

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ISSN 2076-5908

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

№ 3. 2017

Черкаси – 2017

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач –
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21390-1119ОР від 25.06.2015

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, історії України, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди і рецензії українських наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України журнал включено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2015 р. № 747).

Випуск № 3 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія «Історичні науки» рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 8 від 15.06.2017 року).

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2015: 45.87) та реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О.В., д.е.н. (головний редактор); Боєчко Ф.Ф., член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); Корновенко С.В., д.і.н., проф. (заступник головного редактора); Кирилюк Є.М., д.е.н., доц. (відповідальний секретар); Архипова С.П., к.пед.н., проф.; Біда О.А. д.пед.н., проф.; Гнезділова К.М., д.пед.н., доц.; Головня Б.П., д.т.н., доц.; Гусак А.М., д.ф.-м.н., проф.; Десятов Т.М., д.пед.н., проф.; Земзюліна Н.І., д.і.н., доц.; Жаботинська С.А., д.філол.н., проф.; Кузьмінський А.І., член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; Кукурудза І.І., д.е.н., проф.; Лизогуб В.С., д.б.н., проф.; Ляшенко Ю.О., д.ф.-м.н., доц.; Марченко О.В., д.філос.н., проф.; Масненко В.В., д.і.н., проф.; Мігус І.П., д.е.н., проф.; Мінаєв Б.П., д.х.н., проф.; Морозов А.Г., д.і.н., проф.; Перехрест О.Г., д.і.н., проф.; Поліщук В.Т., д.філол.н., проф.; Селіванова О.О., д.філол.н., проф.; Чабан А.Ю., д.і.н., проф.; Шпак В.П., д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О.О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); Івангородський К.В., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); Перехрест О.Г., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); Кіреєва В.О., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); Чабан А. Ю., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Лисиця Л.Г., к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); Абразимова О.М., к.і.н.; Анджей Стемпнік, д-р габлітований, проф. (Польща); Боєчко В.Ф., д.і.н., доц.; Голиш Г.М., к.і.н., доц.; Гоцуляк В.В., д.і.н., проф.; Дмитро Карев, д.і.н., проф. (Білорусь); Земзюліна Н.І., д.і.н., проф.; Іржавська А.П., к.і.н., доц.; Корновенко С.В., д.і.н., проф.; Лисенко О.Є., д.і.н., проф.; Масненко В.В., д.і.н., проф.; Мельниченко В.М., к.і.н., проф.; Мордвінцев В.М., д.і.н., проф.; Морозов А.Г., д.і.н., проф.; Павел Серджента, д-р габлітований, проф. (Польща); Присяжнюк Ю.П., д.і.н., проф.; Реєнт О.П., член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; Синявська Л. І., д.і.н., доц.; Фареній І.А., д.і.н., проф.

Адреса редакційної колегії:

18031, Черкаси, бульвар Шевченка, 81, к. 521
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра історії України, тел. (0472) 37-55-57
web-сайт: <http://history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: kafiteu@ukr.net; drach_oksana@ukr.net; iwakos@ukr.net

ЗМІСТ

Історіографія

- Халхунов С. О.** Дослідження військової політики Центральної Ради в працях істориків української діаспори 1920–1930-х років 5
- Івангородський К. В.** Балтська проблематика в концепції східнослов'янського етногенезу Валентина Седова 13

Історична антропологія

- Темченко А. І.** Екскурс у міфологію рахування: семеричні цикли в лікувально-магічних практиках східних слов'ян 26
- Нетребенко Т. В.** Захист жіночих прав у господарсько-побутовому вимірі в Україні (X – XVI ст.) 33
- Ковбасюк С. А.** «Infirmiori vasculo»: особливості рецепції середньовічної мізогінії в Північному Гуманізмі 39
- Котляров П. М.** Німецька школа напередодні Реформації та спроби її реформування 46
- Василенко В. М.** Професорська корпорація Київського університету Св. Володимира у соціокультурному просторі міста XIX століття 51
- Драч О. О.** «Трудове життя дало Вам учену славу»: Олександра Яківна Єфименко – науковиця модерної доби 54
- Срібняк І. В.** Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут, Польща (січень – серпень 1921) у світлі архівних документів 63
- Платмір Я.Л.** Творчість Винниченка як репрезентація інтелектуальних уявлень про українське селянство Наддніпрянщини рубежу XIX–XX ст. 72
- Шпак М.О.** Полемічне питання історії Шоа в Болгарії: кому належить роль рятівника. 78

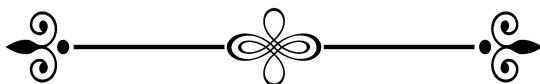
Поденко В. П. Українська національна самоідентичність: алгоритми становлення в умовах глобалізаційних процесів	85
Брайчевська О. А., Ковальчук Ю. О. Особливості зовнішньої політики Швеції в умовах сучасної геополітичної ситуації	90
Саган Г. В. Актуалізація «русинського питання» в Хорватії на початку XXI ст.: витоки та наслідки	99

Історія України

Парамонова О. С. Правове регулювання медичної діяльності на українських землях у X–XIX ст.	107
Ейдель Є. М. Меч князя Подільського Спитка з Мельштина (? – 1399) із зібрання «The Feldman family museum»	116
Силка О. З. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст.: до постановки проблеми	122
Левицька Н. М., Береговий С. І. Репресована наука та освіта України (у контексті епохи 1920-х – 1930-х років)	128
Кульбашна О.А. Розвиток законодавства України про працю впродовж 1991 – 2000 років	135

Рецензії та огляди

Синявська Л. І. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). – Кам'янець-Подільський: Вид. ФОП Зволейко Д. Г., 2016. – 612 с.	144
Contents	147

ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК930.1(477)“192/193”]:321.64

ХАЛХУНОВ Сергій Олександрович,
аспірант кафедри історії України
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка,
e-mail: khalkhunov_88@ukr.net

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПРАЦЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 1920–1930-Х РОКІВ

У статті висвітлено процеси організації військово-історичних досліджень у наукових колах української еміграції, проаналізовано праці представників української діаспори 1920–1930-х рр., які присвячені історії військової політики Центральної ради.

***Ключові слова:** Українська революція, Центральна рада, військова політика, збройні сили, історіографічні джерела.*

Постановка проблеми. Від часу появи перших студій військової політики Центральної ради постала проблема класифікації історіографічних джерел, що потребувала значних зусиль науковців. Їхню увагу привернули насамперед матеріали особового походження, зокрема спогади та аналітичні сюжети, у яких відображено вузлові питання військової політики Центральної ради (далі – ЦР).

Так, праці мемуарного, епістолярного, автобіографічного жанру, в яких частково висвітлено питання військової політики періоду ЦР, стали предметом дослідження серії аналітичних публікацій Р. Пирога [1]. Певний аналіз історіографічних джерел із військової політики здійснено в дисертації Ю. Каліберди. Цей дослідник узагальнив роль військової еміграції Української Народної Республіки (далі – УНР) в розвитку української військово-історичної науки, проаналізував праці М. Грушевського, С. Петлюри, які розкривають «головні напрямки дослідження військово-політичної історії України новітньої доби» [2].

Вагомий внесок у дослідження військової думки діаспори зробив О. Фуртес [3]. Водночас у дисертації О. Мацагора простежено програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва, зокрема періоду Центральної ради. Автор зробив акценти на публікаціях провідних українських діячів, які репрезентують їхні «погляди на армію» [4].

Легко переконатися, що зазначені історіографічні дослідження висвітлюють окремі важливі питання військового будівництва періоду Центральної ради. Проте комплексного аналізу всього спектру історіографічних джерел міжвоєнного періоду української діаспори з проблематики військової політики часів Центральної ради не було здійснено. Надто щодо пошуку істориками оптимальної опції воєнної доктрини УНР.

Беручи до уваги стан справ в історіографії, формуємо комплексну мету пропонованої розвідки: розглянути створення дослідницьких структур військово-історичних товариств; визначити коло спеціалізованих видань, на шпальтах яких знайшли висвітлення військово-політичні аспекти будівництва армії УНР; проаналізувати комплекс історіографічних джерел, що розкривають процеси українізації військових частин російської армії,

створення перших українських збройних формувань у Наддніпрянщині; дослідити джерела особового походження, які репрезентують хід становлення збройних сил УНР та окреслити тематичну складову праць істориків діаспори 1920–1930-х років.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у висвітленні історії військової політики ЦР відіграли комбатантські організації, що були створені з ініціативи колишніх українських військових. Організації мали за мету зберегти традиції збройної боротьби за українську державність. Саме їм належить ініціатива організації спеціальних видань, на шпальтах яких опубліковано великий масив спогадів колишніх військових, що брали участь у процесі українзації частин російської армії.

Історик В. Капелюшний зазначає, що першість у видавничій справі належала Українському військово-історичному товариству, яке з 1925 по 1939 р. друкувало у Каліші (Польща) військово-історичний збірник «За державність. Матеріали до історії Війська Українського» [5, 416]. Товариство гуртувало навколо себе колишніх вояків УНР, видавало мемуарну літературу, документи, у яких ішлося про воєнні події революційної доби.

Національну військову історію також досліджувало «Товариство бувших вояків армії УНР», що діяло з 1927 р. у Франції. У 1928–1929 рр. воно публікувало журнал «Військова справа», згодом – «Бюлетень». З початком Другої світової війни товариство реорганізували в дослідницький Український військово-історичний інститут із центром у Торонто (Канада).

Протягом 1923–1939 рр. Українське військово товариство в Тарнові видавало військово-вій журналу «Табора». На його шпальтах побачили світ спогади українських військових, історичні дослідження, оригінальні документи.

Серед тогочасних українських часописів особливе місце посідає військово-історичний ілюстрований журналу «Літопис Червоної Калини». На сторінках цього часопису редакція публікувала спогади й біографії учасників визвольної боротьби, які можна вважати своєрідними літописами бойової слави підрозділів українського війська, також розміщувала оригінальні фотографії та малюнки.

У Празі з 1928 по 1938 рр. виходив журналу військовиків «Гуртуймося». З наступного, 1939 р., його друкували у Софії. Усього побачило світ 24 видання. Матеріально журналу підтримував уряд УНР в екзилі. На сторінках часопису друкували праці українських громадських і військових діячів. До них належали студії В. Сальського, П. Шандрука та ін. [6; 7]. Національний військовий рух названі автори кваліфікували як визначальний чинник державницьких змагань українців, наголошували, що саме військовики змусили політиків ЦР змінити автономістські прагнення на самостійницькі.

Як уже зазначалося, на шпальтах цих видань уперше було опубліковано значну кількість мемуарів і документів, присвячених військовій тематиці доби ЦР. Важливими є спогади колишнього учасника Українського Генерального Військового Комітету (далі – УГВК), полковника армії УНР В. Кедровського. Він широко висвітлював перші кроки діяльності УГВК. З професійного погляду оцінював українізацію російських армійських частин, констатував, що великий вплив в армійських підрозділах мали представники української інтелігенції. Принагідно наголошував, що після II Військового з'їзду до складу Генерального Військового Комітету входили генерали й вищі офіцери армії. Цим самим спростовував поширену серед істориків думку про те, що «процес українізації був справою лише прапорщиків і рядових солдатів» [8, 129–135]. В. Кедровський дав об'єктивну оцінку діям ЦР у справі військового будівництва, хоча всі невдачі військової політики чомусь пов'язав із зовнішніми чинниками, а саме з прорахунками Тимчасового уряду, більшовицькою агітацією в армійських частинах. Автор також відзначив «активну участь С. Петлюри у військовому русі» [9, 218].

Колішній сотник армії УНР Ю. Науменко також наголосив на важливій ролі у військовій справі національно свідомої частини офіцерів, які прагнули відродження українського руху. Вказав на стихійний характер українізації армії, відсутність впливу на ці процеси ЦР, згубність «політики більшовиків на дисципліну в українізованих частинах» [10, 186–196]. Такої ж думки дотримувався генерал-хорунжий П. Шандрук. У своїх спогадах він писав, що ЦР не змогла використати 4-мільйонний військовий ресурс через «розкиданість військових частин по фронтах, агітацію більшовиків, деморалізацію українських частин» [7, 10].

Полковник УНР В. Савченко детально висвітлив «українізацію армійських частин та відзначив високий патріотизм вояків-українців» [11; 12]. Заодно він указав на недостатню підтримку ініціатив військових із боку ЦР, відсутність досвіду українців в організації передислокації та управління великими армійськими з'єднаннями, слабкий зв'язок між українізованими частинами, небажання керівництва ЦР формувати регулярні армійські частини, недостатній рівень національної свідомості військовослужбовців, які віддавали перевагу соціальним гаслам [11, 145–161].

М. Янчевський та В. Сальський виклали своє розуміння ситуації, зазначили, що ЦР, розуміючи потребу створення українських збройних сил, марно вірила в мирні відносини російською владою. Саме ці обставини, на їхню думку, призвели до повної деморалізації солдат-українців, які поступово «зневірилися в національній ідеї через відсутність чіткої стратегії й тактики вищого політичного керівництва УЦР» [13; 14].

Цієї ж думки дотримувався В. Прохода, який вважав, що українізовані частини залишилися без підтримки політичного керівництва, тому «політично й морально розклалися під впливом агітації більшовиків» [15, 119].

Водночас М. Янчевський відзначав важливу роль національних патріотичних організацій, які проводили організаційну, культурно-просвітницьку роботу серед солдатських мас. Наслідком їхньої діяльності, як уважав автор, стало «формування українських гайдамацьких куренів в Одесі та інших гарнізонних містах Наддніпрянщини» [13, 140–145].

Частина спогадів передає особисті враження і настрої учасників українізації армії, деталі й обставини морального стану військовослужбовців окремих частин і підрозділів. За спогадами полковника П. Проценка стає відомо про розмах українського військового руху на Північному фронті, де українізувалися 3-я і 136-а дивізії, 21-й армійський корпус 12-ї армії [16, 8–24]. На Південно-Західному фронті успішно велася робота серед військовослужбовців 41-го, а на Західному – 9-го армійських корпусів [16, 18–54]. Сотник В. Корніїв згадує про важливу роль в українізації армії колишніх учителів. Ця категорія офіцерського складу проводила «активну культурно-просвітницьку, політичну діяльність серед солдат-українців» [17, 65–67].

Важливе значення мають спогади В. Євтимовича, який серед значного числа військових діячів відзначав «провідну роль М. Міхновського в розгортанні українського військового руху» [18].

Системні спогади, що містяться в окремому виданні, залишив генерал В. Петрів [19]. Він описав процес українізації армії, проаналізував і оцінив соціально-політичні настрої серед особового складу російських військових частин, відзначає велику соціальну «прірву» між офіцерами і простими солдатами, що призвело до «революційних настроїв в армії» [19, 39]. Генерал В. Петрів дотримувався думки, що в 1917–1918 рр. було цілком можливо створити 3-мільйонну українську регулярну армію.

Ще одним джерелом із цієї проблематики є спогади генерала М. Омеляновича-Павленка – одного з найвидатніших українських воєначальників. У праці «Спогади командарма (1917–1920)», її першій частині («На Україні 1917–1918») автор розповів про революційні процеси в російській армії. Як військовий, професіонал високого гатунку він осудив руйнівний вплив політичної агітації в армії, розбурханість солдатських мас, їхню некерованість і стихійність. Водночас відмітив патріотизм українського офіцерства. Сам автор був безпосереднім учасником процесу українізації в армії, але не дав однозначної оцінки військової політики ЦР. Його праці притаманний суб'єктивізм суджень, також окремі «фактичні описки й хронологічні неточності» [20].

Відносно менша кількість публікацій розкриває військово-морську політику ЦР. Серед інших коротко описав стан українського флоту 1918–1919 рр. А. Романюк. Він негативно оцінив положення III Універсалу, яким півострів Крим лишався за межами УНР [21, 2–4]. За твердженням Романюка ця обставина ускладнила процес українізації флоту в 1918 році. Такої ж думки дотримувався лейтенант флоту С. Шраменко, який вважав, що частина Чорноморського флоту залишила місто Севастополь через наступ німців та вихід бойової групи полковника П. Болбочана з Криму [22, 120–124].

Яскравим виявом національного військового руху в Наддніпрянській Україні було Вільне козацтво. Його формування на Черкащині детально описано Я. Водяним, який зазначав, що ЦР проігнорувала I з'їзд Вільного козацтва, на якому Головним отаманом було

обрано політично небажану тогочасній владі особистість – П. Скоропадського. Цей вибір був нібито зумовлений «браком гідних кандидатів на посаду» [23, 5–6].

Варто відзначити праці, пов'язані із військовим рухом, організованим М. Міхновським. Ці події висвітлили у своїх спогадах Н. Іванина, М. Григорович [24; 25]. Серед публікацій виділяємо статтю М. Падалки [26, 58–74], присвячену Полку ім. гетьмана П. Полуботка, зокрема збройному виступу полуботківців у Києві 3–5 липня 1917 року. У публікації відображено два концептуально протилежні підходи в середовищі тогочасного українського політичного проводу щодо створення національної армії – антимілітаристського, провідниками якого були В. Винниченко і М. Грушевський, котрі відкидали ідею створення регулярної армії, й мілітаристського, який уособлював самостійницький табір М. Міхновського. Автор наголосив, що саме конфлікт щодо розробки національної військової доктрини призвів до повстання Полку ім. гетьмана П. Полуботка в Києві.

Значна частина спогадів була присвячена діяльності С. Петлюри. Зокрема, підполковник В. Прохода писав про провідні заслуги С. Петлюри в будівництві війська УНР, але «уникав критичного аналізу його діяльності як керівника збройних сил України» [15; 27]. Він відзначав, що в боротьбі за будівництво армії між таборами «самостійників» та «автономістів» С. Петлюра зайняв «середню позицію» [15, 117]. Підполковник стверджував, що, будучи головою УВГК, С. Петлюра не зміг виконати план II військового з'їзду тому, що йому завадила «автономіська» позиція провідників ЦР.

У цілому оцінки постаті С. Петлюри були діаметрально протилежними. Так, генерал В. Сальський вважав, що він був «...єдиний з-поміж наших діячів політичних, що з самого початку російської революції зрозумів значіння і потребу збройної сили для України» [28, 4]. В. Кедровський згадував, що на перших військових з'їздах С. Петлюра тримав сторону В. Винниченка, відомого противника створення регулярної української армії. Але згодом Кедровський виправдовував діяльність С. Петлюри і вказував на його велике значення в «організації оборони проти збройної московсько-більшовицької агресії» [9, 217–218]. Натомість історик О. Думін покладав провину за неорганізованість армії на УВГК, відповідно й на С. Петлюру [29, 17].

У своїй праці, написаній у 1923–1924 рр. «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)» Д. Дорошенко зазначав, що українські політики з самого початку революції намагалися розбудити національну свідомість у солдат, апелюючи передусім до слави козацьких часів. Водночас він одним із перших вжив тезу про нездатність УЦР адекватно оцінити й використати український військовий рух. Д. Дорошенко вважав, що керівні діячі ЦР не мали чітких планів у галузі національно-військового будівництва, військову справу вважали похідною від нагального питання про національно-територіальну автономію. Автор осуджував «зміни регулярного війська народною міліцією» [30]. Історіографи наполягають на думці, що саме позиція Д. Дорошенка вплинула на оцінки військової політики ЦР, які домінують у новітніх публікаціях (від середини 1990-х рр.).

Чи насправді маємо справу з рецепцією поглядів провідників Української революції? В оригінальних текстах зустрічаються обґрунтування, почасти знехтувані дослідниками. Так, початок процесу українізації російської армії детально описав у «Відродженні нації» В. Винниченко [31, 31–58]. Зокрема він вказав, що це явище невід'ємно було пов'язано з соціальними змінами і відбувалося на рівні свідомості окремих солдат-українців. В. Винниченко навів дані щодо кількісного складу полку ім. Б. Хмельницького, розповів про роботу військових з'їздів. Як революціонер-ідеаліст за світоглядом, він виступав проти військових інститутів як таких, оскільки вважав армію і спецслужби пережитком старого царського режиму. Прагнучи побудувати Україну на правах широкої автономії у федерації з Росією, він був прихильником створення народної міліції для охорони правопорядку. Більшовицький переворот у Петрограді зруйнував плани В. Винниченка. Він констатував: «...Ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпоряджатися по волі керуючого центру, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо. Наш вплив був меншим..., стільки малий, що з великими труднощами могли скласти якомсь невеликі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків» [31, 216–217].

Голова ЦР М. Грушевський також пов'язував активізацію національного військового руху зі зростанням національної свідомості вояків. У спогадах метра української істо-

ріографії викладено факти, які вказують на небажання будувати регулярну армію через небезпеку конфлікту з Тимчасовим урядом [32, 114–157]. Автономістські переконання М. Грушевського до осені 1917 р. не залишали жодного місця для існування української регулярної армії. Цей державний інститут мав бути переданий до повноважень федеральної влади. У 1918 р. Грушевський допускав «тимчасове функціонування невеликої регулярної армії на територіальній основі» [33, 232].

Натомість П. Скоропадський, як професійний військовий, досить чітко визначив причини невдач. Він наголошував, що лідери ЦР періодично використовували військових для своїх цілей, як, приміром, демонстрація підтримки під час I та II військових з'їздів, однак відкрито виступити за створення армії й очолити цей процес не наважилися. «Причиною бездіяльності українських соціалістів стала їхня політична програма», вважав П. Скоропадський [34, 127].

Історіографічні джерела свідчать, що прихід до влади більшовиків спонукав керівництво ЦР перейти до більш рішучих дій у справі організації української армії. Створений у листопаді 1917 р. УГВШ був призначений для управління всіма збройними загонами, підконтрольними українській владі. В. Прохода зазначав, що керівництво ЦР запізно взялося організувати армію, яка «мала від початку революції стояти на сторожі правди держави й нації та оберігати вільний розвиток усіх суспільних верств своєї батьківщини» [15, 121].

У літературі існують різнобічні погляди на еволюцію переконань, організаційні зусилля керівників Генерального секретаріату щодо військового будівництва в УНР, знакові події розбудови збройних сил на місцевому рівні. Так, К. Смовський згадував, як у грудні 1917 р. з ініціативи С. Петлюри було організовано приймальний пункт для набору добровольців у Гайдамацький кіш Слобідської України і «Січових Стрільців» [35, 137–157]. В. Петрів додав, що по Києву розповсюджували листівки з закликком вступу до коша. Генерал В. Петрів звернув увагу на важливе значення сформованого Гайдамацького коша Слобідської України в обороні столиці. Він повідомив, що служба дала можливість проявити себе «майбутнім видним воєначальникам армії УНР» [19]. О. Удовиченко наголосив на «високих морально-бойових якостях гайдамаків» [36]. Згідно зі свідченнями М. Чеботаріва, саме йому, а не С. Петлюрі, як вважала більшість дослідників, належала ініціатива організації коша Слобідської України. Колишній очільник військового секретаріату С. Петлюра, як людина авторитетна серед українського вояцтва, був «запрошений очолити це добровільне військово-формування і розпочати набір охочих до служби» [37, 92].

Підполковник В. Прохода відзначив, що формування Гайдамацького Коша було «початком регулярного українського війська» [27, 11]. На нашу думку, це є перебільшенням, адже всі національні формування, зокрема кіш Слобідської України, як свідчить аналіз джерел, були добровільними і не мали загальноприйнятої чіткої регулярної штатної структури. Про це писав і М. Чеботарів [37, 8]. Відомо, що лише у січні 1918 р. керівництво ЦР дійшло думки щодо потреби організації загонів Вільного козацтва в містах, «для охорони правопорядку» [38, 372]. Тоді ж прийняла відомий Закон про народну армію. Однак, на наше переконання, військова історіографія української діаспори не містить гідної оцінки цього нормативного акту, який розкриває зміст військової політики урядів УНР останніх місяців перебування ЦР при владі.

На думку О. Жуковського, проблеми у військовому будівництві були викликані пануванням особистих амбіцій й нерішучістю політичного керівництва ЦР. Він відзначив «некомпетентність військового міністра М. Порша і авантюризм рішень С. Петлюри» [39].

Історик Д. Дорошенко констатував готовність до розбудови української армії. Так, військовий міністр О. Жуковський планував сформувати 8 корпусів піхоти і 4–5 дивізій кінноти. Було «призначено виконуючих обов'язки командуючих корпусів, встановлено строки призову громадян на службу» [38, 234]. У зазначеному контексті важливо вказати на те, що фактично першими регулярним з'єднаннями ЦР стали дві дивізії синьожупанників, сформовані за підтримки Союзу Визволення України «з полонених українців, які перебували в німецьких таборах» [40, 5–23]. Але, згідно зі свідченнями колишніх синьожупанників, ці «з'єднання не стали бойовою опорою ЦР» [41, 57–66]. Історіографічні джерела підтверджують той факт, що її соціалістичні діячі не довіряли офіцерам синьої дивізії, підозрювали їх у «правому ухилі», а з другого боку – «німецьке командування у

своїх планах щодо України не було зацікавлене в існуванні дієздатної української військової частини» [42, 68–69].

Загальний огляд військового будівництва подано в працях «Українські Збройні Сили 1917–21рр.» автора З. Стефаніва. Його співавторами були вояки армії УНР [43]. У другому томі фундаментальної праці «Історія Українського Війська» міститься загальна характеристика українського військового руху, формування національних військових структур, огляд бойових дій армії УНР кінця 1917 – початку 1918 рр., також подано чисельність і склад війська УНР у березні – квітні 1918 р. [44, 382–385].

Висновки. Отже, поява військово-історичних публікацій діаспори в міжвоєнний період 1920–1930-х рр. пов'язана зі становленням товариств колишніх українських військових, за ініціативи яких побачила світ велика кількість періодичних видань. Спогади у військово-історичній періодиці представлені короткими публікаціями. Вони відображають особисту думку авторів, їхні світоглядні орієнтири, які відповідають конкретному історичному періоду. Майже всі вони відзначили провідну роль військових у революційних подіях, будівництві української армії. Попри суб'єктивність, подані джерела відображають професійний погляд військових. Майже всі вони вказали на недоліки військової політики ЦР. Також звинуватили керівництво в неоднозначному ставленні до ролі армії і прагненні ситуативно використати військових у політичних іграх із Тимчасовим урядом. Але стратегічної мети для армії керівництво ЦР так і не спромоглося визначити.

Можна погодитися з думкою сучасних українських дослідників, що в діаспорній історіографії є одна спільна риса: абстрактне висвітлення проблеми формування власних збройних сил і явна ідеалізація практики українізації армії, переоцінка ролі окремих військових організаторів, неповнота кількісних і якісних характеристик українських військових сил доби Визвольних змагань.

Список використаної літератури

1. Пиріг Р. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.
2. Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення історії українських військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Ю. Каліберда ; Національна академія оборони України. – К., 2003. – 19 с.
3. Фуртес О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр. : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / О. Фуртес ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2009. – 20 с.
4. Мацагор О. Програмові засади та діяльність українських політичних партій у сфері військового будівництва (березень 1917–1920 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / О. Мацагор ; Національна академія оборони України. – К., 2002. – 14 с.
5. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність : історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К., 2003. – 607 с.
6. Сальський В. 22 травня 1932 р. / В. Сальський // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 6–7.
7. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність / П. Шандрук // Гуртуймося. – 1932. – № 9. – С. 7–14.
8. Кедровський В. Перше засідання Другого Військового Генерального Комітету / В. Кедровський // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 129–135.
9. Кедровський В. Початки національного війська / В. Кедровський // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – 259 с.
10. Науменко Ю. На переломі : причинки до історії українізації частин 6 російської армії (Луцьк ; Рівне в 1917р.) / Ю. Науменко // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 186–196.
11. Савченко В. Український рух в російських частинах у 1917–1918 р. / В. Савченко // За державність. – Каліш, 1934. – Зб. 4. – С. 145–161.
12. Савченко В. Український рух в IX-ій російській армії / В. Савченко // За державність. – Каліш, 1938. – Зб. 8. – С. 81–85.
13. Янчевський М. Зі споминів / М. Янчевський // За державність. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 137–147.
14. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому / В. Сальський // Табор. – 1927. – Ч. 4. – С. 3–8.
15. Прохода В. Вождь та військо / В. Прохода // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1992. – 259 с.
16. Проценко П. Українізація на Північному фронті російської армії / П. Проценко // За державність. – 1937. – Зб. 8. – С. 8–55; 1938. – Зб. 9. – С. 18–59.
17. Корніїв В. Спогади про українізацію 36-го пішого Орловського полку в 1917 році / В. Корніїв // За державність. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 65–75.
18. Євтимович В. Військо йде : Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві / В. Євтимович. – Л., 1937. – 123 с.

19. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) : у 4-х ч. / В. Петрів. – Л., 1927 – Ч. 1. – 180 с.
20. Омелянович-Павленко М. На Україні 1917–1918. Спомини / М. Омелянович-Павленко. – Прага, 1935. – 119 с.
21. Романюк А. Українська Чорноморська Фльота в 1918–1919 рр. / А. Романюк // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 4. – С. 2–4.
22. Шрамченко С. Піднесення українського прапору в Чорноморському флоті / С. Шрамченко // За державність. – Каліш, 1930. – 36. 2. – С. 120–124.
23. Водяний Я. Українське Вільне Козацтво та його з'їзд у Чигирині 3. X. 1917 / Я. Водяний // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 10. – С. 4–7.
24. Іванина Н. Залізні роки. Спомини 1914–1922 / Н. Іванина. – Л., 1937. – 132 с.
25. Григорович М. Український військовий рух на Придніпровщині / М. Григорович // Календар «Червона калина» на 1938 р. – Л., 1937. – С. 17–20.
26. Падалка М. Виступ Полуботківців 4–6 липня 1917 р. у м. Києві на фоні політичної ситуації того часу / М. Падалка // До зброї. – Тарнів, 1921. – 36. 1. – С. 58–74.
27. Прохода В. Петлюра та збройна боротьба / В. Прохода // Гуртуймося. – 1934. – № 11. – С. 10–13.
28. Сальський В. Головний Отаман Симон Петлюра й Армія УНР / В. Сальський // Табор. – Каліш, 1927. – 36. 3. – С. 4–11.
29. Думін О. Українська військова і воєнна література / О. Думін // Літопис Червоної Калини. – Л., 1937. – Ч. 7–8. – С. 15–18.
30. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – Л., 1923. – 96 с.
31. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. ; Відень, 1920. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.
32. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 9. – С. 114–157.
33. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К., 1991 – 240 с.
34. Скоропадський П. Спогади : кінець 1917–грудень 1918 / П. Скоропадський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 493 с.
35. Смовський К. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917–1918 рр. / К. Смовський // За державність. – Каліш, 1935. – 36. 5. – С. 137–157.
36. Удовиченка О. Перші бої за Київ (1917–1918) / О. Удовиченка // Військова справа. – Париж, 1927–1928. – Ч. 1. – С. 8–14.
37. Вронська Т. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) : Науково-документальне видання / Т. Вронська, А. Кентій, В. Лозицький. – К., 2003 – 288 с.
38. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1930 – Т. 1. – 464 с.
39. Жуковський О. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записка книжечка. 1919 рік. / О. Жуковський ; упоряд. П. Гай-Нижник. – К., 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917-1919.zhukovskiy...php>.
40. Зелінський В. Синьожупанники / В. Зелінський. – Берлін, 1938. – 76 с.
41. Омельченко Т. Мої спогади про Синіх / Т. Омельченко // За державність. – Варшава, 1937. – 36. 7. – С. 57–66.
42. Вишнівський О. До історії Синіх і Залізних // За державність. – Варшава, 1937. – 36. 7. – С. 68–101.
43. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917–1921р. Воєнно-історичний нарис / З. Стефанів. – Коломия, 1935. – Ч. 1. – 123 с.
44. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шраменко. – Л., 1936. – Т. 2. – 464 с.

References

1. Pyrih, R. (2009). The memoirs contemporaries as a source on the history of Ukrainian Revolution 1917–1921. *Problemy vuvchennia istorii Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv (The problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921)*, 4, 31–58 (in Ukr.)
2. Kaliberda, Yu. (2003). *Military memoirs as a source of studying the history of Ukrainian military units 1917–1921. Abstract of unpublished thesis (Ph.D in History)*. National Defense Academy of Ukraine. Kyiv (in Ukr.)
3. Furtes, O. (2009). *Military-historical perspective in the work of the Ukrainian emigration 1920–1939. Abstract of unpublished thesis (Ph.D in History)*. National University «Lviv Polytechnic». Lviv (in Ukr.)
4. Matsahor, O. (2002). *Program principles and activities of Ukrainian political parties in the field of military development (March 1917–1920). Abstract of unpublished thesis (Ph.D in History)*. National Defense Academy of Ukraine. Kyiv (in Ukr.)
5. Kapeliushnyi, V. (2003). *Obtained and lost independence: historiographical essay of the Ukrainian statehood of the period of the national liberation struggle (1917–1921)*. Kyiv: Olan (in Ukr.)
6. Salskyi, V. (1932). May 22, 1932. *Hurtuimosia (Unite)*, 9, 6–7 (in Ukr.)
7. Shandruk, P. (1932). Army of the Ukrainian People's Republic and its struggle for statehood. *Hurtuimosia (Unite)*, 9, 7–14 (in Ukr.)
8. Kedrovskiy, V. (1935). The first meeting of the Second of the General Military Committee. *Za derzhavnist (For statehood)*, 1, 129–135 (in Ukr.)
9. Kedrovskiy, V. (1992). Origins national army. *Collection the memory Simon Petlyura (1879–1926)*, 216–220. Kyiv: Feniks, (in Ukr.)
10. Naumenko, Yu. (1935). At the turn of. Materials to the history ukrainianization part 6 russian army. Lutsk, Rivne in 1917. *Za derzhavnist (For statehood)*, 5, 186–196 (in Ukr.)
11. Savchenko, V. (1934). Ukrainian movement in the russian military units of 1917–1918. *Za derzhavnist (For statehood)*, 4, 145–161 (in Ukr.)

12. Savchenko, V. (1938). Ukrainian movement in the 9 russian army. *Za derzhavnist (For statehood)*, 8, 81–85 (in Ukr.)
13. Yanchevskiy, M. (1930). From the memoirs. *Za derzhavnist (For statehood)*, 2, 137–147 (in Ukr.)
14. Salskyi, V. (1927). The main reasons for creating the army of the Ukrainian People's Republic in the past and future. *Tabor (Camp)*, 4, 3–8 (in Ukr.)
15. Prokhoda, V. (1992). The leader and army. *Collection the memory Simon Petlyura (1879–1926)*, 109–149. Kyiv: Feniks, (in Ukr.)
16. Protsenko, P. (1937). Ukrainianization the North front of the russian army. *Za derzhavnist (For statehood)*, 8, 8–55; 9, 18–59 (in Ukr.)
17. Korniiiv, V. (1935). The memories of ukrainianization 36-th pedestrian Orlovsky regiment in 1917. *Za derzhavnist (For statehood)*, 1, 65–75 (in Ukr.)
18. Yevtyimovych, V. (1937). *The army goes: Excerpt from the memoirs of March 1917 in Kiev*. Lviv (in Ukr.)
19. Petriv, V. (1927). *The memoirs since the Ukrainian Revolution (1917–1921). Part 1*. Lviv: Chervona kalyna (in Ukr.)
20. Omelianovych-Pavlenko, M. (1935). *In Ukraine 1917–1918. The memoirs*. Praha: Stylus (in Ukr.)
21. Romaniuk, A. (1932). Ukrainian Black sea fleet in 1918–1919. *Litopys Chervonoi Kalyny (Annals of red viburnum)*, 4, 2–4 (in Ukr.)
22. Shramchenko, S. (1930). The rise of Ukrainian flag in the Black sea fleet. *Za derzhavnist (For statehood)*, 2, 120–124 (in Ukr.)
23. Vodiani, Ya. (1930). Ukrainian Free cossacks and his congress in Chyhyryn October 3, 1917. *Litopys Chervonoi Kalyny (Annals of red viburnum)*, 10, 4–7 (in Ukr.)
24. Ivanyna, N. (1937). *Iron years. The memoirs 1914–1922*. Lviv (in Ukr.)
25. Hryhorovych, M. (1937). Ukrainian military movement on Prydniprovshyni. I. *Calendar „Red kalina» in 1938*, 17–20. Lviv (in Ukr.)
26. Padalka, M. (1921). Polubotkivtsi uprising 4–6 July 1917 in Kyiv on the background of the political situation of the time. *Do zbroi (To arms)*, 1, 58–74 (in Ukr.)
27. Prokhoda, V. (1934). Petlura and armed struggle. *Hurtuimosia (Unite)*, 11, 10–13 (in Ukr.)
28. Salskyi, V. (1927). Chief Ataman Simon Petliura and army of the Ukrainian People's Republic. *Tabor (Camp)*, 3, 4–11 (in Ukr.)
29. Dumin, O. (1937). Ukrainian military and military literature. *Litopys Chervonoi Kalyny (Annals of red viburnum)*, 7–8, 15–18 (in Ukr.)
30. Doroshenko, D. (1923). *My memories of the recent past (1914–1920)*. Lviv (in Ukr.)
31. Vynnychenko, V. (1920). *Revival of the nation. Part 1; Part 2*. Kyiv–Viden (in Ukr.)
32. Hrushevskiy, M. (1989). The memories. *Kyiv (Kiev)*, 9, 114–157 (in Ukr.)
33. Hrushevskiy, M. (1991). *Who are the Ukrainian and what they want*. Kyiv: Znannia Ukrainy (in Ukr.)
34. Skoropadskiy, P. (1995). *The memories: the end of 1917 – December 1918*. Kyiv–Filadelfiia (in Ukr.)
35. Smovskiy, K. (1935). Gaydamitsky Kish of Sloboda Ukraine and his artillery in 1917–1918. *Za derzhavnist (For statehood)*, 5, 137–157 (in Ukr.)
36. Udovychenka, O. (1928-1928). The first battles for Kyiv (1917–1918). *Viiskova sprava (Warfare)*, 1, 8–14 (in Ukr.)
37. Vronska, T., Kentii, A., & Lozytskyi, V. (2003). *The liberation movement through the eyes of a counterintelligence agent. Documentary heritage Nicholas Chebotariva*. Kyiv: Tempora (in Ukr.)
38. Doroshenko, D. (1930). *History of Ukraine 1917–1923. Period of Central Rada. Vol. 1*. Uzhhorod: Svoboda (in Ukr.)
39. Zhukovskiy, O. (2014). *The memoirs of the Great Eastern Revolution's 1917–1919. From the trenches to prison. Notebook 1919*. Retrieved from <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1917–1919.zhukovskiy...php>. (in Ukr.)
40. Zelinskyi, V. (1938). *Synozhupannyky*. Berlin (in Ukr.)
41. Omelchenko, T. (1937). My memories of the Blue. *Za derzhavnist (For statehood)*, 7, 57–66 (in Ukr.)
42. Vyshnivskiy, O. (1937). To the history of the Blue and Iron. *Za derzhavnist (For statehood)*, 7, 68–101 (in Ukr.)
43. Stefaniv, Z. (1935). *Ukrainian Armed Forces in 1917–1921. Military historical review. Part 1*. Kolomyia (in Ukr.)
44. Krypiakevych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z., Dumin, O., & Shramenko, S. (1936). *History of Ukrainian troops. Vol. 2*. Lviv (in Ukr.)

KHALKHUNOV Sergey, Postgraduate student, Department of History of Ukraine, Vynnychenko state pedagogical University of Kirovograd,
e-mail: khalkhunov_88@ukr.net

RESEARCH OF CENTRAL COUNCIL MILITARY POLICY IN WORKS OF UKRAINIAN DIASPORA HISTORIANS 1920–1930

Abstract. Introduction. *The article presents the research of historiographical processes of Ukrainian Central Council's military defense policy problems in academia of Ukrainian diaspora interwar period.*

Purpose. *Conduct a comprehensive analysis of Ukrainian Diaspora researchers' publications, explore publishing activity of military historical associations of former combatants UNR Army 1920 – 1930, to outline the thematic part of their works, the degree of sources representativeness that reveal the processes of formation the Central Council armed forces.*

Results. *The main results are the research conclusions of the complex historiographical sources devoted to the history of the liberation struggle that had been accumulated due to the activities of military historical societies.*

These historiographical sources are represented mostly by materials of personal origin, to be more exact by works of memoir, epistolary, autobiographical genre in which particular aspects of Central Council's period of military policy are covered. This group of sources transmits subjective views of the authors who directly participated in the events. Therefore, it was important to identify overall picture of the military-political processes to analyze materials taking into account the principles of logic and historicism critically and objectively. Determined that only a small part of the historiographical sources of the period 1920 – 1930 has an analytical presentation of historical material, which covers the key issues of military policy of the Central Council. In particular, it should be noted that historian D. Doroshenko's works gave objective analysis of military processes in the policy of the Central Council from the professional point of view.

Conclusion. *The author proved the following conclusions: essential part of historiographical sources are documents of personal origin; significant shortcomings of personal origin documents are abstract description of the problem of forming own armed forces, idealization practice of Ukrainization army, revaluation of the role of separate military organizers, incompleteness of quantitative and qualitative characteristics of Ukrainian military forces, liberation struggle period; the scientific literature is dominated by conceptual conclusions of representatives of statehood current Ukrainian foreign historiography; the attempts to create synthetic works from the history of Ukrainian troops based on a limited quantity of documentary material that has identified thematic gaps and factual inaccuracies in supply of building forces UPR 1917 – early 1918.*

Key words: *Ukrainian revolution, the Central Council, military policy, historiographical sources.*

*Одержано редакцією 14.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017*

УДК 930.1:94(36)+94(367)(=16)

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
e-mail: iwakos@ukr.net

БАЛТСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В КОНЦЕПЦІЇ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ ВАЛЕНТИНА СЕДОВА

У статті наведений аналіз концепції слов'янського етногенезу російського археолога Валентина Седова в тій її частині, котра присвячена впливу на цей процес балтів, зокрема й на формування етносу білорусів, а також рецепція цієї гіпотези сучасною російською історіографією. Фактору балтів дослідник в усіх своїх працях надавав першорядного значення, оскільки справедливо вважав, що проблема етногенезу слов'ян і їх ранньої історії не може бути пізнана ізольовано від історичних процесів, які мали місце у сусідніх регіонах Європи, а початкова історія слов'ян якнайтісніше переплетена з історією кельтів, германців, скіфо-сарматів і балтів. По суті вчений аналізував формування специфіки східних слов'ян на території сучасних Білорусі та Північного Заходу Росії, внаслідок асиміляції місцевих балтських племен слов'янами, котрі перемістилися сюди із Заходу. Археологічні та лінгвістичні джерела, залучені московським ученим до вивчення білоруського етногенезу, загалом привели його до закономірного висновку про потужний вплив балтів на цей процес. Однак у сучасній історіографії далеко не всі погоджуються із запропонованою ним схемою ранньої етнічної історії східних слов'ян.

Ключові слова: *Валентин Седов, балти, слов'яни, східні слов'яни, білоруси, етногенез, історіографія.*

Постановка проблеми. Етнічна специфіка східнослов'янських спільнот ніколи не втрачала своєї наукової актуальності, попри величезну кількість спеціально присвячених їй студій. Доводиться щоправда констатувати не завжди належну їхню якість, особливо останнім часом. Одночасно стрімка еволюція сучасних пострадянських національних історіографій окреслила й такий не зовсім позитивний аспект, як практично повне ігнорування (до того ж часто воно набуває форм свідомо-упередженого) ідейного поля своїх «сусідок». Звідси посилюється й взаємна суб'єктивна стереотипізація сприйняття відповідних доробків, зокрема й у царині дослідження етнічної історії східних слов'ян (наприклад,

часто російські науковці обмежуються стереотипом – «вся сучасна українська історіографія – це тільки продовження «схеми Грушевського»», а українська, навзаєм, – «російська – тільки продовження радянських стереотипів»). Безперспективність подібних підходів видається безсумнівною, а отже, виринає потреба уважнішого аналізу новітніх поглядів у межах сучасних історіографій Східної Європи, в тому числі й російської.

Не викликає сумнівів, що вже хронологічно перша «спільна історична проблема» – походження слов'ян і східнослов'янських етносів, – раніше вбрана у шати «єдиноправильної концепції», набула на сучасному етапі куди різнобарвнішого наповнення у вигляді значної кількості концепцій, гіпотез, версій, а подеколи, на жаль, і фантазій. Втім, залишилися й дослідники, котрі намагалися лише модернізувати попередню, офіційну версію етногенезу східних слов'ян, попри те, що залучені ними нові факти та підходи засвідчували цілковиту методологічну неадекватність теорії так званої «давньоруської народності». Саме до цієї когорти вчених можна віднести відомого російського археолога Валентина Васильовича Седова (1924–2004), який ще в радянській історіографії зіштовхнувся із певною прохолодністю до своїх етногенетичних побудов, оскільки вони фактично ставили хрест на «спільній колісці». Ми, напевно, вже ніколи не дізнаємося, чи його врятував статус московського академічного вченого, чи його «правильна», політкоректна риторика, але він (скажімо, на відміну від свого сучасника – українського археолога М. Браїчевського, котрий також не сприймав офіційної концепції) не зазнав ані переслідувань, ані заборони друкуватися, а натомість мав досить успішну кар'єру.

Незважаючи на це, концепція слов'янського етногенезу В. Седова є на сьогодні однією з найгрунтовніших і тим, хто серйозно займається цією проблематикою, навряд чи варто її уникати, попри всі її суперечливості та недосконалість. Більш детального аналізу вона заслуговує й з огляду на той парадигмальний вплив, який спричинила на сучасну білоруську історіографію, спровокувавши в ній так званий «балтський дискурс». Хоча проблематика балтсько-слов'янської взаємодії в давнину вже сама собою варта якнайприскіпливішого дослідження. Відтак, аналіз наукового доробку одного з найкрупніших її знавців у сучасній історіографії, видається і своєчасним, і важливим, адже (хоч того і вимагають формальні умови жанру) поки що це не стало предметом окремого студіювання. Достоту дивною взагалі є мала увага до творчості В. Седова у сучасних східнослов'янських історіографіях. Лише одиниці російських науковців намагалися певним чином проаналізувати окремі аспекти його концепції [1–5].

Метою пропонованої статті є аналіз концепції слов'янського етногенезу В. Седова в тій її частині, котра присвячена впливу на цей процес балтів, зокрема й на формування етносу білорусів, а також рецепція цієї гіпотези сучасною російською історіографією. Звісно, варто було би порівняти це сприйняття також в інших східнослов'янських історіографіях, але в такому разі ми ризикуємо не вкластися у межі дозволеного формату цієї публікації. З іншого боку, проблема балтського субстрату етногенезу білорусів у сучасній білоруській історіографії все ж таки потребує окремого дослідження.

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що у сучасній українській історіографії увага науковій творчості В. Седова майже не приділяється, доречним, на наш погляд, буде розпочати дослідження з кількох біографічних епізодів і лапідарної реконструкції концепції східнослов'янського етногенезу цього вченого, а вже потім перейти до безпосереднього з'ясування в ній балтського компоненту.

Народився Валентин Васильович 21 листопада 1924 р. у м. Богородськ (тепер м. Ногінськ Московської обл.). Закінчивши школу 1941 р., він вступив у Московський авіаційний інститут, але через війну з Німеччиною, був мобілізований до лав Червоної армії й невдовзі потрапив на фронт. Прагнучи розібратися в причинах цього конфлікту, він зацікавився історією й по завершенні війни вступив на істфак Московського університету, де вже з першого курсу захопився археологією. Його науковим наставником і керівником був відомий археолог Артемій Арциховський, з яким він пройшов вишкіл у ході новгородської експедиції [6]. Після завершення навчання, В. Седов вступив до аспірантури Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (сьогодні – Інститут археології РАН; у ньому ж працював до останнього дня – 4 жовтня 2004 р.). Невдовзі були захищені і кандидатська (1954), і докторська (1967) дисертації (з 1997 р. – член-кореспондент, з 2003 р. – академік

РАН). Як відзначив О. Чернецов, вивчаючи вже найраніші праці В. Седова, неможливо встановити серед них так звані «учнівські», а тому у славістиці він одразу з'явився у всеозброєнні [7, 6]. Причому він став відомим ученим не лише як кабінетний спеціаліст, але й як винятковий практик, що засвідчує солідний список і масштабна географія польових розкопок під його керівництвом.

Вже перші археологічні дослідження в Новгороді змусили його звернутися до всього комплексу проблем, пов'язаних із розселенням слов'ян саме на Північному Сході Європи. Він відразу відчув, що найбільшу перепону на цьому шляху становить недослідженість взаємин слов'ян із місцевим на той момент населенням регіону – балтами та фіно-уграми й не лише на рівні археології. Відтак, він розпочав цікавитися іншими науками (антропологія, лінгвістика, ономастика), аби застосувати міждисциплінарний підхід у з'ясуванні ранньої етнічної історії слов'ян. Його учні (тепер також відомі вчені-археологи) вважають, що мало хто з колег могли зрівнятися з ним в умінні вільно орієнтуватися у величезних масивах доісторичних і середньовічних старожитностей із різних регіонів Європи, так само, як мало хто володіє рівною йому здатністю до створення синтетичних досліджень, у яких «розрізненні факти, окремі блоки археологічних матеріалів, вибудовуються у цілісну історико-культурну панораму» [1, 3].

Вони ж вважають, що В. Седов є «творцем сучасної концепції етнокультурної історії слов'янства». Попри таке суперечливе формулювання (адже, по-перше, не він один досліджував проблему, а по-друге, не зрозуміло, що в цьому контексті означає термін «слов'янство»), можна погодитись, що саме він є автором найбільшої кількості праць (зокрема монографій), присвячених етногенезу слов'ян. Вже від 1970-х рр. він поступово перейшов до студіювання все більш масштабних проблем і поставив перед собою завдання відтворення загальної картини етнічної історії Східної Європи від появи на континенті індоєвропейців до пізнього середньовіччя. Завершеного вигляду його конструкція набула вже в 1990-х – на початку 2000-х рр. Фактично, як переконує М. Жих, він дав науці повноцінний матеріальний «скелет» слов'янської історії, на який ще багатьом історикам, археологам, лінгвістам, антропологам доведеться нанизувати конкретні факти [2, 131].

Однак уже в першій своїй монографії, присвяченій проблемі слов'янського етногенезу, В. Седов доволі об'єктивно охарактеризував власну участь у цьому дискурсі: «У наш час написати книгу з етногенезу слов'ян – ще не значить вирішити цю проблему. За явного браку фактологічної бази найдавніша історія слов'янства може бути висвітлена лише за допомоги наукових гіпотез. Тому в книзі читач зустрінеться із серією гіпотетичних побудов. Наскільки вони виправдані, покажуть подальші дослідження» [8, 6]. Загалом, схема початкового слов'янського етногенезу, запропонована В. Седовим ще наприкінці 1970-х рр., була доволі оригінальною та кардинальним чином відрізнялася від пануючої в тогочасній офіційній радянській історіографії візії, оформленої наприкінці її існування працями Б. Рибаківа (вбачала появу слов'ян в межах Середнього Подніпров'я). Натомість В. Седов підтримав і розвинув західну («польську») гіпотезу, згідно якої прабатьківщиною слов'ян було Вісло-Одерське межиріччя, а безпосередньо їхнім початком вважав археологічну культуру підкльошових поховань, яка сформувалася близько V ст. до н. е. на базі Лужицької та Поморської культур. Невдовзі це нове етномовне утворення стало одним із творців пшеворської археологічної культури (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.), котра на рубежі ер зазнала істотного впливу з боку кельтів і германців. Важливо врахувати, що пшеворська культура не ідентифікувалася дослідником ані як суто слов'янська, ані як германська, оскільки це була складна поліетнічна спільнота [9, 178–179].

Тиск з боку кельтів і германців змусив частину пшеворського населення мігрувати на схід, переважно у Подніпров'я, де з місцевими племенами воно стало основою зарубинецької археологічної культури (I тис. до н. е. – I тис. н. е.), яка, з погляду В. Седова, була по-суті балтською. Тут необхідно зауважити, що з цього приводу точилася гостра дискусія вченого з представниками «київської археологічної школи» (В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський та ін.), на переконання яких, зарубинецька культура не те що не є балтською, а виступає початковою у всьому слов'янському етногенезі. Не врахувати фундаментальних досліджень українських фахівців він не міг, а тому в пізніх працях почав визначати цю культуру змішаною, балто-слов'янською [9, 219; 10, 135], хоча все одно наполягав, що

вона не відіграла суттєвої ролі в етногенезі слов'ян. Як наслідок такої логіки, йому довелося заперечувати і «слов'янськість» інших подніпровських культур – київської, пеньківської, колочинської, – атрибутуючи їх також як балтські. Цим він по суті поставив себе у доволі скрутне методологічне становище, адже з таких позицій практично неможливо пояснити, наприклад, хто такі анти (пеньківська культура).

Звідси, значно більше уваги археолог приділив генезі саме пшеворської культури, північна частина якої у ранньому середньовіччі трансформується у так звану суководзедзіцьку культуру. Через погіршення кліматичної ситуації в IV ст., розпочалося масштабне слов'янське розселення із Повіслення на схід. Саме з цим повісленським населенням, на думку В. Седова, пов'язане заселення слов'янами Середньоевропейської рівнини [11, 19], що відобразилося у появі тут таких археологічних культур, як довгих курганів, сопок і браслетоподібних скроневих кілець (всіх їх археолог відносив до єдиної «венедської» групи слов'ян – носіїв праслов'янської мови). Для цього процесу він навіть запровадив спеціальний термін «велика слов'янська міграція» [1, 8]. Щоправда, на думку вченого, таке розселення не було одномоментним актом, а мало як мінімум дві великі хвилі. В результаті першої (V–VI ст.), зокрема, пов'язане утворення культури псковських довгих курганів і поява слов'янських елементів на території сучасної Білорусі, де до того часу домінуючим етнічним конгломератом виступали саме балти.

Фактору балтів дослідник в усіх своїх працях надавав першорядного значення, оскільки справедливо вважав, що проблема етногенезу слов'ян і їх ранньої історії не може бути пізнана ізольовано від історичних процесів, які мали місце у сусідніх регіонах Європи, а початкова історія слов'ян якнайтісніше переплетена з історією кельтів, германців, скіфосарматів і балтів. Відтак, «відтворити історію ранніх слов'ян можна лише в комплексі з аналізом старожитностей інших європейських етносів» [9, 3]. В одному з останніх інтерв'ю В. Седов сказав, що мріє написати велике дослідження з етнічної історії балтів [6], але, на жаль, через смерть, йому вже не судилося цього зробити. Втім, він встиг опублікувати ще 1992 р. невеличку працю латиською мовою в Ризі, присвячену давнім балтам [12]. Частково ця проблематика проаналізована ним і в книзі «Фіно-угри та балти у середньовіччі» [13], де виступив і як редактор, і як автор. Однак основні положення його концепції викладені у численних монографіях і статтях. Певну «одержимість» В. Седова балтами як фактором етногенезу слов'ян свого часу зауважили і його студенти. Вітаючи професора з ювілеєм, вони підготували плакат, на якому зображення земної кулі було зафарбоване жовтим кольором і позначене великими літерами «БАЛТИ» [7, 5].

На етнологічній інтерпретації балтського компонента у східнослов'янському середовищі середньовічної доби була побудована і докторська дисертація В. Седова, захищена ним у 1967 р. і опублікована як монографія через кілька років [14]. У цій роботі він вперше спробував виділити балтський субстрат у середньовічних слов'янських старожитностях. По суті вчений аналізував формування специфіки східних слов'ян на території сучасних Білорусі та Північного Заходу Росії, внаслідок асиміляції місцевих балтських племен слов'янами, котрі перемістилися сюди із Заходу. Саме це, на думку археолога, визначило самотність етносу білорусів після розпаду «давньоруської народності». Попри дотримання «генеральної лінії» радянської офіційної історіографії, як згадував сам академік, «у 70-х рр. XX ст., коли для висвітлення етногенезу білорусів мною вперше були залучені археологічні матеріали, думка стосовно впливу балтського субстрату на формування цього етносу виявилася небажаною», а наукова конференція з етногенезу білорусів, яка мала відбутися в Мінську 1973 р., через цю теорію, заплановану як пленарна доповідь, була заборонена місцевим компартійним керівництвом [15, 49], звісно, без пояснення причин.

Втім, і тоді, і сьогодні причини такого кроку є цілком зрозумілими: нові археологічні факти по суті доводили, що ніякої східнослов'янської єдності чи спільноти ніколи не існувало, а заселення слов'янами (навіть якщо припустити їхню колишню етнокультурну спільність) теренів сучасних Білорусі та Росії відбувалося поетапно (у різні століття), з різних регіонів, у різних напрямках. Відтак, етнічна специфіка наступних східнослов'янських етносів (не в останню чергу, через взаємодію з іноетнічним субстратним населенням тих територій, куди мігрували слов'янські групи) формувалася задовго до появи Київської Русі, де, за припущенням апологетів теорії про «давньоруську народність», відбулася

віртуальна етнічна консолідація союзів племен східних слов'ян у єдиний етнос. Побоювання з цього приводу партійних ідеологів були зовсім не безпідставними, а подальші події це лише підтвердили. Скажімо, у сучасній білоруській історіографії теорія В. Седова стала однією з найвпливовіших у поясненні «автономного» (поза «давньоруською народністю») етногенезу білорусів, хоча подекуди вона набуває гіпертрофованих рис, коли білоруси оголошуються не слов'янами, а винятково балтами, котрі лише перейшли на вживання слов'янської мови.

Суперечливість такого підходу, на наш погляд, багато в чому зумовлена слабким рівнем термінологічної інтерпретації і в радянській, і сучасних східнослов'янських історіографіях, і, передусім, змістовим наповненням ключової в цьому випадку категорії – «балти». Справді, до цих пір немає більш-менш вичерпної характеристики цього терміна і відповіді на питання хто ховається за цією назвою: мовна спільнота, групи споріднених племен, населення, що володіло схожою матеріальною культурою; чи це був окремий етнос, як доволі часто (і звісно без теоретичного та фактичного обґрунтування) стверджується в археологічній літературі? Переважно, дослідники обмежуються загальним і абстрактним визначенням балтів як частини індоєвропейців (у свою чергу, ця категорія потрактована не набагато краще). На жаль, у такому ключі аналізував проблему й В. Седов.

Основним методом дослідження слов'янського етногенезу вчений обрав ретроспекцію – тобто, рух від відомого – до генетично спорідненого явища на більш ранньому етапі. На переконання археолога, за пошуку слов'ян, цей метод приводить до так званої «середньоевропейської культурно-історичної спільності полів поховальних урн», яка існувала у Центральній Європі від XIII до VI ст. до н. е. (тобто, в бронзовому віці). Перехід до залізного віку, що спричинило значні міграції, зумовив диференціацію цієї спільноти на кельтів, ілірійців, італіків, венетів, германців (ясторфська культура) та слов'ян (підкльошова культура). Однак балти виникли та розвивалися окремо, хоч і під впливом цієї давньоевропейської культури, зокрема невдовзі увійшовши частково до складу саме слов'ян у вісло-одерському міжріччі [16, 178–180]. Таким чином, «етногенез балтської етномовної спільності на ранньому етапі, судячи з археологічних матеріалів, протікав поза середньоевропейською спільністю полів поховальних урн» [10, 63].

Давні балти, на переконання В. Седова, вже у ранньому залізному віці поділилися на три частини за географічною ознакою [12]. Так, середню частину сучасної Білорусі заселяли племена археологічної культури штрихованої кераміки, ареал якої охоплював також Східну Литву та південно-східну Латвію. Це було ядро балтів, а їхніми прямими нащадками сьогодні є литовці та латиші. Із Заходу до цього ареалу прилучалися землі західних балтів (предки прусів, ятвягів, галіндів і куршів), представлених археологічною культурою західнобалтійських курганів (область від нижньої Вісли до р. Вента, вздовж узбережжя Балтійського моря). Східний ареал давньої балтської території заселяли племена близьких між собою археологічних культур – дніпро-двинської, юхновської та верхньо-окської – так звані дніпровські балти.

Останнім належала також мілоградська культура, на зміну якій у II ст. до н. е. прийшла зарубинецька, етнічна атрибуція котрої, на думку В. Седова, дискусійна. Хоча вчений переконаний, що найвірогідніше її населення належало до «окраїннобалтського діалекту», котрий, буцімто, посідав проміжне становище між західними балтами та слов'янами. Згодом, носії цієї культури, начебто, мігрували у верхньодніпровські землі і досягли басейну Верхньої Оки (мощинська археологічна культура), де зафіксовані писемними джерелами як «голядь». У південній частині Дніпровського Лівобережжя нащадки зарубинців змішалися з іраномовними племенами і в III–V ст. були представлені київською археологічною культурою (так звані «голтескіфи» Йордана) [15, 45–46]. Отже, визначаючи балтів як «етномовну спільність» (звісно, що розуміється під цим терміном автор не пояснює), дослідник вважає їхнім осердям культуру штрихованої кераміки, що зафіксована в ранньому залізному віці від південно-східного узбережжя Балтійського моря на заході до Середнього Подніпров'я та верхів'їв Оки на сході.

У ранньому середньовіччі частина західнобалтійських племен також зазнала слов'янської інвазії на свої землі. На переконання В. Седова, показником цієї міграції є серйозні деструктивні зміни впродовж VI ст. у культурі куршів, які хронологічно співпадають із

появою в Південно-Східній Прибалтиці слов'янських пальчатих фібул. Причому ця слов'янська міграція найімовірніше була з Подунав'я й зумовлювалася аварським вторгненням у цей регіон [17, 170–174]. Поступово в Прибалтиці сформувалася невелика етнічна спільнота, що не належала ні до балтів, ні до фінів. Вчений припустив, що нею були згадані в «Хроніці Лівонії» Генріха Латвійського венди (тобто, слов'яни, іменовані так за давньою германською традицією), які, втім, невдовзі розчинилися у латгальському середовищі [18, 71].

Згаданий епізод, на нашу думку, є доволі промовистим, адже яскраво демонструє, наскільки ефемерними можуть бути «однозначні» етнічні реконструкції археологічних культур раннього середньовіччя. Аналогічну специфіку змушений був підкреслювати і московський археолог, відзначаючи зокрема, що населення провінційноримських культур майже скрізь у Центрально-Східній Європі було поліетнічним. Ведучи ж мову про переселення слов'ян із Повіслення на Схід, він, поміж іншого, зауважував: «Ці племена не були етнічно монолітними (! – К. І.). У складі переселенців були і слов'яни, і західні балти, а можливо й невелика частка германців. Ці різноплеменні маси переселенців зустрілися на нових місцях з аборигенами – східними та дніпровськими балтами, а також прибалтійськими та поволзькими фінами» [17, 210].

Переходячи до аналізу балтського компоненту в східнослов'янському етногенезі доби раннього середньовіччя, В. Седов виділив для цього періоду (V–VII ст.) у Східній Європі, згідно наявних археологічних матеріалів, сім великих угруповань (фактично сім різних етнокультурних субстратів), якими були такі археологічні культури, як празька, пеньківська, колочинська, тушемлинська, мощинська, довгих курганів і сопок (з них, як ми пам'ятаємо, суто слов'янською дослідник визнавав лише першу). Остання обставина все ж таки не завадила вченому «включити» ці групи до «давньоруської народності», що сталося, буцімто, завдяки «внутрішньорегіональній (? – К. І.) взаємодії [балтів] зі слов'янами та входженню їх до складу східнослов'янських племінних союзів». У такий спосіб, він припускає, що «племена, які залишили колочинські, тушемлинські та мощинські старожитності, були *прямими фізичними предками частини східного слов'янства* (курсив і підкреслення наші. – К. І.)» [19, 10,29].

Окрім такого «часткового» впливу на етногенез східних слов'ян балтів, на думку В. Седова, висловлену, до речі, ще в радянських історіографічних реаліях, власне слов'янський субстрат цього процесу також не був однорідним: «В основі східного слов'янства виявляються чотири різнокультурні племінні угруповання праслов'ян. Не виключено, що з часом буде виявлена і п'ята правслов'янська група. Ситуація формування останньої ускладнюється ще й тим, що слов'яни, які розселилися на Російській [в оригіналі – <Русской>] рівнині, застали тут східнобалтське та фіномовне населення, змішалися з ним, поступово асимілювавши аборигенів». Відповідно, – резюмує вчений, – формування східних слов'ян не було результатом розселення однорідної праслов'янської маси з якогось порівняно невеликого регіону – «руської прабатьківщини», а відбувалося в умовах інтеграції різнокультурних діалектно-племінних угруповань слов'ян за участі неслов'янського етносу [20, 12].

Етнологічно та історично, звісно, важко уявити, як із такої етнокультурної мішанини за порівно невеликий час міг утворитися єдиний етнос (до речі, на переконання В. Седова, поява такої «народності» сталася не раніше X ст., що, втім, потребує окремого детального історіографічного дослідження). Саме тому, очевидно, московський археолог і зосередився передусім на етногенезі західної частини східних слов'ян, аби пояснити їхню майбутню етнічну окремішність, яка, втім, не могла з'явитися, через офіційну ідеологічну позицію, поза горнилом «давньоруської народності». Як ми вже бачили вище, ця специфіка зумовлювалася, на його думку, західним походженням слов'ян і їхньою колонізацією Середньоевропейської рівнини двома хвилями (V і VIII ст.). При цьому дослідник був категорично проти гіпотези південного заселення цього регіону слов'янами – нащадками зарубинецької археологічної культури. Хоча в 1990-х рр. він почав обережніше визначати її етнічну атрибуцію, зауваживши, що «науково обґрунтувати балтську належність населення зарубинецької культури неможливо» [21, 59], натякаючи, що вона також становила собою певний балто-слов'янський симбіоз.

За такого підходу, в концепції В. Седова ознак «автономного» етногенезу, на наш погляд, набула не лише західна, але й південна частина східних слов'ян. Адже, як уже зауважувалося вище, крім зарубинецької, він досить послідовно зараховував до балтських і київську, і колочинську культури [9, 281–282; 19, 34]. Внаслідок цього, як справедливо зауважує зокрема М. Лопатін, на його етнокультурних картах епохи Великого переселення народів чітко вималювався «балтський заслон» між південною частиною слов'янського світу (празька та пеньківська культури) та північно-західною (довгі кургани) [22, 336]. Відтак, можна стверджувати про початок формування української етнічної специфіки від V ст. – час появи на українських теренах празької (склавіни) та пеньківської (анти) культур.

Синхронно в північно-західному сегменті східнослов'янських племен, згідно схеми В. Седова, «починаючи з VI ст., на території розселення дніпровських балтів, які залишили старожитності типу Тушемля–Банцеровщина–Колочин, чітко фіксуються слов'янські культурні елементи, що свідчать про початок інфільтрації слов'ян у балтське середовище» [19, 34]. Згодом, тут з'являється археологічна культура довгих курганів, яку дослідник пов'язує зі східнослов'янським племенем кривичів. Одночасно в цій культурі виявлені й неслов'янські елементи, простіше кажучи – балтські. Присутність предметів балтського походження, – вважає дослідник, – «зумовлена тим, що кривичі другої половини I тис. н. е. включали в себе як власне слов'янське населення, так і місцевих балтів, котрі знаходилися в стадії асиміляції» [19, 53]. З іншого боку, ми пам'ятаємо, що переселенці з Повіслення не становили етнічної монолітності, тобто, це не були винятково слов'яни. Однак В. Седов гіпотетично припускає, що «слов'яни, очевидно, виявилися на Північному Заході найактивнішим і, можливо, кількісно домінуючим етносом» [23, 126]. Спростовуючи всі інші версії щодо етнічної атрибуції довгих курганів, дослідник переконливо довів її належність слов'янським племенам кривичів [17, 216; 24, 36–41].

Відносно доволі раннього розселення слов'ян у Новгородсько-Псковському регіоні, незалежно від археології, говорять і дані лінгвістики та топоніміки. Переконливо це засвідчують і дослідження давньоновгородського діалекту праслов'янської мови, проведені А. Залізником. Його результати дозволили В. Седову стверджувати, що угруповання слов'янського населення, котре осіло у басейнах озер Псковського й Ільменя, відірвалося від основного слов'янського ареалу не пізніше I тис. н. е. і якийсь час мешкало ізольовано від нього. Одночасно значні маси переселенців з Повіслення розселилися також у Полоцькому Подвинні та Смоленському Подніпров'ї, де вони осіли серед місцевого балтського населення, представленого тушемлинською культурою. Остання сформувалася внаслідок еволюції достеменно балтської дніпро-двинської культури раннього залізного віку [17, 217–218, 19, 34–41]. Однією з найістотніших ознак появи в цьому ареалі нового, небалтського населення, на глибоке переконання московського археолога, є знахідки браслетоподібних скроневих кілець. І хоч сам він зауважує, що це ще не є підставою для слов'янської атрибуції тушемлинсько-банцеровської культури, але, зрештою, визначає присутність у V–VII ст. серед дніпровських балтів слов'янського етнічного компонента [17, 219, 222].

Тушемлинська археологічна культура посідає в концепції східнослов'янського етногенезу В. Седова одне з головних місць, як реальний доказ балто-слов'янського симбіозу, що визначив в майбутньому етнічну специфіку білоруського етносу. На відміну від новгородсько-псковських земель, де слов'яни розселилися серед порівняно нечисельного балто-фінського населення, на території тогочасної Білорусі ситуація була зовсім інакшою, адже вона була щільно заселена балтськими племенами дніпро-двинської культури. Розселення в їхніх межах слов'ян кардинально змінило культурну ситуацію й з кінця IV ст. тут почала поширюватися тушемлинська культура. На думку дослідника, її формування можна пояснити тільки припливом в ці землі якихось мас нового населення, етнічну належність якого визначали слов'янські скроневі прикраси. З цього моменту почався повільний процес слов'янізації аборигенів, який, за припущенням вченого, не завжди був прямолінійним і завершився тільки в часи давньоруської державності [9, 303–304].

Досліджуючи старожитності тушемлинської культури, В. Седов зокрема звернув увагу і на певну їхню подібність до культури псковських довгих курганів. Пояснення цьому він вбачає знову ж таки в тому, що обидві групи слов'ян переселилися з Вісло-Одерського регіону. Водночас зауважує також і певні риси схожості між тушемлинською та керамі-

кою суківсько-дзедзецького типу, поширеної у північній частині Польщі та Мекленбурзі. На основі цього спостереження, археолог робить припущення, що й племена суківсько-дзедзецької культури, швидше за все, вийшли з тих же місцевостей провінційноримського ареалу, що й переселенці на північнобілоруські землі [25, 64].

Розселення слов'ян у цьому ареалі поміж балтських племен, на думку московського археолога, змушує переглянути питання щодо етнічної приналежності населення тушемлинської культури. Якщо формування цієї культури було результатом взаємодії в Німансько-Двинсько-Дніпровському краї середньоевропейського населення з місцевими балтами, то у складі носіїв тушемлинських старожитностей на початку мали бути присутніми щонайменше два етноси – балтський і слов'янський. При цьому археологічні матеріали засвідчують, що місцеве балтське населення, в основній масі не полишило місць свого мешкання через західну міграцію. Втім, чітко розмежувати археологічні матеріали тушемлинської культури на слов'янські та балтські поки що так і не вдається [10, 382; 23, 137–139]. Не менш ризикованим припущенням вченого є й констатація можливої двомовності в межах цієї археологічної культури, котру він називає «метисною». Хоча сам же й визнає, що «сказати, як конкретно протікали тут етномовні процеси поки неможливо» [15, 47], а все це робить теорію В. Седова доволі вразливою. Тим не менш, він переконаний, що саме цей симбіоз поклав початок активній слов'янізації місцевих балтів.

Тільки впродовж IX–XI ст. відбувається широка інфільтрація до балтського середовища на білоруських теренах тих східнослов'янських племен, які сформувалися на українському правобережжі в рамках празької археологічної культури – волинян, древлян і дреговичів. Останні зокрема заселили землі вздовж лівих приток Прип'яті, а в басейні Свислочи зустрілися з кривичами. Волиняни освоїли Середнє Побужжя та досягли південних теренів Поніманья. Піднімаючись вгору Дніпром, радимичі заселили басейн Сожа. Не можна не погодитись із В. Седовим, що ці південні племена, заселяючи давній балтський ареал і наступну територію формування білорусів, взяли участь у їхньому генезисі [15, 47]. Крім цього, дослідник вважає, що на процес інтеграції східних слов'ян у цьому ареалі істотно вплинула ще одна міграційна хвиля – дунайських слов'ян [17, 232], проте, це вже окрема тема для іншого дослідження.

Натомість більш доцільно буде простежити погляди В. Седова стосовно участі балтів у формуванні етносу білорусів, а та обставина, що вона була визначальною, у дослідника не викликає жодних сумнівів. Адже територія білоруського етногенезу з давніх часів була доволі щільно заселена спільнотами, котрі належали до балтського етномовного масиву й, як свідчать дані археології, гідронімії й антропології, було асимільоване східними слов'янами. Вчений водночас зауважує, що серед балтського населення сучасної Білорусі чітко окреслюються дві давні етнокультурні групи: північно-західна (населення культури штрихованої кераміки) та південно-східна (так звані східні або дніпровські балти). Причому відмінності між цими групами були істотними: так, культура штрихованої кераміки сягала своїм корінням культури бойових сокир, натомість інша група – сформувалася на основі сосницької культури. Саме ця обставина, на думку дослідника, вплинула на антропологічні відмінності білорусів, але також виявилася й у діалектній диференціації білоруських говорів [23, 272–273]. У цьому зв'язку він припускає, що на процес початкового становлення північнобілоруських говорів помітний вплив чинило якраз субстратне населення. Відтак, не можна не помітити, що територія цих говірок загалом не відповідає певному племінному регіону східного слов'янства, не корелює вона й із політичними утвореннями періоду Русі, але тотожна давньому ареалу дніпровських балтів. Так само тотожна ареалу балтів з культури штрихованої кераміки й територія південнобілоруських говірок [23, 274].

Реконструкція генезису білорусів у ранньому середньовіччі в працях В. Седова загалом пропонує доволі мирний процес етнокультурного поглинання слов'янами балтів. Згідно переконання московського археолога, слов'янські переселенці послідовно освоювали один терен за іншим, але при цьому старе населення в основному продовжувало мешкати на своїх місцях і в ряді регіонів острівці балтів зберігалися впродовж кількох століть. Відчутної різниці в рівнях розвитку економіки, культури та соціальних відносин між балтами та слов'янами не було, а взаємини мали переважно мирний характер. Внас-

лідок цього асиміляційні процеси спочатку були слабкими й у різних регіонах могли мати неоднакову спрямованість. Зрештою, процес фізичної асиміляції все ж почався, мали місце й шлюбні зв'язки між прийшлими і місцевими мешканцями. Однак вирішальним чинником остаточної слов'янїзації балтів, на думку вченого, стала поява Київської Русі – потужної держави східних слов'ян [15, 47].

Проаналізувавши етногенез білорусів, В. Седов цілком логічно констатував: «Таким чином, археологія досить чітко свідчить, що на білоруській етнографічній (тут варто звернути увагу на ще одне характерне явище, властиве радянській історіографії 1950–80-х рр., коли всі самотні етнічні явища, пов'язані з генезисом східнослов'янських спільнот домонгольського періоду визначалися тільки як «етнографічні», що, очевидно, мало підкреслювати їхню другорядність відносно ідеологічно сконструйованого єдиного «братнього східнослов'янського етносу» – «давньоруської народності». – К. І.) території, на відміну від інших земель Русі, східнослов'янське населення формувалося в умовах слов'яно-балтського симбіозу. І це не могло не позначитися на його мовному розвитку. Згідно розшуків Ю. Карського, понад 80 % білоруських лексем мають спільне коріння зі словами балтських мов... Балтський субстратний вплив виявляється не лише у словарно-му фонді білоруської мови, але також в її фонетиці та морфології» [15, 48].

Археологічні та лінгвістичні джерела, залучені московським ученим до вивчення білоруського етногенезу, загалом привели його до закономірного висновку про потужний вплив балтів на цей процес. Однак у сучасній історіографії далеко не всі погоджуються із запропонованою ним схемою ранньої етнічної історії східних слов'ян. Чимало дискусійних постулатів були окреслені й самим В. Седовим. Із вельми гострою критикою його концепції виступив зокрема Б. Флоря, виходячи з поширеного ще в радянській історіографії постулату про доволі пізні (XV–XVI ст.) формування сучасних етносів східних слов'ян. На його думку, «якщо визнати аргументацію В. Седова переконливою, то, оскільки розселяючись територією Східної Європи, східні слов'яни вступали у різних частинах східноєвропейської рівнини у контакт з різними етносами (крім балтського на північному заході, з ірано-мовним на півдні й угро-фінським на північному сході), треба було б віднести початок формування окремих східнослов'янських народів ще до державного періоду в історії східних слов'ян, а сам процес їхнього формування доведеться в такому випадку розглядати як наперед визначений наявністю на різних територіях різного етнічного субстрату» [26, 9].

Не важко помітити, що обидва дослідники не зовсім коректно підходять до проблеми, сприймаючи такі наукові абстракції, як «балти», «фіно-угри», «східні слов'яни», «давньоруська народність», за об'єктивно існуючі етноси, що в дійсності далеко не так. Ще більшою проблемою слід визнати неможливість реконструкції тогочасної етнічної ієрархії в межах означених мовно-археологічних спільностей, особливо встановлення рівнів (і навіть проявів) їхньої етнічної самосвідомості. Б. Флоря підкреслює ще одну важливу деталь відносно цього: недостатньо існування певних особливостей матеріальної культури, запозичених в етнічного субстрату (а саме на цьому, як ми переконалися вище, базується ретроспективний метод концепції В. Седова), але важливо, щоб ці відмінності сприймалися населенням як етнотворчі ознаки. Лише в такому разі, – наголошує вчений, – «можна було би ставити питання про серйозний вплив балтського субстрату на етногенез білоруського народу, але подібна робота, наскільки відомо, не проведена» [26, 10]. Аналогічну позицію відносно схеми В. Седова демонструє також і М. Васільєв [27, 114].

Крім наукової складової дискусії з приводу концепції В. Седова, деякі російські «високоакадемічні» дослідники більше уваги все ж таки приділяють її можливим «політичним наслідкам», чим вкотре підкреслюють справжні наміри своєї історіографії. Доволі промовистою у цьому контексті є репліка під час обговорення доповіді В. Седова «Етногенез ранніх слов'ян», заслуханої на засіданні Президіума Російської академії наук (РАН) у листопаді 2002 р., директора Інституту слов'янознавства РАН Володимира Волкова. Висловлюючи занепокоєння сучасним «розбіганням» слов'ян і оформленням незалежних слов'янських національних історіографій (втрату контролю над ними і над не зовсім зрозумілим «*«славянським миром»*» член-кореспондент РАН визначив як якусь «слов'янську етнотропію»), останні (тобто, сучасні слов'янські історіографії) – «це, я б сказав, псевдоісторична література, не наукова, а породжена інформаційно-психологічною війною».

Що ж, зрештою, так занепокоїло головного редактора (в 2001–2005 рр.) провідного російського часопису «Славяноведение» (з 1990-х рр. дотепер у ньому регулярно публікуються вчені і українські, і білоруські, і з решти слов'янських країн, а тому якось важко запідозрити його у популяризації «псевдоісторичної літератури»)? Виявляється, «зараз, наприклад, у Києві, та й у Мінську *також* (???; тут і далі курсив наш. – К. І.) з'явилися *свої трактовки* давньоруської народності. Кажуть, що це міф, ніякої давньоруської народності не було, але початково існували українці, *і скажімо*, білоруси. Тобто, явна спроба задавлення своєї історії». Прагнучи, очевидно, до максимальної наукової об'єктивності у слов'янознавстві й історії, В. Волков, у першу чергу, звертає увагу ось на що: «У зв'язку із тим, що проблема, піднята сьогодні у доповіді В. Седова (нагадаємо, мова про ранній етногенез слов'ян. – К. І.), має, крім наукового, також *величезне політичне та морально-етичне значення*» [16, 603–604]. На жаль, науковий аспект концепції В. Седова має, за такої логіки, другорядне значення, головне – правильні політичні висновки.

У той же час проблемних аспектів дійсно наукового характеру ця концепція містить доволі багато, зокрема й щодо балтського компоненту, в чому ми вже вище могли переконатися неодноразово. Так, дотепер невизначені предмети, що можуть бути етнічними індикаторами для ідентифікації населення, котре в ранньому середньовіччі переселилося з Повіслення на територію сучасної Білорусі, в тому числі серед мешканців тушемлинської культури. Передусім це стосується так званих браслетоподібних скроневих кілець, використання яких В. Седов приписує слов'янам. Однак він сам же змушений констатувати, що дотепер не встановлено регіону, звідки походять ці прикраси, а отже, невідомо, де до переселення мешкали їхні носії [23, 229]. Відповідно, етнічна атрибуція населення, задіяних у цьому процесі археологічних культур, дотепер встановлюється більше інтуїтивно, а простіше кажучи – довільно. Чимало дискусійних питань зумовлює і припущення вченим «другої хвилі» слов'янської колонізації Північного Заходу сучасної Росії, в результаті якої з'явилася культура сопок (так звані ільменські словени) у Приільменні VIII ст. Так само, як і з браслетоподібними кільцями, парадокс полягає в тому, що, попри яскраві ознаки цієї культури [22, 338], досі не вдалося встановити висхідний пункт припущеної міграції. Дослідник з цього приводу не досить переконливо припускав, що, можливо, міграція через землі балтів слов'ян змусила їх перейняти звичай насипати кургани (сопки) [19, 65].

Особливо важким завданням для В. Седова стала необхідність «інтегрування» ранньосередньовічного «балтсько-слов'янського симбіозу» (особливо на білоруських теренах) у «прокрустове ложе» теорії про «давньоруську народність», від якої він не відмовився і після зникнення її офіційного ідеологічного призначення. Апологетика цієї методології, на наш погляд, істотно зменшила евристичні можливості його концепції, лише посиливши парадоксальність деяких постулатів і висновків. Пересуваючи якомога пізніше (кінець X ст.) початок (!) складання «давньоруської народності», він все одно був змушений констатувати, що слов'янізація балтів на східнослов'янських землях тривала до кінця XII ст., а це навряд чи підтверджує завершення на той момент процесу етногенезу і білорусів, і росіян, і навіть «давньоруської народності». Відтак, довелося маскувати яскраву етнічну самобутність різних спільнот східних слов'ян (кривичів, ільменських словен, дреговичів, в'ятичів тощо) за ширмою «етнографічної» номенклатури «культурно-племенних» одиниць (і що, на наш погляд, виглядає в його концепції найбільш парадоксально) ще навіть несформованої «давньоруської народності». На жаль, політична доцільність у гуманітарних науках досить часто переважає здоровий глузд.

Висновки. Таким чином, проблематика балтського компоненту в етногенезі східнослов'янських етнічних спільнот, розроблена В. Седовим у численних публікаціях, має надзвичайно важливе наукове значення, хоча й потребує подальших ще більш ґрунтовних студій і зважених висновків. На наше глибоке переконання, особливо важливо у цьому сегменті пізнання східнослов'янського минулого уникнути будь-якої політизації суто наукової проблеми. Натомість куди більше уваги варто приділити насамперед теоретичним аспектам (у тому числі й щодо інтерпретації базових категорій етнологічного дискурсу), методологічній основі подібних досліджень, здобуттю ширшого кола відповідних старожитностей. Відтак, залишається сподіватися, що концепція Валентина Седова не пере-

твориться на антикварну частину знань про східних слов'ян, щодо якої він доволі часто застосовував епітет – «вона становить лише історіографічний інтерес».

Список використаної літератури

1. Макаров Н. Валентин Васильевич Седов / Н. Макаров, А. Артемьев // Восточная Европа в Средневековье (К 80-летию В. Седова) / Ред. кол. : Н. Макаров и др. – М. : Наука, 2004. – С. 3–12.
2. Жих М. Валентин Васильевич Седов. Страницы жизни и творчества славянского подвижника. Часть 1. Проблема славянского расселения в Восточной Европе и становления древнерусской народности в работах В. В. Седова / М. Жих // Русин. – 2012. – № 4. – С. 131–165.
3. Жих М. Валентин Васильевич Седов. Страницы жизни и творчества славянского подвижника. Часть 2. Проблема славянского этногенеза в работах В. В. Седова / М. Жих // Русин. – 2013. – № 1. – С. 131–165.
4. Лопатин Н. Валентин Васильевич Седов и исследование Изборска / Н. Лопатин // Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные. – 2013. – № 2. – С. 3–12.
5. Бужилова А. Антропологические исследования В. В. Седова. К проблеме этногенеза славян / А. Бужилова // Краткие сообщения Института археологии РАН (далі – КСИА). – М. : ИА РАН, 2015. – Вып. 240. – С. 12–19.
6. Прокопьева С. Ученый до мозга костей. Интервью с В. Седовым / С. Прокопьева // Псковская губерния. – 2003. – № 43(164) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gubernia.pskovregion.org/number_164/10.php.
7. Чернецов А. Валентин Васильевич Седов LXXX / А. Чернецов // Российская археология. – 2004. – № 4. – С. 5–7.
8. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян / В. В. Седов. – М. : Наука, 1979. – 158 с.
9. Седов В.В. Славяне в древности / В. В. Седов. – М.: НПО «Фонд археологии», 1994. – 344 с.
10. Седов В.В. Славяне: Историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 624 с.
11. Седов В. Север Восточно-Европейской равнины в период переселения народов и в раннем средневековье (предыстория северновеликорусов) / В. Седов // КСИА. – М. : Наука, 2005. – Вып. 218. – С. 12–23.
12. Sedov V. Balti senatne / V. Sedov. – Riga : Zinatne, 1992. – 156 s.
13. Финно-угры и балты в эпоху средневековья // Археология СССР. – Т. 17 / Л. Голубева [и др.] ; отв. ред. тома В. Седов ; редкол. : Б. Рыбаков (гл. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1987. – 510 с.
14. Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В.Седов. – М. : Наука, 1970. – 199 с.
15. Седов В. Предыстория белорусов / В. Седов // КСИА. – Вып. 211. – М. : Наука, 2001. – С. 44–51.
16. Седов В. Этногенез ранних славян (Заслушано в ноябре 2002 г. на заседании Президиума РАН) / В. Седов // Вестник Российской Академии Наук. – 2003. – Т. 73. – № 7. – С. 594–605.
17. Седов В.В. Славяне в древности и раннем средневековье. – Т. 2 : Славяне в раннем средневековье / В. В. Седов. – М. : Фонд археологии, 1995. – 416 с.
18. Седов В. Славяне-венды в Юго-Восточной Прибалтике / В. Седов // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории : Тез. докл. / Редкол.: А. Новосельцев (отв. ред.) и др. – М. : ИРИ РАН, 1993. – С. 71–72.
19. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М. : Наука, 1982. – 328 с.
20. Седов В. Формирование восточнославянской народности / В. Седов // КСИА. – Вып. 198 : Средневековая археология Восточной Европы / Отв. ред. И. Кругликова. – М. : Наука, 1989. – С. 10–15.
21. Седов В.В. Очерки по археологии славян / В. В. Седов. – М. : ИА РАН, 1994. – 128 с.
22. Лопатин Н. Основные концепции заселения славянами Северо-Запада Русской равнины / Н. Лопатин // Археология и история Пскова и Псковской земли / Ред. кол. : И. Лабутина (отв. ред.) и др. – Псков : Псковский государственный объединенный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник, 2006. – С. 333–341.
23. Седов В.В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование / В. В. Седов. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 319 с.
24. Седов В.В. Длинные курганы кривичей / В. В. Седов. – М. : Наука, 1974. – 96 с.
25. Седов В. Белорусское Подвинье и Смоленское Поднепровье в период великого переселения народов / В. Седов // Российская археология. – 1998. – № 2. – С. 54–67.
26. Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху Средневековья – Раннего Нового времени / Б. Флоря // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. : А. Миллер, В. Репринцев, Б. Флоря. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 9–27.
27. Васильев М. Рец. на кн. : Седов В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. – М., 1999 / М. Васильев // Славяноведение. – 2000. – № 5. – С. 109–115.

References

1. Makarov, N. & Artiemiew A. (2004). Valentin Vasiliewich Sedov. In N. Makarov (Ed.). *Eastern Europe is in middle Ages (To the 80-year of V. Sedov)*, 3-12. Moscow (in Russ.)
2. Zhikh, M. (2012). Valentin Vasiliewich Sedov. Pages of life and creativity of the Slavic devotee. Part 1. The problem of Slavic resettlement in Eastern Europe and formation of Old Russian nationality in V. V. Sedov's works, *Rusyn*, 4, 131-165 (in Russ.)

3. Zhikh, M. (2013). Valentin Vasilievich Sedov. Pages of life and creativity of the Slavic devotee. Part 2. A problem of Slavic ethnogenesis in V. V. Sedov's works, *Rusyn, 1*, 106-134 (in Russ.)
4. Lopatin, N. (2013). Valentin Vasilievich Sedov and research of Izborsk City, *Bulletin of the Pskov state university. Series: Social humanities, 2*, 3-12. (in Russ.)
5. Buzhilova, A. (2015). Anthropological researches of V. V. Sedov. To a problem of ethnogenesis of Slavs, *Kratkie soobshchenia instituta arkheologii (Short messages of Institute of archeology of RAS), 240*, 12-19. Moscow (in Russ.)
6. Prokopyeva, S (2003). Scientist to the core. Interview with V. Sedov, *Pskov province, 43*(164). Retrieved from http://gubernia.pskovregion.org/number_164/10.php. (in Russ.)
7. Chernetsov, A. (2004). Valentin Vasilyevich Sedov of LXXX, *Russian archeology, 4*, 5-7. (in Russ.)
8. Sedov, V. (1979). *Genesis and early history of Slavs*. Moscow (in Russ.)
9. Sedov, V. (1994). *Slavs in the ancient time*. Moscow (in Russ.)
10. Sedov, V. (2002). *Slavs. Historical and archaeological research*. Moscow (in Russ.)
11. Sedov, V. (2005). The North of the East European Plain during resettlement of the people and in the early Middle Ages (background of severnovelikorus), *Kratkie soobshchenia instituta arkheologii (Short messages of Institute of archeology of RAS), 218*, 12-19. Moscow (in Russ.)
12. Sedov, V. (1992) *Balti senatne*. Riga (is Lat.)
13. Golubeva L. et al. (1987). In. V. Sedov (Ed.). *Finno-Ugra and Balts during the Middle Ages*. Moscow (in Russ.)
14. Sedov, V. (1970). *Slavs of the High Dnieper and Podvinya*. Moscow (in Russ.)
15. Sedov, V. (2001). Prehistory of Belarus, *Kratkie soobshchenia instituta arkheologii (Short messages of Institute of archeology of RAS), 211*, 44-51. Moscow (in Russ.)
16. Sedov, V. (2003). Ethnogenesis of early Slavs (It is heard in November, 2002 at a meeting of Presidium of RAS), *The Bulletin of the Russian Academy of Sciences, vol. 73, 7*. 594-605. (in Russ.)
17. Sedov, V. (1995). *Slavs in the ancient time and early Middle Ages. Vol. 2: Slavs in the early Middle Ages*. Moscow (in Russ.)
18. Sedov, V. (1993). Slavs-Venta in the Southeast Baltics. In A. Novoseltsev (Ed.). *Eastern Europe in the ancient time and the Middle Ages. Controversial problems of history*. 71-72. Moscow (in Russ.)
19. Sedov, V. (1982). *East Slavs in VI-XIII centuries*. Moscow (in Russ.)
20. Sedov, V. (1989). Formation of East Slavic nationality, *Kratkie soobshchenia instituta arkheologii (Short messages of Institute of archeology of RAS), 198*, 10-15. Moscow (in Russ.)
21. Sedov, V. (1994). *Essays on archaeology of the Slavs*. Moscow (in Russ.)
22. Lopatin, N. (2006). Main concepts of settling by Slavs of the Northwest of East European Plain. In I. Labutina (Ed.). *Archeology and history of Pskov and Pskov region*. 333-341. Pskov (in Russ.)
23. Sedov, V. (1999). *Old Russian nationality: historical and archaeological research*. Moscow (in Russ.)
24. Sedov, V. (1974). *Long barrows of Krivichi*. Moscow (in Russ.)
25. Sedov, V. (1998). Belarusian Podvinye and the Smolensk Dnieper Bank during great resettlement of the people, *Russian archeology, 2*. 54-67. (in Russ.)
26. Floria, B. (1997). About some features of development of ethnic consciousness of east Slavs during the Middle Ages era – Early Modern times. In I A. Miller, V. Reprintsev, B. Floria (Ed.). *Russia – Ukraine: history of relationship*. 9-27. Moscow (in Russ.)
27. Vasilyev, M. (2000) Review on book: Sedov, V. (1999) *Old Russian nationality: Historical and archaeological research*. Moscow, *Slavianovedenie (Slavic studies), 5*. 109-115. (in Russ.)

IVANGORODSKY Kostiantyn, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: iwakos@ukr.net

BALTS COMPONENT IN THE CONCEPT OF EAST SLAVIC ETHNOGENESIS BY VALENTIN SEDOV

Abstract. Introduction. *The ethnic specific of East Slav associations never lost the scientific actuality, without regard to the enormous studios devoted to this problem. It must be noticed their quality is not always proper. Speed evolution of modern post-soviet national historiography has outlined practically complete ignoring each other's ideological field. Absence of such approach is undoubted, that is why there is the necessity of more attentive analysis of modern authors looks, among them - Russian. In modern Russian historiography there are researchers that try to modernize the soviet version of ethnogenesis of east slavs, although the new facts and approaches attracted by them certify complete methodological inadequacy of «Old-russian nationality» theory. Conception of the known Russian archaeologist Valentine Sedov (1924–2004) belongs to them.*

Purpose. *In the article the brought analysis over of conception of Slavic етногенезу of V. Sedov in that her part that is sanctified to influence on this process of балтiє. In particular and on forming of ethnoses of Belarus, and also reception of this hypothesis by modern Russian historiography.*

Results. *To the factor of balts a researcher in all labours gave primary value, as considered justly, that problem of ethnogenesis of slavs and them early history can not be got to know it is isolated from historical processes that took place in the nearby regions of Europe, but initial history of slavs of closely*

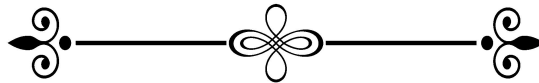

is casebound with history of Celt, Germans, Scythians, Sarmats and balts. In one of the last interviews of V. Sedov said, that dreamed to write large research from ethnic history of balts, but, unfortunately, through death, already it did not go to court him to do it. However, he had time to publish as early as 1992 small labour by Latvian in Riga, sanctified to old balts. Mainly this range of problems is analysed to them in great numbers scientific studios. On ethnologic interpretation in the east slavs environment of medieval twenty-four hours there was the built and doctoral dissertation of V. Sedov (1967) a balts component. he first tried to distinguish balts substrat in medieval Slavic artifacts. Essentially a scientist analysed forming of specific of east slavs on territory of modern Belarus and North-west of Russia, as a result of assimilation of local балтських tribes by slavs that moved here westerly.

Conclusion. The looks of V. Sedov are analysed in relation to participating of balts in forming of ethnos of Belaruss. Territory of Belarussian ethnogenesis from ancient times was sufficiently densely populated by associations that belonged to balts of ethnic language array and, as data of archaeology, hydronimic and anthropology testify, assimilated east slavs. The archaeological and linguistic sources brought over to the Moscow scientists to the study of Belarussian ethnogenesis on the whole brought him over to the appropriate conclusion about powerful influence of balts on this process. However in modern historiography far not all accede to the chart of early ethnic history of east slavs offered by him.

Key words: Valentine Sedov, balts, slavs, east slavs, Belaruss, ethnogenesis, historiography.

Одержано редакцією 23.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 572.9

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович,
кандидат історичних наук, доцент
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: temchen@ukr.net

ЕКСКУРС У МІФОЛОГІЮ РАХУВАННЯ: СЕМЕРІЧНІ ЦИКЛИ В ЛІКУВАЛЬНО-МАГІЧНИХ ПРАКТИКАХ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Символіка числа «сім» базується на емпіричних узагальненнях, які сформували уявлення про час і простір. На відміну від трійки і дев'ятки, сімка є показником «буденного» часу, оскільки позначає одну з чотирьох фаз місяця, яка складає сім днів й утворює тиждень. В міфологічних текстах дні тижня асоціюються з сімома «дворами», через які мандрують «три святі» (Сонце, Місяць, Зоря). У такий спосіб не лише пояснюється рух небесних світил, але здійснюється обрядове маніпулювання часом. Крім цього, кожному дню тижня присвячено окреме божество, що упорядковувало «земний» час і наближувало його до «небесних» зразків, зокрема визначало періоди обрядових дозволів і заборон. В лікувальних текстах відбувається уточнення давньої традиції – божествам-охоронцям протистоять антагоністи, семантика яких пов'язана з потойбічним світом. В такому разі правильний / «земний» час, що відповідає сімом дням тижня, протиставляється гіпертрофованому / «потойбічному», позначеного числовими метафорами «неправильної» сімки.

Ключові слова: міф, число, сім, семантика, місяць, змія, хвороби.

Постановка проблеми. Вивчення обрядового рахування, з'ясування основних міфолого-числових значень є важливим фактором реконструкції архаїчних вірувань східних слов'ян. Особливого уваги заслуговують «перехідні» числа, зокрема три, сім, дев'ять, дванадцять, які відповідають міфологічним константам із значенням народження і смерті. Актуальність обраної теми підтверджується значною кількістю публікацій, присвячених міфотворчим смислам числа [1].

Метою є висвітлення семантики числа «сім» як перехідного в контексті міфологічної традиції східних слов'ян. Зокрема у статті уточнюються окремі положення, зазначені в попередній публікації [2].

Виклад основного матеріалу. В календарних системах, основу яких становить сидеричне літочислення, сім складає четверту частину астрономічного місяця ($28 : 4 = 7$). Сприйняття семи як «числа циклічності» простежується в його етимології: і.-е. *septn, д.-і. *sapta, авест. hapta, вірм. evt'n, д.-гр. ἑπτὰ, лат. septem, прасл. *sedmь – «сім» пов'язані з і.-е. *sep – «вшановувати, піклуватися», sap-el – «вшанування, повага / піклування», д.-і. sap (sahati) – «досягати чого-небудь», авест. hap, д.-гр. ἐπι ἀμφι-ἔπι – «переслідувати, охороняти, піклуватися, вшановувати, домагатися». Пор. з ἐπ-ἔ-σπον. Аор., лат. seelio – «хоронити, ховати», sepelire sepultum – «хоронити», пор. з д.-і. sapyā – «вшановувати / поклонятися» [3, с. 219]. Звідси сприйняття семи як числа завершення, що пояснює його використання в лікувальних обрядах. Наприклад, у тексті «від рожі» «сім» позначає поетапне знищення / «завершення» хвороби: «Схалі цари через сем д'юори: рубалі лозу, сеялі

рожу. Рожа не зийшла і кроў непошла» [4, № 302]. Образи «царів» асоціюються з Сонцем, Місяцем і Зорею, а «сім дворів» – з днями тижня (пор. з називанням фаз місяця «квартирами» [5, с. 18-19]), що в цілому відповідає європейській (грецькій, римській, а згодом саксонській) міфологічній традиції, де кожен день присвячено певному божеству. Зокрема понеділок вважався днем Місяця, уособленням якого був бог Мані (в д.-гр. *Σελήνης* – «Селена»); вівторок – днем Тьюско (д.-англ. *Tiwesdæg*); середа – днем Вотана (д.-англ. *Wōdnesdæg*); четвер – днем Тунора (д.-англ. *Wōdnesdæg*); п'ятниця – днем Фрігги (д.-англ. *Frīgedæg*); субота – днем Сатурна (англ.-сакс. *Sæturnesdæg*); неділя – днем Совіла / Соула (англ. *Sunnandæg*) або лит. Совія – міфологічного крематора, провідника душ в царство мертвих [6, с. 143-149].

В замовляннях, записаних на території сучасної України, також зберігається тенденція до сакралізації часу. Однак в автохтонних текстах відбувається уточнення окремих параметрів і.-є. міфу. Зокрема сімом «святим», – християнізованим покровителем днів тижня, протистоять *сімнадцять / сімдесят сім* потойбічних істот, уособлених в образі «нагихжон», що в цілому відповідає дуальній структурі міфологічної картини світу (далі – МКС): 1) «На горі на Голгофі стояв дуб веперський. під тим дубом сиділо сім мучеників Архистратий Михаїл, Гавриїл, Уриїл, Мефтодим, Сизонтій, Климентій, Іван Предтеча, – і виділи диво прешрашнее, чудное і вийшло з моря сімнадцять жен, просто нагіє, розпоясавше, розпущені волоса. Підійшов к їм Іван Предтеча <...> дав їм своєю тростю по їхнім головам, по сто ран закликающих. «Ой, Іван Предтеча! Хто буде наші імена нарічати або хто буде над головою воду читати, то ми до того не прикоснемося во віки віков амінь» [Рецепти 1992, с. 92]; 2) «Ішоў святой Авраам с своїм сином Ісаком дасустрелі сімдесят сім женьчин голих, і босих, і проставалосих<...>, «А вазьмі, мой син, святой Ісак, гострий меч, і пазнімай ўсем голову с плеч, штоб їх не було на роду паш чаду». Єни атвечаютъ: «Святой Аврам, не знімай нам голови с плеч<...> хто ету буде молитву рано і вечерчитать, того будемцело, і душу, і двор манать»; 3) «Шухля, є ў вас семдесят сім, забірай мою зовсім, а кому недостаткі – забірайте мої траткі» [4, № 550, 562]; 4) «Тітки, тітки! Вас сімдесят сім, нате снідати всім» [7, с. 54]. Сюжет замовляння № 1 розгортається в силовому полі числа «сім». Центр МКС представлений в образі «дуба веперського», обрядове ім'я якого пов'язане з вепром – тотемом Перуна (в д.-р. ікла цієї тварини вживлювали в стовбур дуба, біля якого здійснювали ритуальні відправи [8, с. 106-115]). Числовим еквівалентом світового дерева в МКС також є *сімка*: «Під сонцем під жорстоким, під лісом під чорним, під високим, там стоїть верба <...> на тій вербі сім сот канатів» [7, с. 43]. «Сім мучеників» можуть позначати сім днів тижня і нагадують літописні описи язичницьких капищ із семи ідолів, «посажених» під священним дубом (докладніше див. [9, с. 117-119]). Мова йде про гіпотези, що пантеон Володимира складався із семи божеств, зокрема Симаргл уявлявся як подвійне божество Сим і Регл / Сим і Єрьгл. В такому разі Михаїлу відповідає понеділок, Гаврилу – вівторок, Урилу – середа, Мефтодиму – четвер, Сизонтію – п'ятниця, Климентію – субота, Івану Предтечі – неділя. Невипадково головним серед святих є Іван Предтеча, який за допомогою чарівної «трості» (сонячного променя?) остаточно знищує недугу (в тексті № 2 цю дію виконує Ісак). В образі святого проглядаються також риси бога-громовика, що наближує текст до і.-є. міфологічного сюжету боротьби сонячного бога / громовика з хтонічними істотами – лихоманками або зміями. В результаті протистояння з'ясовується «рецепт» магічного одужання, що передбачає «заговорювання» води, яку могли вживати у вигляді ліків (вода виступає цілющою субстанцією), а також називання «повного» імені недуги («живий» звук протиставляється «мертвій» тиші, а знання «таємного» імені хвороби передбачає її знищення). Схожим за смыслом є сюжет німецької казки про Румпельштільцхена (*Rummelstilzchen*), де *Rummel* позначає «шум, гомін, суєту» (гол. *Rommel* = *Rummel* – «безлад»), а *Stille* – «тишу» і «спокій» (частка *hen* є зменшувальною ознакою).

Мотиви підкорення і знищення духа хвороби шляхом називання і озвучення його імені простежуються в інших міфологічних текстах: 1) «Чи ти, гнетуха, чи ти трясуха, чи ти водяна, чи ти вітряна, чи ти вихрова, чи ти подумана, чи ти погадана, чи ти наслана, чи ти наспана, чи ти напита, чи ти місцева, чи ти причтова, чи ти призірна, чи ти присильна, чи ти в часу, чи ти в получасу, чи в дні, чи в полудні, чи в ночі, чи в півночі? Поті ти стояла, поті ти буяла, поки я не знала, стала тебе знати, стала тебе з костей висилати

<...>, буду тебе молитвами заклинати, буду тебе з християнської віри висилати» [5, с. 126-127], 2) »Плясовиця <...>, та, що одсікла Івану Предтечі голову. Хто його почита, до того вона не причепиться» [7, с. 88-89].

Протистояння «семи святих» «сімнадцятьом / семидесяти сімом лихоманками» порівнюється з іншими смисловими опозиціями, такими як: «верх / низ», «світло / темрява», «небо / земля», «чоловіче / жіноче». В цьому сенсі стає зрозумілим, чому *сімка* («верх, світло, небо, чоловіче») може сприйматися як оберег від «гадюк» і «хробаків», що сприймаються як «нижні» істоти, пов'язані з циклічним відродженням землі (Благовіщення / Воздвиження), а також «жіночим» аспектом міфологічної картини світу. Реалізацією цієї ідеї є обрядові асоціації *змій* і *землі*, що стають актуальними весною і проявляються в образах змій, яка після зимового анабіозу скидає стару шкіру; і землі, що кожного року оновлюється. Крім цього, температура її вологого / холоднокровного тіла слугує своєрідним індикатором родючості ґрунту. Звідси зіставлення «матері сирої-землі / матері-землі» з образами «змій скарапей» [10, № 10], «гадюки-шевелухи-цариці», котра збирає «увесь гад» [11, с. 7]; «змій кропині» – «великої» матері змійних «царів, генералів, князів, гетьманів, полковників, сотників, атаманів, есаулів, хорунжих, рядових всіх козаків і всіх домових слугителів, земляних, гноєвих, трав'яних, кам'яних, водяних, погребних, подкупних» [7, с. 42]. Загальна кількість змій, що перебуває під владою «вужа над вужами», також становить «семсотців»: «Вужу гижу гад, прийми свій яд. Вуж над вужами, круль над крулями, збери своїх сем сотців» [5, с. 128-в], тобто складає «сім по сто», де «сто» є числом граничної кількості [12, с. 79] і символізує вегетативну силу природи.

Крім зазначених протиставлень актуальною видається опозиція «природа / культура», що визначає межі «діяльності» змій / жінки. Небезпечність першої зумовлена встановленими табу, що набувають легітимності на території «природного» (на Чигиринщині забороняли убивати гадюку «бо друга прийде і відомстить» [13]). Аналогічним чином регламентується сфера «жіночого» в просторі «культури». Так, в побуті нерозважливу жінку можуть називати «змією» або «гадюкою», тобто тією, хто порушує поведінкові норми. Дотичною видається символіка «жіночого» у снах і видіннях. Наприклад, сновидіння про агресивну поведінку змій вщують неприємності від жіночої статі. Звідси міфологічні перетворення жінки на змію або змій на жінку. Наприклад, у сербській легенді розповідається, що носата гадюка раніше була дівчиною Марією; у заклинаннях її називали ім'ям праматері людей – Євою [14, с. 279], яка послухала напучення біблійного змія скоштувати яблуко з дерева життя. Аналогічні образи синтезуються в поліських текстах: «Єва-Древа приступи, мой дух полюбі, я тебе уговораю, умоляю до серца жала не допускаю» [4, № 680]. У лікувальних текстах *змію* також називають «чужими», не пов'язаними з територією «культури», іменами, що мають дохристиянське походження: 1) »На буйстром Буяне, стояў дуб і ліпукуст. Под кустом жмея Шаха-Ваха»; 2) »На мори, на акіяне, стояў ліпоўкуст і зелени дуб. Под кустом зімея Шкорлупіна» (від *шкаралупа* – прим. авт.); 3) »На море, на окіяне, на бистром убаяне стаіць краўать ноўая, тісоўая. На кроўаті лежить перина пухоўая, на перині лежать змія шкурная Соха, Солоха» (в словнику В.Даля «нечупара, нечесанна дівка», за свідченням вченого у Псковській і Тверській губерніях так називали русалку – прим. авт.); 4) »Стоіць гара, а в той гаре залатая верба, а в той вербе золотое ведро, у том ведре трі Янни, усетрі панни» [4, № 679, 682, 684, 686].

Вище згадувалося, що «числовий еквівалент» змій «прив'язується» до описів світового дерева – центру міфологічної картини світу або території, де розповсюджується її влада: 1) »На морена океяне, на остром кургане, стоіт дуб скородуб, та том дубе скородубе сімсот суков, сімсот верхов. На том дубу золотое гніздо, у том гнізде лежить уж Аксьон, і син Семьон, і Юниш Гладуш. СизСизен, вини май своєю жало. Девять летучіх, девять ползучіх, девять подлежачіх. Невинеш ти своєю жало, будем прасіть Міхаїла Архангіла і Господа Бога»; 2) »На море-кіяне, на високом Буяне, стоіт ракітовий куст. А в том кусає ляжить черное руно, а в той руне трі змеі козюлі: Хавронья, Мавронья, Мар'я Ягіпетская семідесят і семь земель» [4, № 675, 676]; 3) »Під сонцем під жорстоким, під лісом під чорним, під високим, там стоіть верба, під тією вербою сім сот коренів, і на тій вербі сім сот канатів, і на тих канатах сидить Хан і цариця Ханиця» [7, с. 43]; 4) »Вуж над вужами <...> збери своїх семсотців – домовіє, луговіє, боровіє, межевіє і лужевіє» [5, с. 128-в]. Текстові образи світового дерева із символікою *сімдесяти* / *семиста* (гіперболізованої

сімки) відповідають його піктографічним зображенням у вигляді трьох коренів і чотирьох гілок або чотирьох коренів і трьох гілок [15, с. 630], у ворожильних пасьянсах: крони, п'ятьох гілок і кореня [16, с.98]. На думку В.М. Топорова, така структура «характеризує загальну ідею Всесвіту» [15, с. 630] і демонструє просторову константу міфологічної картини світу: «верх / середина / низ / праве / ліве / зад / перед». У зв'язку з цим для успішного лікування зміїного укусу виконували магичні дії, пов'язані із семантикою семирівневого світового дерева, – рану кропили непочатою водою, настояну на семи гілочках, сім разів «читали» «Отче наш» або текст замовляння: 1) «Ганно, Ганнусько! Ти вкусилась в ногу, впустилась; їдь до серця, а с серця – в кишки, с кишок – в кров, с крові – в кість, с кості – в шкуру, з шкури – вон вийдуть» [5, с. 128-б,в]; 2) «Був собі семижун, мав по семи синов, по семи грабель, по семи вилок, по семи метьолок. Вилками копайте, метлами метіте, граблями гребіте, од чирвоної криві, од білої кості, од жовтої (або чорної) шерсті» [11, с. 12]. В тексті № 1 число магичних операцій, що здійснюються для виведення отрути, також дорівнює семи тілесним рівням: «впустилась в ногу» (1) → виходить з серця (2) / кишок (3) / крові (4) / кістки (5) / шкури (6) → «вон вийдуть» (7). Сміслові асоціації змії з деревом, що подекуди переростають у семантичну синонімію, спостерігаються в декоративному мистецтві [17, с. 156-159, мал. 337-9]. Ставлення до змії як до символу влади пояснює її зображення на ритуальних д.-р. топірцях [18, рис. 111].

Оберегова семантика *семи* зумовлена також тим, що воно є ключовим в числових описах людського тіла, що відбилось у загадці про «сім дірок у голові» (очі, вуха, ніздрі, уста). В інших контекстах структура людського тіла повторює ідеограму світового дерева: пор. крона / чотири гілки / два кореня – голова / два плеча (двоє грудей) + дві руки / дві ноги. Рудименти міфологічних уявлень про кістяк як стовбур, що має семирівневу структуру, зустрічається в текстах від «уроків»: 1) «Уроки-урочища, я вас вишптую <...> з очей, з плечей, з рук, з ніг, із семидесяти жил» [5, с.137-з]; 2) «Уроки-урочища <...> стала я знати <...>сімдесятсуставом шептати» [7, с. 53]. В цьому разі, згадані вище, «сім святих» можуть бути рудиментарними залишками архаїчних вірувань про існування духів-охоронців світового дерева / тіла людини.

«Сім» вирізняється з-поміж інших числівників, на що указує його іменниковий аналог: ц.-сл. *семья* трактується як синонім до лат. *persona*, може позначати також «челядь / чоловіка / дружину». Споріднюється з лит. *šeimà* – «родина / челядь», гот. *haims* – «селище», д.-в.-н. *heim* – «батьківщина». Слов. *smъja* походить від назви територіальної громади зі значенням спорідненості *сѣбѣр* / **сѣбрь*; *семьца* – «молодший син у родині» (пор. у французів сьомий син – *septenaire* вважався чудотворцем і міг зцілювати зуб). На думку Б.М. Ляпунова, іменник *сім'я* (буквально «ті, хто мають спільного предка» – прим. авт.) є похідним від числівника *сім*, подібно до того, як *братія* утворюється від *брат* [19, с. 600-601]. Опосередкованим підтвердженням цьому є фалічна символіка і.-е. **septm*: д.-інд. *sapah* – «реніс» + **tām* – «творити / народжувати» (**tām* порівнюється з **tem* – «темний») [20, с. 392], що зіставляється з вказівним займенником *там* в значенні «той» / «цей» (світ). Схожі мотиви фіксуються в міфологічній картині світу, зокрема в приказках: «Жонада муж – змія дауж»; в прикметах: «Спіймати вужа – до вагітності» [Брестська обл. Малоритський р-н]; болг. «одяг, через який переповзла перша весняна змія, зцілює від безпліддя»; в сновидцях: «Коли сниться вуж – до нареченого / приїзду чоловіка» [Гомельська обл. Мозирський р-н, Рівненська обл. Рокитновський р-н]; в загадках: польськ. «W dzień ja kwąz, / kto^u odgadnie, bkdzi em ójmaż» («Вдень як кільце, вночі як змія, / хто відгадає, буде моїм чоловіком»); російськ «Галяница в масле, сапажища в дегтище, а партки набиты змеей» («Халяви замащені, чоботи у дьогті, а штани набиті змією») [Гура 1997, с. 279]. Схожі смисли спостерігаються у мовному контенті: д.-р. *оудъ* – «частина тіла», словен. *úd*, чеськ., словц. *úd* – «falos», польськ. *ud* – «ляшка». На думку Р.Й. Якобсона *уд* невід'ємне від рос. *удить* – «зріти / набрякати» [21, с. 148], укр. *вудити* – «ловити рибу». Пор. з рос. *удалой* – «той, хто користується прихильністю жінок». У поліських лікувальних обрядах «мужем / паном» називають вужа: «На сінім мори на Плітане лежиць камінь. Под тим камнем лежиць вуж добрий муж Нечипор»; «Пане Яне, гдзє ти сподівався, гдзє ти покусаўся» [ПЗ 2003, № 677, 695].

Висновки. Символіка числа «сім» базується на емпіричних узагальненнях, які сформували уявлення про час і простір. На відміну від *трійки* і *дев'ятки*, *сімка* є показником

«буденного» часу, оскільки позначає одну з чотирьох фаз місяця, яка складає сім днів й утворює тиждень. Його смислова повноцінність підтверджується іншими фактами. Наприклад, семискладова циклічність голосних (а-а / а-а / а-а / а») є оптимальною для заколисування немовля. Побуває також думка, що семимісячна дитина виживає на противагу восьмимісячній.

В міфологічних текстах дні тижня асоціюються з сімома «дворами» (пор. з «домами» в астрології), через які мандрують «три святі» (Сонце, Місяць, Зоря). В такий спосіб не лише пояснюється рух небесних світил, але здійснюється обрядове маніпулювання часом, зокрема його пришвидшення чи уповільнення, що важливо для регулювання тривалості протікання гострої фази хвороби. Крім цього, кожному дню тижня було присвячено окреме боже-ство, що упорядковувало «земний» час і наближувало його до «небесних» зразків, зокрема визначало періоди обрядових дозволів і заборон. В лікувальних текстах відбувається уточнення давньої традиції – божествам-охоронцям протистоять антагоністи, семантика яких пов'язана з потойбічним світом (хвороба порушує звичний часовий ритм).

Головним охоронцем часу виступає сонце (Сол, Совій, звідси назва руни фугарка «Sowilo»), якому присвячено перший день тижня [22]. Сонце ніби оновлює час, знищуючи при цьому негаразди (в т.ч. хвороби), що виникли в попередньому часовому циклі (вночі, взимку), тому сонцю присвячено перші / головні дні календаря, які позначають періоди рівнодень і сонцестоянь. Особливої уваги заслуговує літнє свято Івана Купала, образ якого в лікувальних текстах перетинається з язичницьким громовиком.

За логікою міфу, схильної до гіперболізації, кількість антагоністів, які протистоять сімом святам / громовику, збільшується в геометричній прогресії і становить *сімнадцять, сімдесят сім, сімсот*, що навмисне порушує паритет сил з метою демонстрації сили сонячного боже-ства. Наприклад, в лікувальних текстах пра-змій розташований на дереві із «семистами канатами», а кількість його слуг дорівнює «сім сотців».

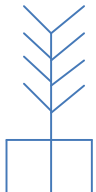
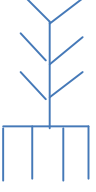
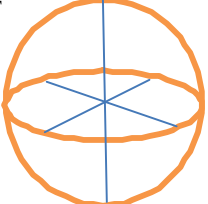
В такому разі правильний / «земний» час, що відповідає сімом дням тижня, протиставляється гіпертрофованому / «потойбічному», позначеного числовими метафорами «неправильної» *сімки*. Аналогічним чином виглядають потойбічні персонажі з відповідним кількісним еквівалентом. Наприклад, лихоманки є гіпертрофованим втіленням «жіночого», вони порушники звичаєвої моралі, тому виглядають «нагими» і «простоволосими» (демонструють заборонену тілесність). «Потойбічна» *сімка* (мається на увазі *сімнадцять, сімдесят сім, сімсот*) зіставляється з іншими поняттями, що позначають територію «чужого», ворожого для людини середовища – недурну вологу, темноту, бруд, хвороби, холод, змій / жаб, тому модулює інші смисли, пов'язані з негативним аспектом землі, що поглинає тіла (мається на увазі її трансформаційні характеристики, пов'язані з тлінням). Пор. з чергуванням: рос. *зме-я / зем-ля / *zem- / *zm-* – «те, що внизу», або *щур* – «дощовий черв'як» → *пращур* – «предок» [20, с. 177], можливо, у зв'язку з цим в кирилиці 7 є числовим значенням літери З – земле. Поява змії знаменує весняне пробудження землі, позначене святом Благовіщення, тому змія, у свою чергу, є «додатковим» символом світового дерева, посилюючи або уточнюючи його окремі параметри.

Звідси ототожнення окремих аспектів «жіночого» з територією «змійного», де порушення традиційних норм прирівнюються до несанкційованого проникнення в світ людей «хижого / отруйного». Схожою є семантика інших «проникнень», що не залежать від волі людини. Наприклад, у сновидіннях, які лише частково належать до компетенції культури, змія позначає негатив по жіночій лінії (на думку М. Еліаде, сни впливають на формування міфологічних сюжетів [див. 23]). Разом з тим, вживання «потойбічної» *сімки* обумовлене міфом і стосується, скоріше, не змій, а лихоманок. Можливо, в такий спосіб перекривається втручання агресивного потойбічного в земний семиденний час і створюється паралельний часовий вимір («того» світу), куди відсилаються хвороби. Числовими маркерами змій виступають: *двійка* («Хан і Ханиця»), *трійка* («Аксьон, і син Семьон, і Юниш Гладуш», «Хавронья, Мавронья, Мар'я Ягіпетская»), *дев'ятка* («дев'ять летучих, дев'ять повзучих», дев'ять підлежачих). Числова символіка останнього числа наближує ці образи до тридев'ятого / потойбічного царства: 9 + 9 + 9 [4, № 675]. Натомість *сімкою* позначаються не самі змії, а їхня кількість і місця дислокації: «сім сотців» [5, с. 128-в], «сімдесят сім земель» [4, № 676], «сім сот канатів» [7, с. 43], що наближує образ змії до семирівневої просторової структури міфологічної картини світу.

Міфологічний простір уявляється як шестивекторна система координат з сьомим центром: верх ↔ низ ↔ середина ↔ право ↔ ліво ↔ перед ↔ зад (таблиця 9-г). Аналогічним чином зображується світове дерево (таблиця 9-а,б,в), людське тіло (голова, плечі, руки, ноги). Семирівневі просторові і часові параметри міфологічної картини світу відповідають небесним зразкам, що фіксуються візуально. Зокрема сім планет сузір'я Великої і Малої Ведмедиці, сім планет сонячної системи є небесними аналогами сімох богів, які «керують» тижневим і добовим часом, зокрема: Совіла / Соула / Совія / Сонця (☉); Мані / Селени / Місяця (☾); Тьюска / Марса (♂); Вотана / Меркурія (♿); Тунора / Юпітера (♃); Фріггі / Венери (♀); Сатурна (♄), або сімох християнських святих: Михаїла, Гавриїла, Уриїла, Мефтодима, Сизонтія, Климентія, Івана Предтечі. Семирівневість світового дерева вписується в систему бінарних протиставлень, які формують МКС (таблиця 1). Відповідні властивості сімки(сприйняття як зразку статички), пояснюють використання цього числа в текстах, спрямованих на відторгнення нечистого і відновлення здорових функцій організму.

Табл. 1

Ідеограми світового дерева

<p>а</p> 	<p>б</p> 	<p>в</p> 	<p>г</p>
<p>Сім рівнів «деревоподібного» пасьянсу: N, для N, для серця, для життя, що було, що буде, чим серце заспокоїться</p>	<p>Чотири гілки + три корені (декоративно-прикладне мистецтво)</p>	<p>Три гілки + чотири корені (декоративно-прикладне мистецтво)</p>	<p>Просторова константа МКС: верх-середина-низ-право-ліво-перед-зад</p>

Список використаної літератури

1. Топоров В.Н. К семантике четверичности (анатолийское *mesh и др.) // Этимология 1981 / отв. ред. О.Н. Трубачев. – М. : Наука, 1983, С. 108-135; Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира : в 2 т. / [под ред. С.А. Токарева]. – М. : Советская энциклопедия, 1992. – Т. 2. – С. 629 – 631; Топоров В.Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л.Н. Майкова «Великорусские заклинания») // Заговорный текст. Генезис и структура / [отв. ред. В.Н. Топоров]. – М. : Индрик, 2005. – С. 194-246; Седакова И. А. Семантика и символика *второго* у болгар (с некоторыми славянскими параллелями) // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М. Толстая. – М. : Индрик, 2002. – С. 209-224; Валенцова М. М. Первый в славянской традиционной культуре // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М. Толстая. – М. : Индрик, 2002. – С. 192-208; Бессонов И.А. Числовые моделирующие системы в мифоритуальных практиках, фольклорных и литературных текстах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/Bessonov04.htm>;
2. Темченко А. Міфологічна семантика числа сім (на матеріалі замовлянь) // Матеріали до української етнології: щорічник : збірник наукових праць / [гол. ред. Г.А. Скрипник]. – К. : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. – Вип. 8 (11). – С.89-92.
3. Топоров В.Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л.Н. Майкова «Великорусские заклинания») // Заговорный текст. Генезис и структура / отв. ред. В.Н. Топоров. – М. : Индрик, 2005. – С. 194-246.
4. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / [сост. Підготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 2003. – 752 с.
5. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. – К. : Мистецтво, 1995. – Т. 1. – 224 с., іл.; Т. 2. – 224 с., іл.
6. Топоров В.Н. Индоевропейский ритуальный термин SOUN-, ETRO- (-ETLO-, EDHTRO-) // Балто-славянские исследования. 1984 / [отв. ред. В.В. Иванов]. – М. : Наука, 1986. – С. 80-89.
7. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем) // Українські чари / [упор. О. М. Таланчук]. – К. : Либідь, 1992. – С. 32-95.
8. Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян // Советская этнография. – 1979. – № 2. – С. 106-115.
9. Темченко А.І. Семантика просторово-тілесних розташувань // Український селянин – 2010 - № 12. – С.117-119.
10. Тасмна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / [упор. вст. ст. Г.Б. Бондаренко]. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 32 с.
11. Зоряна вода (таємниці поліських знахарів) / [упор. В.Ф. Давидюка]. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 24 с.

12. Кириллин В. М. Символика чисел в древнерусских сказаниях XVI в. // Естественно-научные представления Древней Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 76-111.
13. Матеріали «Кушової комплексної етнографічної експедиції сіл: Медведівка, Новоселиця, Суботів Чигиринського району 14.04.1998р. Корнієнко Г.І. Темченко А.І.». Черкаський обласний краєзнавчий музей.
14. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
15. Топоров В.Н. Числа // Мифы народов мира: в 2 т. / под ред. С.А. Токарева. – М. : Советская энциклопедия, 1992. – Т. 2. – С. 629 - 631.
16. Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. – Черкаси: ІнтралігаТОР, 2015. – 112 с.
17. Голан А. Миф и символ / пер. с англ. – М. : Русслит, 1993. – 375 с.
18. Русские древности в памятниках искусства, издаваемые графом И. Толстым и Н. Кондаковым : [в 6 выпусках]. – Выпуски 1-6. Спб. : Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), 1889-1899. – Выпуск 6. Памятники Владимира, Новгорода и Пскова. (1899). 186 с.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 3 (Муза – Сят). – 1987. – 832 с.
20. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М. : Гуманитарный издательский дом «Владос», 1996. – 416 с., илл.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б.А. Ларина]. – М. : Прогресс, 1986-1987. – Т. 4 (Т – Яшур) – 1987. – 864 с.
22. Валенцова М.М. Первый в славянской традиционной культуре // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М. Толстая. – М. : Индрик, 2002. – С. 192-208.
23. Элиадэ М. Мифы. Сновидения. Мистерии ; [пер. с англ. А. П. Хомик]. – М. : Refl-book, К. : Ваклер, 1996. – 288 с.

References

1. Toporov, V.N. (1983). To the semantics of quadrature (Analolian *меш, etc.). In O.N. Trubachev (Ed.). *Etymology 1981.*, 108-135. Moscow (in Russ.); Toporov, V.N. (1992). Numbers. In S.A. Tokarev (Ed.). *Myths of the world: in 2 vol.*, 2, 629-631. Moscow (in Russ.); Toporov, V.N. (2005). Numeric code in spells (Based on the materials of the collection of L.N. Maykov «Great Russian spells»). In V.N. Toporov (Ed.). *Spell text. Genesis and structure*, 194-246. Moscow (in Russ.); Sedakova I. A. (2002). Semantics and symbolism of the second among the Bulgarians (with some Slavic parallels). In S.M. Tolstaya (Ed.). *Indicative culture space*, 209-224. Moscow (in Russ.); Bessonov I.A. Numerical modelling systems in mythological and ritual practices, folklore and literary texts. Retrieved from <http://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/Bessonov04.htm>.
2. Temchenko, A. (2009). Mythological semantics of the number seven (based on the material of charms). In G. A. Skrypnyk (Ed.). *Materialy do ukrayins'koyi etnologiyi: shchorichnyk : zbirnyk naukovykh prats' № (Materials to Ukrainian ethnology: yearbook: collected works)*, 8 (11), 89-92. Kiev (In Ukr).
3. Toporov, V.N. (2005). Numeric code in spells (Based on the materials of the collection of L.N. Maykov «Great Russian spells»). In V.N. Toporov (Ed.). *Spell text. Genesis and structure*, 194-246. Moscow (in Russ.)
4. (2003). *The Polessye Plots (In the records of 1970-1990)*. In T.A. Agapkina, E.E. Levkieskaya, A.L. Toporkova (Ed.). Moscow (in Russ.)
5. Chubynsky, P. P. (1995). *Wisdom of the ages. Ukrainian ethnology in the creative heritage of Pavel Chubynsky: in 2 vol.* Kiev (In Ukr).
6. Toporov, V.N. (1986). Indo-European ritual term SOUN-, ETRO- (-ETLO-, EDHTRO-). In V.V. Ivanov (Ed.). *Balto-Slavic studies 1984*, 80-89. Moscow (in Russ.)
7. (1992). Recipes of folk medicine, ordering from illness (written by Ya. P. Novytsky, P.S. Efimenko, V.P. Miloradovich). In O. M. Talanchuk (Ed.). *Ukrainian charms*, 32-95. Kiev (In Ukr).
8. Ivakin, G. U. (1979). Sacred oak of the pagan Slavs. *Sovetskaya etnografiya (Soviet ethnography)*, 2, 106-115. Moscow (in Russ.)
9. Temchenko, A.I. (2010). Semantics of spatial and physical locations. *Ukrayins'kyy selyanyn (Ukrainian farmer)*, 12, 117-119. Cherkasy (In Ukr).
10. (1992). *Secret power of words (charms, spells)*. In G.B. Bondarenko (Ed.). Kiev (In Ukr).
11. (1993). *Star water (Polissyan secrets of healers)*. In V.F. Davydyuka (Ed.). Lutsk (In Ukr).
12. Kyryllyn, V. M. (1988). Symbols of numbers in Old Russian legends in the 16th century. *Natural scientific views of the Ancient Rus*, 76-111. Moscow (in Russ.)
13. *Materials of the «Cluster comprehensive ethnographic expedition to the villages: Medvedivka, Novoselytsia, Subotiv of Chyhyryn district of April 14, 1998. Kornienko G.I. Temchenko A.I.»*. Cherkasy Oblast Local History Museum. Cherkasy (In Ukr).
14. Gura, A. V. (1997). *Symbols of animals in the Slavic folk tradition*. Moscow (in Russ.)
15. Toporov, V.N. (1992). Numbers. In S.A. Tokarev (Ed.). *Myths of the world: in 2 vol.*, 2, 629-631. Moscow (in Russ.)
16. Temchenko, A. (2015). *Traditional mantic practices: archaic character of the symbolic system*. Cherkasy (In Ukr).
17. Golan, A. (1993). *Myth and symbol*. Moscow (in Russ.)
18. (1899). *Russian antiquities in monuments of art*, published by Count I. Tolstoy and N. Kondakov, 6: Monuments of Vladimir, Novgorod and Pskov. St. Petersburg (in Russ.)
19. Fasmer, M. (1987). In B.A. Larina (Ed.). *Etymological dictionary of the Russian language*, 3. Moscow (in Russ.)
20. Makovsky, M.M. (1996). *Comparative dictionary of mythological symbols in Indo-European languages. Image of the world and worlds of images*. Moscow (in Russ.)
21. Fasmer, M. (1987). In B.A. Larina (Ed.). *Etymological dictionary of the Russian language*, 4. Moscow (in Russ.)

22. Valentsova, M. M. (2002). The first in the Slavic traditional culture. In S.M. Tolstaya (Ed.). *Indicative space of the culture*, 192-208. Moscow (in Russ.)
23. Eliade, M. (1996). *Myths. Dreams. Mysteries*. Moscow (in Russ.)

TEMCHENKO Andriy, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: temchen@ukr.net

INSIGHT INTO THE MYTHOLOGY OF NUMBERS: SEVEN-BASED CYCLES IN TREATMENT AND MAGICAL PRACTICES OF THE EAST SLAVS

Abstract. Introduction. Study of ritual counting, determination of main mythological numerical values is an important factor in reconstruction of archaic beliefs of the East Slavs. Transitional numbers deserve special attention, in particular three, seven, nine, twelve, which correspond to mythological constants of birth and death.

Purpose. It lies in interpretation of the semantics of the number «seven» as a transitional number in the context of mythological traditions of the East Slavs.

Results. The symbolism of the number «seven» is based on empirical generalizations that have built the idea of time and space. Unlike the numbers three and nine, seven is the indicator of «weekday» period, because it indicates one of four phases of the Moon, which makes seven days and forms a week.

In mythological texts days of the week are associated with seven «yards», through which «three saints» (Sun, Moon, Sunrise) travel. In such a way not only celestial motion is explained, but ritual time manipulation is performed, particularly speeding or slowing of the time, being important for regulation of duration of the acute phase of a disease. Besides, a separate deity was assigned to the each day of the week. Those deities ordered «worldly» time and brought it closer to «heavenly» standards, in particular they defined periods of ritual permits and prohibitions. In treatment text an old tradition is specified – guardian deities are opposed by antagonists, whose semantics has relation to the other world.

Main guardian of the time is the Sun, and the first day of the week is devoted to it. The Sun supposedly updates the time, destroying troubles (including diseases) that have appeared in the previous time cycle (at night, in winter). That's why the first / main days of the calendar that represent periods of solstices and equinoxes are devoted to the Sun.

The number of antagonists opposing to seven deities, is increased exponentially and makes seventeen, seventy-seven, seven hundred, that intentionally breaks the parity of forces to demonstrate strength of the solar deity. In such a case right / «worldly» time (seven days of the week) is opposed by hypertrophied / «otherworldly» time, marked with numerical metaphors of the «wrong» seven, being compared to other concepts indicating the territory of «foreign» and hostile environment for a human.

Conclusion. Number «seven» indicates the days of the week. In mythological texts they are taken as seven «yards», through which «three saints» travel. In such a way the magical «regulation» of time is performed, and thus duration of the disease is regulated. In this regard each day of the week was given a certain deity that blessed the time and brought it closer to «heavenly» standards. Sacred characters – time guardians are opposed by otherworldly creatures that ruin the time. They are associated with the semantics of darkness, cold and death.

Key words: Myth, number, seven, semantics, Moon, snake, diseases.

Одержано редакцією 19.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 99(477) – 055.2 «9/15»

НЕТРЕБЕНКО Тетяна Вікторівна,
магістрантка ННІ історії і філософії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: tanya-netrebenko@ukr.net

ЗАХИСТ ЖІНОЧИХ ПРАВ У ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВОМУ ВИМІРІ В УКРАЇНІ (X–XVI ст.)

У статті досліджено давньоруські пам'ятки, які стосуються жіночих прав. Основна увага звертається на розгляд питань щодо захисту жінок різних соціальних верств та відповідальність за вчинені ними злочини. Розглядаються різні види злочинів та покарань.

Ключові слова: жінка, захист прав, покарання, феодальне законодавство, господарсько-побутовий вимір, майнові та соціальні права жінок.

Постановка проблеми. Актуальне нині жіноче питання скеровано на осмислення становища жінок у суспільстві і у стратегічному вимірі є складовою соціально-політичного напрямку розвитку держави і соціуму.

Феномен жіночих прав носить універсальний характер, оскільки права людини уніфіковані та стандартні. Вони знаходять своє закріплення в документах міжнародних та всесвітніх організацій, членами яких виступають суверенні країни світу. Жіночі права, як вони сформульовані в міжнародних документах, є в більшій мірі ідеалом, до якого повинні прагнути просуватися демократичні країни світу. Історично склалося так, що жінки тривалий час залишалися в тіні, коли мова йшла про права людини. При розгляді порушень прав цивільної або політичної природи, будь то катування, зникнення, хиби свободи самовираження, рабство, враховувався вплив цих порушень перш за все на чоловіків. Тому потрібно дослідити коло питань, котрі стосуються жіночих правових студій зазначених століть.

Нині, коли жіночі гендерні дослідження і вивчення основ гендерних знань міцно увійшли в систему гуманітарного вивчення, доречним є розгляд питань щодо формування жіночої особистості, як одного із стрижневих факторів у розвитку сімейних відносин.

Мета полягає у комплексному дослідженні соціального життя жінки крізь призму дослідження різних сфер життя – родинного, матеріального, соціального, застосовуючи різні дослідницькі стратегії історичної антропології та історії повсякдення X – середини XVI ст. Доцільним вважається вибір вивчення саме захисту прав жінок на господарсько-побутовому рівні та покарань за вчинені ними злочиння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні історична наука збагатилася багатьма напрацюваннями, поставивши по-новому запитання науковості, меж, критеріїв історії. Важливим завданням, на нашу думку, є визначення можливих перспектив обраного напрямку дослідження, ймовірність їх існування.

Наяскравішою дослідницею жіноцтва безумовно є Н. Л. Пушкарева [11; 12]. Її праці це результат багаторічного інтересу до історії жінок. Наталія Львівна розкриває перед читачами світ жінок, який цікавий своєю непередбаченістю. Авторка багатьох праць щодо жіночих категорій та гендерних нерівностей дає змогу у своїх дослідженнях чітко зрозуміти, які існували виховні стратегії у X – середини XVI ст., традиційні обов'язки дівчаток, матерів, дружин, господинь.

Розвиток правових традицій культури сімейних відносин чітко окреслюють дослідниці Я. Д. Ісаєвич та О. Р. Федоров [13]. Культуру сімейних стосунків, на їхню думку, визначає етика сімейного спілкування з певною нормативною базою, пов'язаною з особливостями історичної епохи, національної культури, прийнятих морально-етичних норм та релігійних канонів.

Цікаву інформацію подає М. Ф. Котляр [14] щодо аналізу діяльності княгині Ольги. Автор зазначає, що період її правління у Києві можна вважати другим етапом формування русько державності (перший припав на період княжіння Олега та Ігоря).

Перше в Україні комплексне історико-етнологічне дослідження становища жінок у середовищі українського селянства, здійснене на засадах гендерного підходу створила О. Р. Кісь [15]. Показано засадничу неможливість однозначної оцінки гендерних відносин та становища українських жінок у минулому, розкрито суперечливі та складні аспекти жіночого повсякдення, які досі перебували поза увагою дослідників.

Розглянувши правові аспекти функціонування українського звичаєвого інституту власності, М. Гримич проаналізувала взаємодію звичаю і права у контексті «жіночого права», інституту приймацтва, внутрішньосімейних та позасімейних договірно-зобов'язальних та економічних традицій [16]. Дослідниця відзначає відмінності між народним звичаєвим правом та культурним правом, обґрунтовуючи зазначену відмінність різними видами юридичних уявлень, які не дозволяють узагальнити досвід народного права, застосовуючи норми юридичної теорії.

Виклад основного матеріалу. Характер феодального законодавства на Русі був зумовлений його класовою природою, тому громадські права жінок повинні розглядатися з урахуванням соціальної ієрархічності феодально-станової держави. Але таку можливість дають в основному пам'ятки світського права, які дозволяють зіставити ступінь покарання за один і той же злочин для представниць різних соціальних верств і класів. Розгляд поставленої проблеми можна умовно поділити на дві групи питань: перша “ захист жінок

різних соціальних верств феодальним законодавством і відповідальність за злочини, вчинені по відношенню до них як до членів суспільства та суб'єктів права; друга – відповідальність самих жінок за злочинні дії.

У давньоруських пам'ятках кримінального світського і церковного права зафіксовані різні види злочинів, що здійснюються по відношенню до жінок. Так, на підставі «Руської Правди» можна судити про ціну життя представниць різних класів і соціальних груп Русі. Наприклад, штраф за вбивство залежної жінки, коливалася відповідно тієї ролі, яку вона грала в вотчині феодала. Позбавлення життя холопки, що стояла на нижчому щаблі феодальної драбини, карали 6 гривнями, але ціна її життя могла бути і ще нижчою, в залежності від змін у внутрішній і зовнішній політичній кон'юнктури [1, 92].

Життя холопки цінувалася вище, ніж життя холопа (5 гривень), оскільки холопка була відтворювальною робочою силою для феодала. У «Слові о полку Ігоревім» південні князі, закликаючи на допомогу суздальського князя Всеволода, вигукують: «... еже б ти був [тут], то була б чага (раба) по ногаті, а кощей (раб) по різані». Наївно було б припускати, що автор «Слова ...» висловив думку з комерційною точністю; але приплив половецьких рабів дійсно міг так знизити ціну на руську челядь, що вони «гроша ламаного» не коштували б [2, 28].

Узаконюючи високу пеню за позбавлення життя холопки-годувальниці, «Руська Правда» особливо виділяла і положення раби-наложниці, яка виховує «робичича», від феодала, які, до речі, після його смерті отримували разом з матір'ю статус вільних людей.

На підставі цього ж закону можна встановити, що і штраф за вбивство невільної жінки, але яка не знаходиться в холопському стані, дорівнював штрафу за вбивство рабині. Вбивство ж жінки ремісника каралося вже 12 гривнями [3, 153].

Визначення правового становища вільної жінки на підставі «Руської Правди» викликало полеміку вчених ще в XIX ст. Єдиної думки з цього питання немає досі. Причиною тому – можливість двоякого тлумачення Ст. 88 «Руської Правди»: «Навіть хто уб'єт дружину, то тим же судом судити, яко же і чоловіка; аже буде винен[а], то полвіри двадцять гривень». Думка, висловлена в XIX – початку XX ст., підтримувалося більшістю істориків права, а в радянській історіографії – А. А. Зимінін [4]. Суть його в тому, що на Русі, як у всякому феодальному суспільстві, було узаконено нерівне становище жінки, за вбивство якої сплачувалася тільки половина штрафу. Іншу точку зору розділили С. В. Юшков [5] та М. Н. Тихомиров [6]. На їхню думку, за вбивство жінки судили так само, як і за вбивство чоловіка, а якщо жінка була винна (наприклад, сама брала участь в бійці), то штраф за її вбивство зменшувався до половини віри (20 гривень проти звичайних 40).

І ще одне міркування на користь думки про рівну плату за вбивство чоловіка та жінки в Русі: зауважимо, що в «Руській Правді» сплачувалася однакова пеня за позбавлення життя ремісника і жінки-ремісниці, годувальника і годувальниці, раба і рабині, тому і плата за вбивство жінки і чоловіка, які не перебувають в соціальній залежності, якщо слідувати логіці, повинні були бути однаковою. Певна складність, яка виникає при інтерпретації даної статті, полягає в тому, щоб з'ясувати, відносилось чи вищевказане розпорядження про грошове стягнення за вбивство саме до заміжніх жінкам або ж взагалі до кожної жінки. Останнє видається більш імовірним [1, 107].

Звернімося до іншого типу злочинів, відомому як «образа честі». Дане поняття з'явилося в XI ст. і в процесі еволюції набуло широкого шкалу варіацій. Можна розділити їх на дві основні категорії: образа честі шляхом вчинення будь-якого непристойного вчинку, дії і словесна образа. Одним з найбільш тяжких злочинів першої категорії було згвалтування.

«Руська Правда» не розглядала цей вид злочину. Але після того як в 1016 р. новгородці «іссекоше варягів у Поромоне дворі», коли ті почали бешкетувати в місті «насилство деят на мужатим дружин», в законах стали докладно обговорюватися розміри штрафів залежно від соціального становища обраних. Щодо представниць невільного населення цей злочин не тіг за собою кримінальної відповідальності, якщо суб'єкт, його зробив, був власником, паном постраждалої: «... аще ж раба від пана ... зневажений, несть си гріха, а пану відповідь дати». В цьому випадку злочинцеві призначалося церковне покарання (покута): рік постити або ж тільки «відповідь дати» представникам кліру. В якості компенсації за моральну шкоду, завдану рабині, її потрібно було звільнити з неволі. Це було наслідком розвитку норм «Руської Правди»: на підставі однієї зі статей можна зробити висновок, що наложниця мала право отримання «вольної» лише після смерті власника;

спираючись ж на церковні встановлення, рабиня могла розраховувати на свободу та при його житті («аще хто з рабою своєю блуд с'творити- звільнить рабу свою і постить літо єдине»). У разі якщо суб'єкт, який учинив насильство над рабиньою, був по відношенню до неї обличчям стороннім, злочин його був караним і відповідав він за нього на підставі світських законів, «Іже з чюжею рабою блудить, аще убо і будинків є, щоб він дав по тій вини пана раби тоя ... аще ж убогий є, так побитий буде» [1, 114].

Ще більш значна кара була встановлена за вчинення насильства над жінками вільного стану. «Пошібаніє» боярських дочок каралося штрафом, що обчислюється в золотих гривнях, співвідношення яких з срібними спеціально обумовлено в законі: «... Навіть будеть баба була в золоті б мати – взяти йому 50 гривень за гривню золота ...». Сума, яку виплачують за безчестя боярині, була значною: 5 гривень золота – «аже великих бояр дчі», представникам «менших» бояр сплачувалася 1 золота гривня. До того ж церковний закон наказував за «пошібаніє» дівчат, неодмінно потрібно укласти шлюб з нею та ще два роки покути [1, 116].

У XV – XVI ст. існувала система покарань за злочини, аналогічні збезчестінню, умикання, обмовки. До образи дією відносилося і порушення цілісності вбрання жінки, особливо зривання головного убору: «... оже с'грєнеть чюжее дружині повоя з голови або дщєри, з'явиться простоволоса, 6 гривень старі за сміттям» (аналогічна образа, нанесена чоловікові, каралася штрафом в 2 рази меншим). Забруднення жіночого одягу каралося декількома днями покути [1, 121].

Образа словом як вид злочину згадується в Статуті князя Ярослава в зв'язку з казусом неправдивого обвинувачення в зраді. Обов'язковість штрафу за словесну образу поєднується тут з покаранням, та в залежності від соціального рангу потерпілої. Образа словом дочок і дружин бояр каралася штрафом, рівним платі за згвалтування жінок цієї соціальної групи, — 5 гривень золотом (відшкодування, правда, отримував чоловік). Прирівнювалося до образи і наклепи на жінку; в разі, якщо наклепником опинявся чоловік, то постраждалій давалося право навіть вимагати розлучення [8, 54].

Покарання за тілесні ушкодження розглядалися в постановках «Руської Правди». Кара за каліцтво рабинь відбувалася лише в разі смерті потерпілої «аще хто бьет ... рабу свою жезлом, а помре від руки його судом; аще пробуде день або два, та не мстить: своє бо є маєток» [1, 121].

У середовищі вільного населення за нанесення побоїв дружині кримінального покарання чоловікові передбачено не було, але церковна влада призначала йому шість років покути, а дружині рекомендувала «извет дати перед людьми» і навіть допускала розлучення. Кримінальне ж покарання поширювалося на сторонніх чоловіків — грошовий штраф 6 гривень (без соціальних градацій).

Жінка як суб'єкт скоєного злочинного акту з'являється в джерелах не рідше, ніж в якості об'єкта злочину. Представниці всіх станів феодальної Русі, крім рабинь, були дієздатними особами, суб'єктами права, і тому самостійно несли відповідальність за злочини. Відповідальність, в тому числі матеріальну, за проступки, вчинені холопкою, ніс її феодал. Світське законодавство не обумовлювало розміри відповідальності за злочини саме жінок. Штрафи диференціювалися в залежності не від титула, а від соціально-класової приналежності злочинця або злочинниці. У той же час церковні нормативи становлять велику групу проступків, за які жінка зобов'язана була нести покарання (незалежно від соціально-класової приналежності — штрафи не диференційовані). Одним з них було перелюбство, за яке церква карала розлученням; крім того, чоловік мав право розлучення з дружиною по ряду інших приводів, прирівнюваних до подружньої зради [9, 64].

Крім перелюбу, скоєного як заміжними, так і незаміжними жінками, широко побутували й інші проступки морально-етичного порядку. Шкала покарань за них була широка — від десятка покаюльних поклонів (або декількох гривень штрафу) до декількох років посту. Особливо суворо каралися жінки, які вчинили дитяче «душогубство», «спотворили» в собі дитину, використавши для цього різні «зілля». Чоловіки мали право самі покарати таких жінок [7, 126].

Оскільки жінки на Русі нерідко брали участь і в різних бійках, Статут князя Ярослава не тільки виділив в окрему статтю «бійку по-женьска» (укуси, «одераньє»), але і ввів спеціальні покарання за побої, нанесені власному чоловікові, а також іншій жінці. В остан-

ньому випадку штраф був удвічі більше: 3 гривні за побої, нанесені чоловіку, проти 6 гривень за побиття жінки жінкою [8, 60].

За крадіжку, як один з видів кримінальних злочинів, стягувалися рівні штрафи як із чоловіків, так і із жінок. Крадіжка дружиною у власного чоловіка, як проступок швидше морального, ніж кримінального характеру, що не мав за собою покуту (лише «муж казнит'ю»), але за підпал будинку, на жінку накладався штраф.

Крім свідчень про відповідальність жінок за власні проступки в джерелах зустрічаються згадки про відповідальність дружин за дії їх найближчих родичів, в першу чергу чоловіків. Якщо майнова сторона цього питання характеризується наявністю таємницею іпотеки на майно дружини, то аспект особистої відповідальності обумовлений існуванням пережитків системи відповідальності колективною. Незважаючи на те що на підставі «Руської Правди» можна судити про затвердження вже в X ст. системи індивідуальної кримінальної відповідальності, проте в ній же є і стаття про видачу вольного «людина» за «розбій» на «потік і розграбування» разом з дружиною. Подібні свідчення є і в оповідній літературі. Так, деякі полоцькі князі в 1129 р. були заслани наступником Мономаха князем Мстиславом Володимировичем разом з дружинами і дітьми. Разом з чоловіками, які виявилися переможеними в політичній боротьбі, несли покарання і їх дружини [5, 163].

Слід звернути увагу у розгляді даного підрозділу й на права жінок під час судового процесу. У найдавніший період історії суд носив, як відомо, змагальний характер і обидві сторони вважалися позивачами. Навіть якщо не звертатися до історії розвитку майнових відносин в давньоруської сім'ї, то і тоді не можна не помітити, що вже Статут князя Володимира представляє жінку кінця XII — початку XIII ст. повноправною учасницею судового процесу. У сучасній і зарубіжній літературі найчастіше зустрічається думка, що жінки на Русі не могли бути свідками, «послухами» на суді [10, 25].

Висновки. Становище жінки на Русі в світлі феодального світського і церковного права до XVI ст. формально не відрізнялося від становища чоловіка. Деякі встановлені і розглянуті відмінності в дійсності могли бути як на користь жінки (подвійний штраф за деякі злочини, образа її честі), так і в бік обмеження її прав (частково в області «послухів» на суді). З XII — XIII ст. і навіть раніше жінки всіх соціальних груп, крім холопок, були зобов'язані нести відповідальність за злочини, вчинені ними самими або їх найближчими родичами, що є додатковим свідченням того, що жінки до середини XVI ст. стали самостійними суб'єктами права.

Правові норми, що закріплювали майнові та соціальні права жінок на Русі, були, зрозуміло, «юридичним висновком з існуючої економічної організації суспільства, яка заснована на приватній власності...». Саме економічна організація давньоруського суспільства і, як наслідок, її соціальна ієрархічність, феодальна стратифікація обумовлювали відмінність прав жінок в залежності від їх соціально-класової приналежності. Рубіж між правовим статусом привілейованого і залежного населення очевидний. Хоча влада формально зробила нормою юридичного побуту охорону життя і честі залежних жінок, грошові стягнення за злочини, вчинені щодо представниць непривілейованого стану, були значно меншими, ніж за аналогічні правопорушення, вчинені по відношенню до жінок знатних родів. Ті, деякі відомості про майновий стан представниць феодально залежного населення, дозволяють зробити висновок, що в цій формі повноваження соціально залежних жінок поширювалися лише на деяку сукупність рухомості. У міру феодалізації суспільства і посилення кріпосницьких тенденцій права ці скорочувалися.

Список використаної літератури

1. Руська Правда / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
2. Слово о полку Игоревім / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://briefly.ru/_/slovo_o_polku_igoreve/
3. Васюнина Л. А. Женщина в семье и обществе / Л. А. Васюнина. – М. : Просвещение, 1991. – 259 с.
4. Зимин А. А. Русские летописи и хронографы конца XV – XVI вв. / А. А. Зимин. – М. : Изд-во моск. ист-арх. ин-та. – 1960. – 410 с.
5. Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С. В. Юшков. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1939. – 253 с.
6. Тихомиров М. Н. Исследование о Русской Правде. / М. Н. Тихомиров. – Изд-во: Москва – Ленинград. – 1941. – 263 с.
7. Ястребицкая А. Л. Женщина и общество / А. Л. Ястребицкая // Средневековая Европа глазами современников и историков. – М. : ИФРАН, 1994. – 274 с.

8. Статут князя Ярослава / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/866/17/>
9. Ворожейкіна О. М. Народні звичаї та обряди / О. М. Ворожейкіна. – Харків: Основа, 2010. – 226 с.
10. Статут князя Володимира / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://leksika.com.ua/18740414/legal/statut_knyazu_volodimira_svyatoslavicha
11. Пушкарєва Н. Л. Женщины Древней Руси. / Н. Л. Пушкарєва. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.
12. Пушкарєва Н. Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) / Н. Л. Пушкарєва. – М. : Ладомир 1997. – 330 с.
13. Ісаєвич Я. Д. Сімейний побут. Становище жінки / Я. Д. Ісаєвич, О. Р. Федоров // Історія української культури. – Том II. – К.: Наукова думка, 2001. – 740 с.
14. Котляр М. Ф. Княгиня Ольга в давньоруській фольклорній традиції / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – №5. – К., 2010. – С. 191 – 202.
15. Кісь О. Р. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Р. Кісь. – Львів, 2008. – с. 271.
16. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття / Гримич М. В. – К. : Арістей, 2006. – 560 с.

References

1. Ruska Truth. Retrieved from <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>
2. Word of the regiment Igor. Retrieved from http://briefly.ru/_slovo_o_polku_igoreve/
3. Vasyunina, L. A. (1991). *The woman in the family and society*. Moscow (in Rus.)
4. Змун, А. А. (1960). *Russian chronicles and chronographs end XV – XVI century*. Moscow (in Rus.)
5. Yushkov, S. V. (1939). *Essays on the history of feudalism in Kievan Rus*. Moscow (in Rus.)
6. Tihomirov, M. N. (1941). *Research Ruska Truth*. Publishing Moscow – Leningrad (in Rus.)
7. Yastrebytska, A. L. (1994). *Woman and society*. Moscow (in Rus.)
8. Regulations Prince Yaroslav. Retrieved from <http://textbooks.net.ua/content/view/866/17/>
9. Vorozheykina, O. M. (2010). *Folk customs and rituals*. Kharkov (in Ukr.)
10. Regulations Prince Volodymir. Retrieved from http://leksika.com.ua/18740414/legal/statut_knyazu_volodimira_svyatoslavicha
11. Pushkareva, N. L. (1989). *Women of Ancient Rus*. Moscow (in Rus.)
12. Pushkareva, N. L. (1997). *Private life of Russian women: the bride, wife, mistress (X - the beginning of the XIX century)*. Moscow (in Rus.)
13. Isayevych, Y. D. (2001). *Family life. The situation of women*. Kyiv (in Ukr.)
14. Kotlyar, M. F. (2010). *Princess Olga in ancient folk tradition*. Kyiv (in Ukr.)
15. Kis, O. R. (2008). *Woman in traditional Ukrainian culture (second half of XIX - early XX centuries)*. Lviv (in Ukr.)
16. Hrymych, M. V. (2006). *Ukrainian customary civil law XIX – early XX century*. Kyiv (in Ukr.)

NETREBENKO Tanya, Researcher Master's degree (History), Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,

e-mail: tanya-netrebenko@ukr.net

PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS IN HOUSEHOLD MEASUREMENTS ON UKRAINE (X – XVI CENTURY).

Abstract. Introduction. *The problem of women's human rights and women's issue - it's not the same thing. At certain times they may be the same, but mostly in politics konkretyzuyuchys specific countries in the world, they are not identical. The phenomenon of women's human rights is universal, human rights and uniform standard. They find their form as documents of international and global organizations, whose members act as sovereign countries. Therefore, we must examine a range of issues concerning women's legal studies these centuries.*

Purpose. *Is to study complex social life of women in the light of studies of various spheres of life - family, financial, social, using different research strategies historical anthropology and the history of everyday life X - the middle of the XVI century. Appropriate choice of study is considered women's rights at household level and punishment for atrocities committed by them.*

Methods. *Historical, descriptive methods, the method of typological analysis.*

Results. *The situation of women in in the light of feudal society and church law to the sixteenth century. formally no different from that of men. Some established and examined differences could actually be in favor of women (double penalty for some crimes, abuse of credit) and towards limiting its rights (in part 'obedience' to the court). From the XII - XIII century. and even before women of all social groups, except holopok were required to be responsible for crimes committed by them or their immediate family members, which is an additional indication that women to the mid-sixteenth century. became independent entities.*

Originality. *It was possible to compile scientific views on the formation of features private life of*

women in the process of property and social rights, public and social factors influence the formation of female identity under legal protection in this period.

Conclusion. It was concluded that the government formally made life normal legal protection of life and honour depend women fines for crimes committed against non-privileged state representatives were significantly lower than for similar offenses committed against women of noble birth. Those are some information about the financial position of representatives of the feudal-dependent population, allow us to understand that this form from the socially dependent women distributed only to a certain set of mobility. As feudalization feudal society and strengthen these trends of law falling.

Key words: women, rights protection, punishment, feodlne legislation household dimension, economic and social rights of women.

Одержано редакцією 22.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 94 (430) «15»

КОВБАСЮК Стефанія Андріївна,
кандидат історичних наук, історик 1ої
категорії НДЧ історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
e-mail: stephanierom07@gmail.com

«INFIRMIORI VASCULO»: ОСОБЛИВОСТІ РЕЦЕПЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МІЗОГІНІЇ В ПІВНІЧНОМУ ГУМАНІЗМІ

У статті проаналізовано шляхи сприйняття та переосмислення середньовічної мізогінії у творах трьох Північних гуманістів – Еразма Роттердамського, Генріха Агріппи та Хуана Вівеса. Були виділені основні топоси середньовічного мізогіністичного дискурсу та порівняно їх рецепцію гуманістами.

Ключові слова: Німеччина, Нідерланди, Середньовіччя, ранньомодерний час, мізогінія, Північний Гуманізм.

Постановка проблеми. Північний гуманізм, поряд із Реформацією, був одним із найбільших ідейних рухів у країнах по іншій бік від Альп. Зазвичай його визначають як «християнський» на противагу «язичницькому» італійському. Його своєрідність спонукала вчених шукати джерела руху, який пов'язують з підготовкою Реформації. Чи була його основа середньовічною чи античною? Яким чином, узгоджувалось бажання повернутись до витоків християнства та «очистити» релігійні практики із захопленням латиною Цицерона та Овідія?

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідники не раз намагались дати відповіді на ці ґрунтовні питання шляхом детального аналізу творів знакових представників Північного гуманізму – Еразма Роттердамського, Генріха Агріппи, Хуана Вівеса. Головними темами історичних розвідок та монографій ставали проблема свободи волі [1], миру та війни [2, 3], освіти [4, 5] та філологічних студій [6]. Це не дивно – саме в цих сферах найбільше проявився інновативний потенціал заальпійських гуманістів. Із розквітом гендерних студій у 1990-тих – 2000-х роках все частіше дослідники звертаються до вивчення поглядів гуманістів на жіноцтво. Так, Еріка Руммель уклала збірку текстів «князя» гуманістів під промовистою назвою «Еразм про жінок» [7]. Альберт Рабіль у вступній статті до англійського перекладу промови Агріппи детально аналізує [8] джерела його поглядів, зупиняючись, однак, головним чином на ренесансних творах, які Агріппа міг використати при написанні «Промови». Також дослідник розкриває шляхи рецепції феміністичного спадку Агріппи у творах його послідовників та опонентів. Аналізу засад автора «Промови» присвячена і розвідка Д. Вуд [9]. Чарльз Фантаці розглянув [10] контекст появи «підручника» Вівеса для жіночого виховання – необхідність такого для освіти Марії Тюдор, доньки Катаріни Арагонської та Генріха VIII Тюдора [10, 1].

Мета. Хоча гендерний дискурс Гуманізму і має значну традицію досліджень, проте компаративний аналіз позицій північних гуманістів відносно «жіночого питання» ще не був проведений, адже, здебільшого, їх аргументи сприймають як однодумців, що, однак, спрощує тодішнє інтелектуальне життя. Тому у цьому дослідженні нам би хотілось не тільки розглянути погляди гуманістів на гендер з позицій спадкоємності відносно античної та середньовічної традиції, але і порівняти їх між собою. Адже гуманізм не був однорідним явищем. Наскільки кожний з них наслідував середньовічні мізогіністичні уявлення, у яких вони були виховані? Якою насправді була їх особиста рецепція середньовічних уявлень, як їх доповнювали звернення до античності та сучасні гуманістам студії та практики? Щоб відповісти на ці питання ми звернемось до аналізу уявлень про жінок та їх місце в суспільстві в епоху Середньовіччя, виділимо основні топоси та розглянемо особливості їх рецепції у творах трьох північних гуманістів – Еразма Роттердамського («Colloquia» та «Про шлюб»), Генріха Агріппи («Промова про жіночу гідність та вищість») та Хуана Луїса Вівеса («Про виховання жінки-християнки»).

Виклад основного матеріалу. Середньовічна мізогінія мала подвійну основу: у ній поєдналися античні погляди на жіночу природу із іудео-християнськими уявленнями щодо жіночого покликання та місця у соціумі.

Серед античних мислителів найбільш впливовим, безперечно, виявився Аристотель [11, 38]. Саме на нього протягом Середньовіччя посилаються християнські теологи, говорячи про природність підкореного становища жінки, цитуючи пасажі грецького філософа на кшталт: «Що стосується статей, то чоловік за природою вище, а жінка – нижче, чоловік – владика, а жінка – його піддана» (Arist., Polit. 1254b13–14). «Жінка більш неслухняна, менш щира, імпульсивніша [...]; чоловік же енергійніший, жорстокіший, щиріший і менш хитрий. Ці [останні] риси зустрічаємо у різних характерах, але вони особливо помітні у більш розвинених істотах як-то у чоловіках. Через те, що чоловіча природа досконаліша та повніша, тому і якості перераховані вище яскравіше проявляються саме в його природі» (Arist., Hist. An. 608b, 1-14).

Античність пропонувала й іншу опцію: Платон у «Державі» змалював можливість побудови зовсім іншого суспільства, де жінка була б рівна чоловікові за освітою та соціальним станом. Платон наполягав, що при правильному вихованні жінки зможуть виконувати усі функції нарівні з чоловіками [12, 225]. Проте саме погляди Аристотеля, як ми побачимо нижче, набули найбільшого розповсюдження.

Основу іудео-християнської традиції мізогінії склали, по-перше, Книга Буття з П'ятикнижжя Мойсея і, по-друге, Послання св. Апостола Павла. У Книзі Буття описуються два найбільш важливі моменти для аргументації середньовічних «жінконенависників»: створення Єви після Адама, з його ребра, та Гріхопадіння. Як євреями, так і Отцями Церкви, це інтерпретувалось як свідчення підкореного стану Єви, як створення «помічника» Адаму. За такою логікою жінка позбавлялась самодостатності: створена на відміну від Адама не з глини, але з ребра чоловіка, вона ставала лише доповненням, яке без чоловіка не мало сенсу. Гріхопадіння лише підкреслило слабкість жінки – вона-бо піддалась на умовляння Змія, а не Адама, а також зробило її винною у вигнанні з Раю. Через її провину кожна людина, на думку середньовічних богословів, народжувалась з плямою первородного гріха, «змити» яку могло лише таїнство Хрещення.

«Реабілітацію» жіноцтво отримало у Євангеліях – через Діву Христос прийшов у світ, жінки супроводжували і підтримували Христа протягом усього Його життя. Проте не це визначило середньовічні уявлення щодо місця жінок у суспільстві. Найбільш авторитетним джерелом у «жіночому питанні» стали послання св. Апостола Павла, зокрема Перше послання до Коринфян. Вони закріпили підлегле становище жінки у родині, а також заборону на публічне висловлювання та участь у церковному служінні [13, 75]. Так, він писав: «Хочу ж я, щоб ви знали, що всякому чоловікові голова Христос, а жінці голова чоловік, голова ж Христові Бог» (1 Кор 11:3) та «Нехай у Церкві мовчать жінки ваші! Бо їм говорити не дозволено, тільки коритись, як каже й Закон. Коли ж вони хочуть навчитись чогось, нехай вдома питають своїх чоловіків, непристойно бо жінці говорити в Церкві!» (1 Кор 14: 34-35). Менш мізогіністичну, але схожу позицію знаходимо і у посланнях св. Петра:

«Чоловіки, так само живіть разом із дружинами за розумом, як зо слабшою жіночою посудиною, і виявляйте їм честь, бо й вони є співспадкоємиці благодаті життя, щоб не спинялися ваші молитви» (1Петр 3:7).

Ніхто з середньовічних теологів не оминув у своїй екзегезі цих слів ап. Павла. Так само часто буде звучати й апеляція до епітету ап. Петра «слабша», посудина («*infirmitati vasculo*») – так характеризували жінку не лише протягом епохи Середньовіччя. Цей топос увійде і до гуманістичних, та, згодом, реформаційних творів.

Тертуліан, один із перших видатних теологів латинського світу, писав: «У болі народжуватимеш ти дітей, жінко, і линутимеш ти до твого чоловіка, і буде він тобою правити. Чи не знаєш ти, що ти Єва? Вирок Господній досі над твоєю статтю та кара Його тяжіє над тобою. Ти – вороття диявола; ти перша, хто переступив заборону їсти плоди з дерева та хто зламав закон Господній. Це тебе улестив диявол, не маючи змогу атакувати Бога. З якою легкістю ти знищила образ Господній [у людині]: Людино! Через смерть, на яку ти заслужила, Божий Син мав померти... Жінко, ти – ворота до Пекла» [14, 117]. Позицію Тертуліана поділяли Августин та Климент Александрійський. Так, Августин, якого надалі високо цінували як гуманісти, так і реформатори, писав у трактаті «*De genesi ad litteram*»: «Немає різниці, чи це дружина, чи мати, у кожній завжди присутня Єва-спокусниця, і ми маємо остерігатись усіх жінок... Я не бачу, яка користь може бути чоловіку від жінки, окрім народження дітей» [15, 73-74].

Мізогінія, що ствердилась у патристичній літературі, продовжила існувати і в часи розвиненого Середньовіччя. До біблійних аргументів долучались також і уявлення Аристотеля про жіночу природу. Цей синтез виливався у подібні пасажі «Ангельського доктора» Фоми Аквінського: «Що стосується індивідуальної природи, то жінка – дефективна та погано сформована. Активна сила чоловічого сім'я продукує досконалий образ у чоловічій статті, у той час як створення жінки відбувається завдяки дефекту у активній силі чи через тілесні хвороби, або ж як результат зовнішнього впливу...» [16, 41]. Однак тут вже можна відзначити і певні позитивні зміни – на противагу індивідуальній дефективній природі жінки, універсальне її значення для продовження роду – беззаперечне [17, 108-109].

Проте лише куртуазна культура розвиненого та пізнього Середньовіччя вперше реабілітує жінку, хоча і з відомими обмеженнями. Ця двоїстість куртуазної традиції особливо яскраво проявилась у найпопулярнішому творі епохи середньовіччя – «Романі про Розу» (1225 – 1230, 1275). Перша частина, написана Гійомом де Лоррісом у 1225 – 1230-тих роках, повністю відповідає прийнятому куртуазному кодексу.

Друга ж частина, додана вже у 1275 році Жаном де Меном, є зовсім іншою по духу. У ній жінка постає безглуздою, брехливою, безпринципною істотою, нащадком Єви, невірної та неслухняної першої жінки [18, 16]. Неодноразово він повертається до ще одного середньовічного топосу мізогіністичного дискурсу «*molestiae nuptiarum*» – «тягарі шлюбу» [19, 14]. Так, читаємо «Це [шлюбне] життя теж повне страждань, розбрату та суперечок і бунту через гординю нерозсудливих жінок – а також небезпек та докорів, які вони створюють та промовляють своїми вустами, і ще запитаними (питаннями) та скаргами, що вони їх винаходять з будь-якого приводу. Стримування їх дурних бажань коштує вартує великих зусиль» (*La Romance de la Rose*, vv. 8539 – 48). У такий спосіб мізогінія поєднувалась у середньовічній уяві з мізогамією – неприйняттям шлюбу, що завдячувало, головним чином, вже згаданим св. Павлу, який ставив цілібат вище за шлюб, та патристам – Тертуліану та Августину [18, 16].

Наскільки ж середньовічна мізогінія увійшла в уявлення та практики північних гуманістів – Агріппи, Еразма, Вівеса? Вони її сприйняли, переосмислили чи відкинули? Спробуємо відповісти, проаналізувавши їх ключові твори відносно «жіночого питання».

Звернемося до доробку «Князя гуманістів» – Еразма Роттердамського (1466 – 1536). До ролі та місця жінок гуманіст звертається перш за все у численних діалогах зі збірника «*Colloquia*» («Розмови запросто», 1519 – 1535).

Позиція Еразма була досить гнучка. Слід одразу виокремити два рівня сприйняття жінки у творах гуманіста: перший, універсальний рівень, тобто, коли йдеться про жінку як особистість, поза будь-яким соціальним контекстом. Тут його погляди найменш за-

лежні від середньовічної чи античної традицій мізогінії. Так, у діалозі «Абат та освічена жінка» Еразм вустама Магдалії відстоює думку, що жінка має бути мудра, і цій мудрості вона вчиться завдяки читанню Святого Письма та належних грецьких та римських авторів [20, 376]. Тут гуманіст опиняється в опозиції до середньовічного та сучасного йому духовенства, яке у діалозі репрезентує Абат. Абат наголошує, що «Жінки до мудрості не мають жодного стосунку, їх справа – задоволення» [20, 376]. Дебати Магдалії з Абатом завершуються дуже показово: жінка говорить, що «Якщо ви не подбаєте про свою вченість, то дійде до того, що ми [жінки] станемо професорами богослов'я у школах, проповідуватимемо у церквах та заволодіємо вашими митрами» [20, 382]. Звичайно, ця погроза до неосвіченого духовенства була лише риторичним засобом, проте образ Магдалії не був повністю вигаданим. Тут Еразм надихався жінками з дому свого близького друга Томаса Мора, яких він згадує в діалозі. Гуманіст насправді вважав освічену жінку, яка володіє латиною та грецькою і читає Новий Заповіт та античних авторів в оригіналі, бажаною нормою, а не виключенням.

Проте набагато менш ліберальним і більш традиційним Еразм був у поглядах на роль жінки як дружини та матері. Тут він не заходить за межу усталеного мізогіністичного дискурсу. У діалозі «Matrimonio, або Шлюб» за допомогою двох жіночих антитипів – Ксантіппи та Євлалії, гуманіст розкриває свої погляди на роль та місце жінки у подружньому житті. На скарги Ксантіппи з приводу свого нестриманого чоловіка, Євлалія відповідає: «Але ж св. Павло вчить, що жінки мають коритися своєму чоловіку з усім смиренням. А св. Петро наводить нам приклад Сарри, яка називала свого чоловіка Авраама паном» [20, 244]. Надалі Еразм показує, наскільки позиція Євлалії вірніша і веде до мирного та щасливого подружнього життя. Подібною аргументацією гуманіст переконує читачок, що вони мають дослухатися до присудів св. Павла, бути смиренними та покірними, піклуючись, перш за все, про домашній затишок.

Отже, Еразм слідував подвійній логіці: жінка як людина мала розвиватися завдяки читанню відповідних книг, набуваючи при цьому мудрості; жінка як дружина ж має коритися чоловіку, який є головою родини – у повній відповідності із Старим Заповітом та посланнями апостолів. Хоча другий топос поєднує Еразма із середньовічною мізогінією, основними джерелами його поглядів на жінок були, все ж таки, античні твори та Святе Письмо – саме на них він посилається у своїй аргументації, принципово ігноруючи схоластичне богослов'я.

Одним із найбільш оригінальних творів, присвячених аналізу природи та соціальної ролі жіноцтва, стала «Промова про гідність та вищість жінок» (1509, опубл. 1529) Генріха Агріппи Неттесгеймського (1486 – 1535), теолога, медика, алхіміка та гуманіста. Саме в його «Промові» проявилась найбільш оригінальна рецепція середньовічної та, опосередковано, античної мізогінії. Агріппа, добре знаючись на існуючих топосах мізогінії, ніби віддзеркалює аргументи, змінюючи їх з негативних – на позитивні. Гуманіст торкається чотирьох основних сфер – медицини, філософії, Біблії та теології, у яких відбувалося обґрунтування жіночої другорядності та нижчості у порівнянні з чоловіком.

По-перше, Агріппа звертається до реінтерпретації початку Книги Буття. Стаючи в опозицію до середньовічних екзегетів, які, ґрунтуючись на тому, що Адама було створено першим, говорили про його вищість. Гуманіст стверджує, що можна відзначити неухильне ускладнення Божого творіння з кожним днем – від мінералів до людини. Слідуючи такій логіці жінка виявляється вищою над чоловіком – її-бо було створено останньою і вона, отже, є вінцем усього творіння [21, 47]. Так само розвінчує Агріппа уявлення про Єву як «помічника» через створення її з ребра Адама: «Вона ж не була створена з чогось неживого, звичайної глини, як чоловік, але з очищеного матеріалу, наділеного життям та душею, я маю на увазі розумну душу, у якій міститься частка божественного розуму» [21, 50].

По-друге, гуманіст заперечує низку стереотипів, успадкованих від Отців Церкви та їх екзегези. На слова Тертулліана про те, що через непослух Єви кожна жінка має тепер все життя проводити у каятті та розкаянні [14, 117], Агріппа стверджує: «Всі ми згрішили через Адама, а не через Єву» [21, 62]. Що стає головним аргументом? «Бог-бо забажав, щоб [первородний] гріх був викуплений через ту ж стать, яка згрішила» [21, 63]. «Більше

того, Бог – тут я говорю про Христа – вибрав стати не сином чоловіка, але жінки, яку він вшанував настільки, що воплотився лише через неї, без участі чоловіка» [21, 64].

На противагу радикальній мізогії Фоми Аквінського, який наполягав на «дефективності» жіночої природи [16, 41] Агріппа говорить про «повноту, щастя та благословення», яким є жінка [21, 61]. Своєрідною іронією гуманіста по відношенню до «Ангельського доктора» можна вважати той факт, що свою думку Агріппа підкріплює словами св. Павла «Жінка чоловікові слава» (1Кор 11:7). А хіба ж слава це не «повнота та точка найвищої досконалості створіння, коли ніщо вже не може бути додане задля вдосконалення» [21, 61] Гуманіст знову таки перевертає традицію з ніг на голову: цей пасаж з послання апостола Павла століттями використовували мізогіністи і недаремно. Повністю ж він звучить так: «Отож, чоловік покривати голови не повинен, бо він образ і слава Бога, а жінка чоловікові слава» (1Кор 11:7).

Хуан Луїс Вівес (1493 – 1540), іспанський гуманіст, який більшу частину свого життя прожив у Нідерландах, одним із перших розробив комплексну систему жіночого виховання, викладену у трактаті «Виховання жінки-християнки». Цей твір, присвячений Катерині Арагонській – нею захоплювались чи не всі північні гуманісти, розкриває як традиційні риси світогляду гуманістів, так і інновації, які пропонувалося ввести у повсякденну практику.

Вівес не відмовляється від спадку ранньої патристики – творів Августина, Тертуалліана, Кипріяна, Амвросія тощо. Їх мізогіністичні пасажи звучать особливо відчутно у рекомендаціях Вівеса щодо дошлюбного життя дівчат: збереження цноти, користування косметикою та прикраси. Не менш традиційні його погляди на соціальну роль жінки (зокрема заміжньої). Вівес стверджує, що про жінку не мають постійно ходити чутки – зайва «популярність»-бо загрожує її честі. Вона має виключно опікуватися господарством, своїм чоловіком та дітьми. У цьому гуманіст повністю слідує паттернам, окресленим ще в епоху Середньовіччя.

Власне гуманістичний ідеал проявляється в позиції Вівеса щодо жіночої освіти. Тут він йде проти усталеної в середньовіччя думки про пряму кореляцію між освітою жінки та її хтивістю: «Навчання, яке б я надав усьому людському роду, помірковане та цнотливе; воно формує наш характер та робить нас кращими» [22, 64]. Чому ж мали навчати дівчат? «Мудрості, яка наставляє мораль на шлях чеснот, мудрості, яка вчить найкращому та найсвятішому способу життя» [22, 71]. Далі гуманіст перераховує книжки, за якими слідувало б навчатися бажаній для жінок «мудрості»: «Євангелія, Діяння та Послання Апостолів, історичні та моральні книги зі Старого Заповіту, Кипріан, Ієронім, Августин, Амвросій (Медіоланський), Хризостом, Хіларій, Григорій, Боецій, Фулгенцій, Тертулліан, Платон, Цицерон, Сенека та подібні до них автори» [22, 78]. Важко не помітити, що, по-перше, серед рекомендованих авторів значна частина тих, кого ми згадували у мізогіністичному середньовічному дискурсі, і, по-друге, тут відсутній Аристотель. Щодо першого нашого зауваження, то Вівес розумів, який ефект мало справити на жінку читання патристики: «Вона завжди пам'ятатиме та матиме на увазі, що, і не без причини, Святий Павло заборонив жінкам навчати та висловлюватися у церкві, мають-бо вони коритися чоловікам та мовчки вчитися тому, що личить їм знати» [22, 78].

Щодо відсутності Аристотеля, головного Філософа Середньовіччя, то це пояснюється специфікою пропонованої Вівесом жіночої освіти: дівчата мають вчитися як личить їм себе вести, як зберегти та примножити чесноти, тобто моральності та етиці. Необхідності вчитися *знанням*, основою якого на той час залишався Аристотель, для жінок, на думку гуманіста не було.

Висновки. Еразм слідував подвійній логіці: жінка як людина мала розвиватися завдяки читанню відповідних книг, набуваючи при цьому мудрості; жінка як дружина ж має коритися чоловіку, який є головою родини – у повній відповідності із Старим Заповітом та посланнями апостолів. Агріппа повністю відкидав середньовічний спадок, наполягаючи на гідності та вищості жінки над чоловіком у всіх сферах. Усі античні та середньовічні топоси – «природна» слабкість, створення жінки після чоловіка, гріхопадіння у Раю з вини Єви тощо він іронічно обертав на користь жіночої досконалості. Хуан Луїс Вівес, на відміну від Агріпп-

пи та Еразма, багато в чому залишався вірним мізогіністичним уявленням Античності та Отців Церкви. Єдиною важливою зміною стало уявлення про освіту як основу моральності – це була ключова теза для Північного гуманізму. Саме тому жінкам вже не було відмовлено в освіті, яка, однак, залишалась домашньою та дуже обмеженою у обсязі.

Список використаної літератури

1. Rupp E.G. Luther and Erasmus: Free Will and Salvation / E.G. Rupp, P.S. Watson. – Louisville-London: Westminster John Knox Press, 1969. – 348 p.
2. Fernández-Santamaria J.A. Juan Luis Vives and the concord-discord dialectic // Fernández-Santamaria J.A. The State, War and Peace: Spanish Political Thought in the Renaissance 1516-1559 / J.A. Fernández-Santamaria. – Cambridge: CUP Archive, 1977. – P. 49–55.
3. Fernández-Santamaria J.A. The Age of Erasmus on war and peace // Fernández-Santamaria J.A. The State, War and Peace: Spanish Political Thought in the Renaissance 1516-1559 / J.A. Fernández-Santamaria. – Cambridge: CUP Archive, 1977. – P. 120–158.
4. Akkerman F. Northern Humanism in European Context, 1469-1625: From the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius / F. Akkerman, A. J. Vanderjagt, A. H. Van Der Laan. – Leiden: BRILL, 1999. – 373 p.
5. De Ridder-Symoens H. Education and learning in the Netherlands, 1400-1600: essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens / H. De Ridder-Symoens, K. Goudriaan, J. J. Van Moolenbroek, A. Tervoort. – Leiden: BRILL, 2004. – 374 p.
6. Wesseling A. Dutch Proverbs and Expressions in Erasmus' Adages, Colloquies, and Letters / A. Wesseling // Renaissance Quarterly. – 2002. – Vol. 55. – No. 1. – P. 81–147
7. Erasmus of Rotterdam. Erasmus on women / ed. E. Rummell. – Toronto: University of Toronto Press, 1996. – 251 p.
8. Rabil A. Jr. Agrippa and the Feminist Tradition / A. Rabil Jr. // Agrippa H. Declamation on the Nobility and the Preeminence of Female sex. – Chicago: University of Chicago Press, 2007. – P. 3–38.
9. Wood D.S. In Praise on Woman's Superiority: Heinrich Cornelius Agrippa's «De nobilitate» (1529) / D. S. Wood // Gold B.K. Sex and Gender in Medieval and Renaissance Texts: The Latin Tradition. – New York: SUNY Press, 1997. – P. 189–206.
10. Fantazzi C. Introduction: Prelude to the Other Voices in Vives / C. Fantazzi // Vives J. L. The Education of a Christian Woman: A Sixteenth century Manual. – Chicago: University of Chicago Press, 2007. – P. 1–42.
11. Muravyeva M. Gender in Late Medieval and Early Modern Europe / M. Muravyeva, R. Toivo. – London: Routledge, 2013. – 252 p.
12. Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3 / [Перевод с древнегр., общ. ред. А. Ф. Лосева]. – М.: Мысль, 1994. – С. 79–420.
13. DeConick A. Holy Misogyny: Why the Sex and Gender Conflicts in the Early Church Still Matter / A. DeConick. – New York: Bloomsbury Publishing USA, 2011. – 200 p.
14. Tertullian. Disciplinary, Moral and Ascetical Works / Tertullian. – Washington D.C.: CUA Press, 2008. – 323 p.
15. Augustine. De genesi ad litteram. Volume II / Augustine. – New York: Paulist Press, 1982. – 352 p.
16. Delaney J. The Curse: A Cultural History of Menstruation / J. Delaney, M. J. Lupton, E. Toth. – Chicago: University of Illinois Press, 1988. – 334 p.
17. Hartel J.F. Femina Ut Imago Dei in the Integral Feminism of St. Thomas Aquinas / J. F. Hartel. – Roma: Gregorian Biblical BookShop, 1993. – 354 p.
18. Gray F. Gender, Rhetoric, and Print Culture in French Renaissance Writing / F. Gray. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 227 p.
19. Bloch R.H. Medieval Misogyny and the Invention of Western Romantic Love / R. H. Bloch. – Chicago-London: University of Chicago Press, 2009. – 308 p.
20. Desiderius Erasmus. The Colloquies of Erasmus. Translated by Nathan Bailey. Vol. I. / ed. by E. Johnson. – London: Reeves & Turner, 1878. – 464 p.
21. Agrippa H. C. Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex / H. C. Agrippa. – Chicago: University of Chicago Press, 2007. – 142 p.
22. Vives J. L. The Education of a Christian Woman: A Sixteenth century Manual / J. L. Vives. – Chicago: University of Chicago Press, 2007. – 374 p.

References

1. Rupp E.G., Watson P.S. (1969) *Luther and Erasmus: Free Will and Salvation*. Louisville-London: Westminster John Knox Press.
2. Fernández-Santamaria J.A. (1977) Juan Luis Vives and the concord-discord dialectic. In: Fernández-Santamaria J.A. *The State, War and Peace: Spanish Political Thought in the Renaissance 1516-1559*. Cambridge: CUP Archive, 49–55.
3. Fernández-Santamaria J.A. (1977) The Age of Erasmus on war and peace. In: Fernández-Santamaria J.A. *The State, War and Peace: Spanish Political Thought in the Renaissance 1516-1559*. Cambridge: CUP Archive, 120–158.
4. Akkerman F. Vanderjagt A. J., Van Der Laan A. H. (1999) *Northern Humanism in European Context, 1469-1625: From the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius*. Leiden: BRILL.
5. De Ridder-Symoens H., Goudriaan K. et al. (2004) *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600*:

- essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens*. Leiden: BRILL.
6. Wesseling A. (2002) Dutch Proverbs and Expressions in Erasmus' Adages, Colloquies, and Letters. *Renaissance Quarterly*, 55, No. 1, 81–147
  7. Erasmus of Rotterdam (1996) *Erasmus on women*. Toronto: University of Toronto Press.
  8. Rabil A. Jr. (2007) Agrippa and the Feminist Tradition. In: Agrippa H. *Declamation on the Nobility and the Preeminence of Female sex*. Chicago: University of Chicago Press, 3 – 38.
  9. Wood D. S. (1997) In Praise on Woman's Superiority: Heinrich Cornelius Agrippa's «De nobilitate» (1529). In: Gold B.K. *Sex and Gender in Medieval and Renaissance Texts: The Latin Tradition*. New York: SUNY Press, 189–206.
  10. Fantazzi C. (2007) Introduction: Prelude to the Other Voices in Vives. In: Vives J. L. *The Education of a Christian Woman: A Sixteenth century Manual*. Chicago: University of Chicago Press, 1–42.
  11. Muravyeva M., Toivo R. (2013) *Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*. London: Routledge.
  12. Plato (1994) The Republic. In: *Plato. Collected works in 4 Vol. V. 3*. Moscow: Mysl', 79–420. (In Russ.)
  13. DeConick A. (2011) *Holy Misogyny: Why the Sex and Gender Conflicts in the Early Church Still Matter*. New York: Bloomsbury Publishing USA.
  14. Tertullian (2008) *Disciplinary, Moral and Ascetical Works*. Washington D.C.: CUA Press.
  15. Augustine (1982) *De genesi ad litteram. Volume II*. New York: Paulist Press.
  16. Delaney J., Lupton M. J., Toth E. (1988) *The Curse: A Cultural History of Menstruation*. Chicago: University of Illinois Press.
  17. Hartel J. F. (1993) *Femina Ut Imago Dei in the Integral Feminism of St. Thomas Aquinas*. Roma: Gregorian Biblical BookShop.
  18. Gray F. (2000) *Gender, Rhetoric, and Print Culture in French Renaissance Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
  19. Bloch R.H. (2009) *Medieval Misogyny and the Invention of Western Romantic Love*. Chicago-London: University of Chicago Press.
  20. Desiderius Erasmus (1878) *The Colloquies of Erasmus. Translated by Nathan Bailey. Vol. I*. London: Reeves & Turner.
  21. Agrippa H. C. (2007) *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex*. Chicago: University of Chicago Press.
  22. Vives J. L. (2007) *The Education of a Christian Woman: A Sixteenth century Manual*. Chicago: University of Chicago Press.

KOVBASIUK Stefaniia, Candidate of Sciences (History), Taras Shevchenko National University of Kyiv, research fellow,

e-mail: stephanierom07@gmail.com

«A WEAK VESSEL»: PERCEPTION OF THE MEDIEVAL MISOGYNY IN THE NORTHERN HUMANISM

Abstract. Introduction. For a long time the nature of the Northern Humanism has been a subject to heated discourses among scholars. Was it a try of renewal of Antiquity or a return to Christian sources? We will try to clarify its nature while analyzing the gender discourse in the works by three famous northern humanists and will show how their attitude towards misogynistic discourse was conditioned by Antiquity or Medieval tradition.

Purpose. The paper looks at perception of the medieval misogyny in works by the Northern humanists, such as Erasmus of Rotterdam, Heinrich Agrippa and Juan Vives.

Results. According to Erasmus, woman as an individual should getting wise by reading appropriate books, being meanwhile a subject to her husband, who is a head of a family – here his position was closely related to that of St. Paul and the Church Fathers. Agrippa totally rejected the medieval misogynistic heritage insisting on women's dignity and superiority to men in all spheres. Vives was the most conservative and devoted to medieval discourse one, though he supported a humanistic claim of women's right of partial education in ethics and religious matters.

Originality. For the first time works by Erasmus, Agrippa and Vives related to the gender discourse were analyzed in context of perception of ancient Greco-Roman and medieval misogynistic ideas.

Conclusions. The Northern Humanists were more attached to the ancient Greek and Roman gender tradition and that of the Church Fathers. They mainly ignored or objected to the late medieval scholastic tradition. This shows a split between Humanism and Medieval ages, which humanists highlighted in analyzed works.

Key words: Germany, the Netherlands, the medieval ages, early modern times, misogyny, the Northern Humanism.

Одержано редакцією 28.03.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

НІМЕЦЬКА ШКОЛА НАПЕРЕДОДНІ РЕФОРМАЦІЇ ТА СПРОБИ ЇЇ РЕФОРМУВАННЯ

Анотація. Стаття присвячена діяльності відомого реформатора і гуманіста Філіпа Меланхтона (1497 - 1560), який був відповідальним за освіту на території лютеранської Німеччини. Значна увага приділяється причинам впровадження в німецьких школах системи поділу на класи.

Ключові слова: німецька школа, реформування шкільної освіти, Філіп Меланхтон, гуманізм, Реформація.

Постановка проблеми. Пріоритетним напрямом діяльності німецьких реформаторів починаючи з 20-х років XVI ст. стало реформування шкільної освіти. Теоретичними розробками освітянських питань на лютеранських землях займався відомий реформатор і гуманіст Філіп Меланхтон (1497–1560). Його реформаційна діяльність у сфері освіти неодноразово потрапляла у фокус спеціальних досліджень, однак деякі її аспекти ще не отримали належного висвітлення в історіографії. У даному випадку мова йдеться про створення Ф. Меланхтоном шкіл із поділом на класи та обґрунтування цієї системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Освітянська діяльність Ф. Меланхтона завжди користувалася стійким інтересом дослідників. Особливо це стосується західної історіографії, де в останні роки вийшли з друку кілька ґрунтовних робіт, присвячених педагогічній та релігійній діяльності Меланхтона. Загальний аналіз шкільної освіти та внеску Ф. Меланхтона в реформування шкіл здійснили Н. Куропка [1], Т. Циглер [2], Х. Волерсхайм [3], Р. Грюн [4]. Однак, попри значну кількість робіт, присвячених діяльності Ф. Меланхтона, система поділу на класи не отримала ґрунтового висвітлення і пояснення в сучасній історіографії.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні особливостей функціонування німецьких шкіл напередодні Реформації та їх реорганізації, яка була пов'язана із впровадженням системи класів.

Виклад основного матеріалу. Німецькі дореформаційні школи, як і їх аналоги в інших західноєвропейських країнах, були дуже схожі за формою та змістом завдяки своїй орієнтації на християнські цінності латинського світу. Існуючі з каролінгських часів школи (єпископські, монастирські «*Dom- und Klosterschulen*») були, як і в інших західноєвропейських країнах, під церковною юрисдикцією та керувалися клерикальною учбовою програмою [5, 89–114]. Ці школи поділялися на *внутрішні школи (scholae interiores)*, що готували хлопчаків до кар'єри кліриків (*pueri oblati*) [6, 27], і *зовнішні школи (scholae exteriores)* – для навчання юнаків (*pueri seculares*) із шляхетних родин, які не прагнули духовної кар'єри [6, 29]. Серед відомих шкіл цього типу можна назвати школи при монастирях святої Афри в Мейсені і святого Томаса в Лейпцизі [3, 85]. Дещо особібно стояли церковні школи (Pfarrschulen), що виникли у XII ст. для підготовки церковних служок. Обов'язки вчителя у Pfarrschulen були покладені на священника [2, 24].

Активний розвиток шкіл розпочинається у XIII ст. унаслідок зростання міст та розвитку товарно-грошових відносин. Особливо результативно процес створення нових шкіл відбувався в економічно активних регіонах Німеччини і, насамперед, у ганзейських містах [7, 157–160]. Нові школи, так звані *Stadt oder Ratschulen*, частково перебували у підпорядкуванні не церковних інституцій, а міської влади, що мала турбуватися про приміщення та матеріальне забезпечення навчального процесу. І хоч для відкриття подібної школи все ж необхідно було заручитися дозволом місцевого духовенства, а іноді архієпископа або ж самого Папи, проте це явище знаменувало початок ліквідації церковної монополії на шкільну освіту [8, 127]. Оскільки навчання у школі вели винятково латиною, то ці школи отримали назву *латинських*. Окрім латинської граматики і комплексу теологічних дисциплін викладали арифметику. Однак, як зазначає Т. Н. Таценко, викладання арифметики нерідко обмежувалося лише вираховуванням церковних свят [8, 128]. Проте латинські

школи, охоплюючи предмети тривіума, давали можливість випускнику бути зарахованим до університету [9, 9].

Паралельно із латинськими і на противагу їм, з'являються *німецькомовні школи (deutschen Schulen)*, їх ще називали «*приватними школами (Privatschule)*» [10, 95], або *школами письма та рахунку (Schreibschulen und Rechnenschulen)* [2, 35]. Головним завданням цих шкіл, як видно із назви, було навчити рахунку та письму. Створені для забезпечення корпоративних інтересів окремих цехів, а тому з обмеженою, професійно орієнтованою програмою, ці школи не надавали доступу до університетів [9, 10]. Їх створювали без дозволу міської влади і кліру. Ця обставина нерідко приводила до суперечок, особливо із релігійною владою. Щоб підкреслити незаконність виникнення подібних шкіл, у джерелах їх часто називають *Wei-, Winkel- oder Klippschulen (Школа при, школа в кутку або початкова школа – П. М.)* [2, 35]. У подібних школах влада намагалася обмежувати максимальну кількість учнів, а також нерідко зобов'язувала після певного віку переходити в офіційну школу. Наприклад, у Брауншвейгу, за постановою міськрату 1478 р., яка регулювала діяльність приватних шкіл, заборонялося брати більше 10 учнів, а по досягненню семирічного віку юнаки повинні були перейти до *öffentliche Schule* [11, 21]. Попри обмеженість програми і певну незаконність, німецькі школи здійснили якщо і не переворот у справі освіти, то суттєво поліпшили її становище [10, 95]. Багато дослідників констатують високий рівень освіченості у німецьких містах, іноді навіть поголовну [8, 130; 10, 95].

Ми коротко торкнемося деяких особливостей розвитку шкільної освіти у Саксонії, оскільки саме із цим курфюршеством найбільше пов'язані педагогічні практики Філіпа Меланхтона як у сфері вищої, так і шкільної освіти.

Німецький дослідник Г. Бйоме у роботі, присвяченій німецькому гуманізму та школам, стверджував, що в той час, коли в багатьох землях Німеччини спостерігалися тільки рудименти шкільної освіти, у більш-менш великих містах Саксонського князівства на початку XV ст. діяла іноді не одна, а навіть кілька шкіл [12, 77–82].

Дисонансом звучить твердження Е. К. Хельмрайха, який зазначав, що на 718 саксонських єпархій припадала лише 71 школа [13, 29]. Тобто, єпархії були забезпечені лише на десять відсотків. Проте слід розуміти, що підрахована ним кількість шкіл відображає лише школи, якими опікувалася церква. Кількість шкіл інших типів підпорядкування, включаючи «незаконні» школи, на порядок перевищувала подану статистику. Нажаль, встановити більш менш точну кількість цих шкіл неможливо, у зв'язку із тим, що вони в силу специфіки заснування часто просто не фіксувалися у офіційних документах. Як свідчить у своєму дослідженні Ноткер Хаммерштайн, у XV ст. навіть у невеликих містечках із кількістю від 400 до 1000 жителів засновували школи [9, 10].

Динамічні перетворення у шкільництві особливо активізувалися внаслідок Реформації, яка заявила про себе особливо резонансно в культурно-освітній царині. Як зазначає В. О. Дятлов, «Реформація сама по собі була одним із наймогутніших в історії людства просвітницьких рухів, основу якого склали масові видання релігійно-публіцистичних і літературних творів, Біблії, яка стала доступною для більшості населення країни...» [14, 213].

Однак на початку Реформації школи не встигали за викликом часу. Значна їх частина тяжіла до традиційних консервативних середньовічних форм у межах клерикальних і міських муніципальних корпорацій. Існуючі застигли схоластичні освітні форми, брак кваліфікованих викладацько-педагогічних кадрів, хронічна нестача коштів перетворили школу на малоефективну і не здатну в потрібному обсязі сприяти справі Реформації й забезпечити кваліфікованими державними і церковними службовцями нове буржуазне суспільство.

Члени магістратів, гуманістична еліта та реформатори розглядали різні шляхи перетворення школи в дієвий заклад підготовки майбутніх фахівців. Реформаційний табір бачив цей шлях як у реалізації гасла *ad fontes* – поверненні до античної філософії і патристичної літератури [15, 34], так і у впровадженні нових наукових знань та методики. Щодо тактики реалізації цієї концепції, то вона, судячи із документів, полягала у створенні узгодженої освітньої системи, яка б органічно пов'язувала набуті знання та забезпечувала поступальний рух у вивченні від елементарного до складного. Ідея не нова і теоретично сама по собі зрозуміла для середньовічної школи, особливо якщо ця школа готувала учнів для вступу в університет. Однак Меланхтон спробував наповнити її новим змістом, перетворити школу в систему, яка б дійсно максимально ефективно забезпечувала поступальний

рух у всіх типах шкіл. Такою школою, на думку Меланхтона, була школа з поділом на класи [16, 3–6].

Варто підкреслити, що хоч Меланхтона вважають першим, хто розробив для Німеччини нові плани для шкіл із поділом на класи, однак він не був новатором у загальноєвропейському масштабі. Можна перерахувати низку шкіл у різних країнах, де існував поділ на класи. Німецький учений Фрідріх Ханн зазначає, що подібна практика існувала в Західній Європі ще у XV ст., і класів могло бути навіть більше, ніж три [17, 30].

Останні дослідження нідерландських учених доводять, що школи із поділом на класи існували і в XIV ст. Щоправда у економічно успішних Нідерландах, де активний розвиток промисловості та торгівлі вимагав освічених людей і суттєво іншого типу школи. Вана Енгена у праці щодо шкіл у Нідерландах XIV ст. відзначає, що у Девентері та Зволле існували школи, які склалися із дев'яти класів. Щоправда, у цій школі класи рахувалися з кінця – найстарші юнаки були у другому та першому класах [18, 144]. Випускники перших двох класів були добре підготовленими абітурієнтами з адаптованим до університетського рівнем знань, який дозволяв вступати на артистичний факультет [18, 144]. Третій клас завершувався комплексом дисциплін, що закріплювали фундаментальні знання із граматики та логіки – рівень, доступний більшості місцевих шкіл [18, 144].

Практику поділу школи на класи знаходимо й у школі Девентера. Вона, як можна зробити висновок, за своїм рівнем була вищою за існуючі в інших містах латинські школи, бо мала, окрім шести звичайних класів, з октави (*octava* – вісім) до терції (*tertia* – три), ще два вищі класи, *secunda* (другий) та *prima* (перший) [19, 207]. Ті, хто успішно закінчив два вищі класи, могли, після певної підготовки, вступити до університету на бакалавра вільних мистецтв. Звідси і бажання найбільш яскравих учнів і школярів з інших міст; закінчити другий і перший класи [19, 208].

Іншим показовим прикладом була школа св. Павла в Англії, заснована у 1508 р. відомим гуманістом Джоном Колетом (1466–1519) [20, 291–292]. У цій школі, за різними джерелами, було 8 чи 9 класів. У кожному класі разом зі старостою (*one principall chylde*) навчалося по 17 учнів [20, 319]. Невизначеність у кількості класів є і досі невирішеною дослідницькою проблемою. Як зазначає Л. В. Софронова, плутанина в кількості класів пояснюється непевними даними сучасників. Еразм Роттердамський, який професійно цікавився шкільною проблематикою і особисто відвідував школу, що саме по собі дає підстави довіряти його свідченням, говорить про дев'ять класів. З іншого боку, відомо, що кардинал Уолсі в 1528 р. заснував граматичну школу в Іпсвічі, де кількість класів «за прикладом школи св. Павла» дорівнювала восьми. Л. В. Софронова припускає, що на початку 20-х років XVI ст. кількість класів у школі була скорочена до восьми при збереженні загальної кількості учнів, або ж, що більш вірогідно, Уолсі не враховував групу підготовчого класу початкової освіти, яких називали катехуменами.

Отже, поділ на класи, як було з'ясовано, на початку XVI ст. став достатньо звичним явищем, що, звичайно, було відомо Меланхтону. Тоді виникає питання: чому Меланхтон, знаючи про європейські школи на вісім класів, створює шкільний план на школу із трьома класами? Можна частково погодитися із твердженням Г.-А. Штемпеля, що поділ на три класи хоч і не був ідеальним, але виявився найоптимальнішим та найефективнішим в умовах складної економічної і політичної ситуації у Саксонії і таким, який дав результат у близькій перспективі [21, 20]. Власне, Г.-А. Штемпель підкреслює, що трикласна форма гарантувала навчання, яке за короткий термін закрило б проблему освічених кадрів у сфері державного управління і церковної служби.

Однак не варто спрощувати меланхтонівську школу, зводячи її значення до елементарної, оскільки це не був звичний поділ на класи за віком і з чітко фіксованим річним циклом навчання. Меланхтон у жодному документі не говорить про те, що поділ мав відбуватися за віковими характеристиками, або ж про те, що тривалість перебування в одному класі обмежується фіксованими часовими рамками, тобто, звичним для сучасної школи роком. Ми також не маємо даних, чи існував якийсь затверджений термін навчання в одному класі. Дослідники сходяться на думці, що перебування у одному класі передбачало триваліший термін, аніж один рік [22, 67]. І цей висновок цілком корелюється з меланхтонівською ідеєю кваліфікаційного прогресу, коли перехід учня від одного класу до іншого здійснювався лише після засвоєння предметів, призначених для нижчого класу. Саме тому в класах могли перебувати діти різного віку.

Висновки. Отже, дореформаційні школи Німеччини не могли в нових умовах задовольняти суспільні запити пов'язані із інтенсифікацією суспільно-економічних відносин. Реформація ще більше загострила питання оновлення існуючих навчальних закладів, які б у короткостроковій перспективі могли забезпечити підготовку освічених кадрів для усіх сфер суспільного життя. Впоратися із таким завданням, на думку Меланхтона, могла реформована школа із поділом на класи, яка б забезпечувала всебічне виховання й освіти школярів у дусі нової лютеранської теології. І хоч Меланхтон не був першим, хто запровадив систему класів, однак особливістю його системи була не фіксована в часі програма, а принцип кваліфікаційного прогресу і ґрунтового засвоєння знань.

Список використаної літератури

1. Kuroпка N. Philipp Melanchton: Wissenschaft und Gesellschaft. Ein Gelehrter im Dienst der Kirche (1525–1532) / N. Kuporka. – Tübingen: Mohr Siebeck, 2002. – 324 s.
2. Ziegler T. Geschichte der Pädagogik / Theobald Ziegler. – München: Beck, 2014. – 432 s.
3. Wollersheim H.-W. Philipp Melanchthons Einfluß auf das sächsische Schulwesen / Heinz-Werner Wollersheim // Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis 18. Jahrhundert. – Leipzig: Evangelische Verlag, 1999. – S. 83-97.
4. Gruhn R. Philipp Melanchthon 2010. Humanist – Reformator – Aufklärer. Philipp Melanchthon zum 450 Todesjahr / R. Gruhn. – Kempten: Volkshochschule, 2010. – 20 s.
5. Pätzold S. Männerkonvente der Diözäsen Bremen und Verden als Orte der Bildungsvermittlung im Spätmittelalter. Eine Bestandsaufnahme / S. Pätzold // Kloster und Bildung im Mittelalter. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006. – S. 89–114.
6. Konrad F.-M. Geschichte der Schule: von der Antike bis zur Gegenwart / F.-M. Konrad. – München: C. H. Beck, 2007. – 128 s.
7. Wriedt K. Schulen und bürgerliches Bildungswesen in Norddeutschland im Spätmittelalter / K. Wriedt // 88 Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. – Göttingen: B. Moller, 1983. – S. 157–160.
8. Тащенко Т. Н. Реформація и начальное образование в немецких городах XVI века / Т. Н. Тащенко // Городская культура. Средневековье и начало нового времени. – Л.: Наука, 1986. – С. 127–151.
9. Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 64. / N. Hammerstein – Frankfurt am Main: Oldenbourg, 2003. – 170 s.
10. Kaemmel H. Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit / H. Kaemmel. – Leipzig: Humblot, 1882. – 444 s.
11. Rude A. Die bedeutendsten evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts nach ihrem pädagogischen Gehalte / A. Rude. – Langensalza: H. Beyer, 1893. – 60 s.
12. Böhme G. Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus / Günther Böhme. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984. – 361 s.
13. Helmreich E. Religionsunterricht in Deutschland. Von den Klosterschulen bis heute / E. Helmreich. – Hamburg: Furche Verlag, 1966. – 422 s.
14. Дятлов В. О. Реформи і Реформація у Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – 307 с.
15. Scheible H. Melanchthon. Eine Biographie. Studienreform und Rektorat / Heinz Scheible. – München: C. H. Beck, 1997. – 294 s.
16. Melanchthon P. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben (1525) / Philipp Melanchthon // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / Karl Hartfelder. – Leipzig: B. G. Teubner, 1892. – S. 1–6.
17. Hahn F. Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts. Pädagogische Forschungen 3 / F. Hahn. – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1957. – 136 s.
18. Van Engen J. Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages / J. Van Engen. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. – 433 p.
19. Post R. R. The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism / R. R. Post. – Leiden: Brill, 1968. – 701 p.
20. Софронова Л. В. Джон Колет. Опыт реставрации образа христианского мыслителя ренессансной эпохи / Л. В. Софронова. – Нижний Новгород: НГПУ, 2009. – 447 с.
21. Stempel H.-A. Melanchthons pädagogisches Wirken / H.-A. Stempel. – Bielefeld: Luther-Verlag, 1979. – 224 p.
22. Groll R. Philipp Melanchthon als Erzieher / R. Groll // Philipp Melanchthon 1497-1560. Gedenkschrift zum 400. Todestag des Reformators, 19. April 1560/1960. – Bretten: Melanchthonverein, 1960. – S. 67–70.

References

1. Kuroпка, N. (2002). *Philipp Melanchton: Wissenschaft und Gesellschaft. Ein Gelehrter im Dienst der Kirche (1525–1532)*. Tübingen: Mohr Siebeck.
2. Ziegler, T. (2014). *Geschichte der Pädagogik*. München: Beck.
3. Wollersheim, H.-W. (1999). Philipp Melanchthons Einfluß auf das sächsische Schulwesen. *Werk und Rezeption Philipp Melanchthons in Universität und Schule bis 18. Jahrhundert*. Leipzig, 83-97.
4. Gruhn, R. (2010). *Philipp Melanchthon 2010. Humanist – Reformator – Aufklärer. Philipp Melanchthon zum*

- 450 Todesjahr. Kempten: Volkshochschule.
5. Pätzold, S. (2006). Männerkonvente der Diözesen Bremen und Verden als Orte der Bildungsvermittlung im Spätmittelalter. Eine Bestandesaufnahme. *Kloster und Bildung im Mittelalter*. Göttingen, 89–114.
  6. Konrad, F.-M. (2007). *Geschichte der Schule: von der Antike bis zur Gegenwart*. München: C. H. Beck.
  7. Wriedt, K. (1983). Schulen und bürgerliches Bildungswesen in Norddeutschland im Spätmittelalter. *Studien zum städtischen Bildungswesen des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Göttingen, 157–160.
  8. Tatsenko N. N. (1986). Reformation and primary education in the Germany of the XVI century. *Urban culture. The Middle Ages and the beginning of a new time*. Leningrad, 127–151. (in Rus.)
  9. Hammerstein, N. (2003). *Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 64*. Frankfurt am Main: Oldenbourg.
  10. Kaemmel, H. (1882). *Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergange vom Mittelalter zur Neuzeit*. Leipzig: Humblot.
  11. Rude, A. (1893). *Die bedeutendsten evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts nach ihrem pädagogischen Gehalte*. Langensalza: H. Beyer.
  12. Böhme, G. (1984). *Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
  13. Helmreich, E. (1966). *Religionsunterricht in Deutschland. Von den Klosterschulen bis heute*. Hamburg: Furche Verlag.
  14. Djatlov V. I. (2010). *Reforms and Reformation in Germany (XV–XVI centuries)*. Chernihiv: Taras Shevchenko National Pedagogical University of Chernihiv. (in Ukr.)
  15. Scheible, H. (1997). *Melanchthon. Eine Biographie. Studienreform und Rektorat*. München: C. H. Beck.
  16. Melanchthon P. (1892). Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben (1525). *Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum*. Leipzig: B. G. Teubner, S. 1–6.
  17. Hahn, F. (1957). *Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts. Pädagogische Forschungen 3*. Heidelberg: Quelle und Meyer.
  18. Van Engen, J. (2013). *Sisters and Brothers of the Common Life: The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
  19. Post, R. R. (1968). *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism*. Leiden: Brill.
  20. Sofronova, L. V. (2009). *John Colet. An attempt to restore the image of the Christian thinker of the Renaissance era*. Nizhny Novgorod (in Rus.)
  21. Stempel, H.-A. (1979). *Melanchthons pädagogisches Wirken*. Bielefeld: Luther-Verlag.
  22. Groll, R. (1960). *Philipp Melanchthon als Erzieher // Philipp Melanchthon 1497-1560. Gedenkschrift zum 400. Todestag des Reformators, 19. April 1560/1960*. Bretten: Melanchthonverein.

KOTLJAROV Petro, Candidate of Sciences (History), Associate professor, Head of the Department of Art History chair, Taras Shevchenko National University of Kyiv,
e-mail: pkotl122@yandex.ua

GERMAN SCHOOL ON THE EVE OF REFORMATION: ATTEMPTS AT SCHOOL REFORM

Abstract. Introduction. *The famous theologian and humanist Philipp Melanchthon (1497 – 1560) was in charge of education on the Lutheran territory. The paper focuses on reasons of introducing a system of arranging pupils in classes in German schools.*

Purpose. *The main purpose of our research is to look into peculiarities of German schools on the Eve of Reformation and their reorganization according with a new system of arranging pupils in classes.*

Results. *At the beginning of the Reformation schools remained far behind from social and economic progress. The major part of schools were dominated by conservative medieval traditions, according with requirement of cleric and municipal corporations. Existing schools could not contribute to the cause of Reformation and to society's renewal in the spirit of Evangelism. In addition, these conservative schools could not provide with skilled state and church personnel the new bourgeois society. Melanchthon, through substantial changes in the school program and administration, managed to reorganize school into effective educational institution. Much of success of his reforms explains the new system of arranging pupils in classes.*

Originality. *In this paper, based in the complex analysis of practice of arranging pupils in classes across the Europe, we have examined advantages of the new school system elaborated by Philipp Melanchthon. As we have found out, his system could provide society within the short time with qualified state and church personnel.*

Conclusion. *The Reformation set a task of renewal and reorganization of German schools to make them able to provide Lutherans with qualified pastors, theologians, public officials etc. In Melanchthon's opinion, a new reformed school with arranging in classes could cope with this task and was able to supply pupils with ethical upbringing and education in the spirit of the Lutheran theology.*

Key words: *German school, school education reform, Philipp Melanchthon, humanism, Reformation.*

*Одержано редакцією 21.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017*

УДК 378.4.091.12:[94(477-25)»18»:316.7]

ВАСИЛЕНКО Віталій Миколайович,
аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського університету імені Бориса
Грінченка,
e-mail: wolfstung@bigmir.net

ПРОФЕСОРСЬКА КОРПОРАЦІЯ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ МІСТА ХІХ ст.

В статті розкрито значення вченої республіки в соціокультурному просторі Києва. Виявлено окремі аспекти взаємодії міста та університету. Прослідковано діяльність професорської корпорації як інтелектуальної еліти Києва. Досліджено образ міста в повсякденному житті професорів університету Св. Володимира.

Ключові слова: Місто, університет, професорська корпорація, повсякденне життя.

Постановка проблеми. Історія української вищої освіти завжди була в центрі наукових пошуків. Розвиток нових історичних напрямів та шкіл, років сприяли активізації досліджень університетської освіти. У цьому контексті дослідники зміщують свій вектор з вивчення загальних процесів до більш предметних рівнів.

Історико-антропологічний підхід дозволяє виявити окремі аспекти взаємодії міста та професорської корпорації. Київ відіграв важливу роль у повсякденні університетського середовища. Специфічна мета заснування Київського університету, який мав стати центром асиміляції польської еліти, не могла не вплинути на комунікації між містом та вченою республікою. Від взаємодії професорської корпорації та міста залежали різноманітні аспекти повсякдення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Довгий час існування ідеологічних заборон негативно впливало на дослідження соціокультурних аспектів вищої школи. Вивчення феномену взаємовідносин міста та університету представлено достатньо обмеженим колом українських та зарубіжних дослідників [1-4].

Метою статті є дослідження діяльності професорської корпорації у соціокультурному просторі міста.

Виклад основного матеріалу. В першій третині ХІХ ст. Київ мав вигляд провінційного міста, яке залишалося здебільшого духовним центром з соборами, церквами, монастирями. Заселеними були насамперед Печерськ Поділ та Хрещатик. Проте з 30 років ХІХ ст., у місті з'являються нові будівлі, місто починають прикрашати мостові, муніципальні будівлі, сади та інші архітектурні споруди [5, 190-192]. Попри те, що місто перебувало в складі Російської імперії, польська аристократія мала великий вплив на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, займаючи судові та адміністративні посади [6, 41]. Мешканці Києва поділялись на кілька груп не тільки в національному та соціальному, але й географічному відношенні. Чиновники та державні службовці мешкали здебільшого на Липках, купці на Подолі. Університетська корпорація зосереджувалася біля Хрещатика [7, 34].

Відкриття університету в 1834 році змінило соціокультурний портрет міста. Університет як наукова та освітня установа відразу почав займати важливе місце в суспільному житті Києва. Професори та студенти університету були мали високий статус у суспільстві. Провінційна аристократія в тій чи іншій мірі прагнула бути причетною до діяльності вищого навчального закладу, яким опікувався сам імператор Микола І. Численними були випадки протекції місцевої еліти та допомоги співробітникам та студентам вищого навчального закладу [8, 465].

На початку 50 років ХІХ ст. мандрівники описували місто як водночас центр науки, духовності та торгівлі. Населення міста складалося з росіян, українців, поляків та євреїв, яких легко розрізняли за національними одягом. Разом з тим місто залишалося досить безлюдним, особливо околиці університету. Скрізь панувала польська мова та культура. На фоні пусток навколо, новий корпус університету мав вигляд грандіозної будови. Будівля головного корпусу університету стала основою для архітектурних планів по розбудові навколишньої території. [9, 162].

Університет швидко стає центром наукового та культурного життя міста, а його професори частиною міської еліти. Щоб бути зрозумілим для жителів міста вчена корпорація використовувала різноманітні методи «самопрезентації», які мали сприяти комунікаціям між університетською спільнотою та громадою міста. Якщо спочатку вищий начальний заклад сприймався як щось абсолютно нове та таємниче для Києва, то згодом університет стає гармонійною та невідривною частиною міського життя [10, 10-11].

У перші роки діяльності, професорська колегія в університеті складалася з двох національних груп: польських професорів, що перейшли з Кременецького лицю та російських професорів, що прибули з інших навчальних закладів. Згодом оформилась ще й німецька група [11, 170]. Незважаючи на певні національно-конфесійні відмінності, всі три «партії» вченого середовища, змушені були шукати спільну мову. такий поділ, в перші роки обидві національні групи змушені були шукати спільну мову. Загальною атмосферою, що зближувала було нове, чуже середовище. Зближували обидві «партії» насамперед місто Київ. Що було однаково новим та чужим, і для польських, і російських, і німецьких професорів. Але навіть такі спроби взаємовідносин залишалися багато в чому формальними, в кожній групі були власні невеликі гуртки для відвертих товариських розмов [12, 140].

За спогадами очевидців головною ознакою Києва був університет, завдяки якому Київ отримав інтелектуальну еліту. В домашньому побуті професори університету та найбільш заможна публіка відпочивала в так званих салонах або вечорах, які тривали до 3-4 ночі, супроводжувалися розмовами про літературу та мистецтва, танцями та грою в карти [13, 91].

Професори університету активно займалися громадською роботою. Великий вплив мали публічні диспути та публічні лекції для всіх бажаючих мешканців міста. Особливою популярністю користувалися лекції по відомих науковців та викладачів з історії, механіки та хімії. Проведення екскурсій викладачами університету популяризувала вивчення Києва та губерній навколо. Завдяки існуванню обсерваторії розпочалося дослідження небесних тіл та метеорологічних змін. В 40-50 роках XIX ст. серед київської інтелектуальної еліти набули популярності літературні вечори або салони, де обговорювалися останні новинки літературного та мистецького життя [14, 184].

Вчена республіка університету брала активну участь у діяльності «Громади». Серед «громадівців» було чимало представників викладацького та студентського складу Київського університету зокрема: Антонович В., Кістяківський О., Драгоманов М., Житецький П. та інші [15, 304]. Таким, чином професорська корпорація була активним елементом соціокультурного життя українського населення Києва та сприяла піднесенню національної свідомості та культури.

Висновки. Поява університету сприяла розбудові міста та його соціально-економічному розвитку. Професори університету відігравали важливу роль в культурному та громадському житті Києва. Високий статус вченої республіки сприяв розвитку освіти та культури. Таким чином, професорська корпорація та університет займали провідну роль у соціокультурному житті міста.

Список використаної літератури

1. Вишленкова Е. А., Малышева С. Ю., Сальникова А. А. Культура повседневности провинциального города: Казань и казанцы в XIX–XX веках / Е. А. Вишленкова [та ін.] – Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2008. – С. 452.
2. Посохов С. І. Університет та місто в Російській імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) : монографія. / С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 364.
3. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.. в публіцистиці та історіографії. / С. І. Посохов. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 368.
4. Университет в Российской империи XVII-первой половины XIX века. / под общ. ред. А.Ю. Андреева, С.И. Посохова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – С. 671.
5. Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг. / В.С. Иконников – Киев : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1904. – С. 355.
6. Ренненкампф Н. Киевская университетская старина (1860-1862) / Н. Ренненкампф // Киевская старина. – 1899. – Июль. – С. 31-49.
7. З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників : у 2 кн. Кн. 2. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К. : 1994. – С. 453.
8. Ромер Ф. По поводу одной книги. / Ф. Ромер // Исторический вестник. – 1894. – № 5. – С. 464-477.
9. Романович-Славатинский О.В. Моя жизнь / О.В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903 – № 1 – С. 165.

10. Посохов С. Механизмы самопрезентации университета: торжественные акты в университетах Российской империи (вт. половина XVIII – перв. пол. XIX вв.) / С. Посохов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки. – 2011. – № 8. – С. 10-11.
11. Шульгин В. История университета Св. Владимира / В. Шульгин ; сост. Виктор Короткий. – К. : Репринтное изд. Лыбидь, 2010. – С. 230.
12. Професори Київського університету : біограф. довід. / упоряд. С. Ю. Алтухова, К. В. Бойко, І. В. Ващенко та ін. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – С. 591.
13. Записки П.Д. Селецкого. (Часть первая) 1821-1846 г. // Киевская старина – 1884. – Том 10. – С. 82-104.
14. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) / Сост. под ред.: В.С. Иконников., орд. проф. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – С. 860.
15. Нелипа Г.С. Громадська діяльність Олександра Федоровича Кістяківського. Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. Наук. Пр. / Редкол.: С.І Світленко (відп. ред.) та інші. – Д.: Вид-во Дніпропетров. Нац. ун-ту, 2007. – Вип. 5. – С. 304.

References

1. Vishlenkova, E.A., Malysheva, S. Y., Salnikova, A.A. (2008). *Culture of the daily life in the provincial city: Kazan and the Kazan people in the XIX-XX centuries*. Kazan (in Russ.)
2. Posokhov, S. (2014). *The University and the city in the Russian Empire (second half of the 18th - first part of the 19th century)*. Kharkov (in Ukr).
3. Posokhov, S.I. (2006). *Images of universities of the Russian Empire of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries in journalism and historiography*. Kharkov (in Ukr).
4. Andreev A. Y., Posokhov, S.I. (Ed.) (2012). *University in the Russian Empire of the first part of 19th century*. In Moscow (in Rus).
5. Ikonnikov, V.S. (1904). *Kiev in the years 1654-1855*. Kiev (in Russ.)
6. Rennenkampf, N. (1899). Kyiv University old days (1860-1862). *Kievskaja starina (Kyiv Antiquities)*, 6, 31-49. (in Rus).
7. Korotkiy, V., Ulyanovskiy, V. (Ed.) (1994). *With the name of Saint Volodymyr: Kyiv University in documents, materials and memories of contemporaries*. Kyiv, 1. (in Ukr).
8. Romer, F. (1894). About one book. *Istoricheskiy vestnik (Historical Herald)*, 5, 464-477. (in Russ.)
9. Romanovich-Slavatinsky, O.V. (1903). My life. *Vestnik Yevropy. (Herald of Europe)*, 1, 165. (in Russ.)
10. Posokhov, S. (2011). Mechanisms of university self-presentation: solemn acts in the universities of the Russian Empire (second half of the 18th century - the first half of the 19th century). *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky (The Bulletin of the Chernigiv National Pedagogical University. Edition: Historical sciences)*. 8, 10-11. (in Ukr.)
11. Shul'gin V. (2010). In: V. Korotkiy (Ed.). *The History of Saint Vladimir University*. Kyiv (in Ukr.)
12. Altukhova, S. Y., Boyko, K. V., Vashchenko, I. V. et al. (Ed.). (2014). *Professors of Kiev University: biographer*. Kyiv (in Ukr.)
13. (1884) Notes of P.D. Seletsky. (Part One) 1821–1846. *Kiyevskaya starina (Kiev Antiquity)*, 10, 82-104. (in Russ.)
14. Ikonnikov, V.S. (Ed.) (1884). *The biographical dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834-1884)*. Kiev (in Russ.)
15. Nelipa, G.S. (2007). Public activity of Alexander Fedorovich Kistyakivsky. In S.I. Svetlenko (Ed.). *Naddnipyrians'ka Ukrayina: istorychni protsesy, podiyi, postati (Dnieper Ukraine: historical processes, events, figures)*, 5, 304. Dnipropetrovs'k (in Ukr.)

VASYLENKO Vitaliy, PhD student of Borys Grinchenko Kyiv University, Department of World History,

e-mail: wolfstung@bigmir.net

PROFESSORS CORPORATION OF THE ST. VOLODYMYR UNIVERSITY IN KYIV IN SOCIO-CULTURAL SPACE OF THE 19TH CENTURIES

Abstract. Introduction. *The history of the Ukrainian higher school has always been at the center of scientific research. The development of new directions and schools, as well as the elimination of ideological prohibitions in the early 1990s, contributed to the intensification of university education research. In this context, researchers shift their vector from the study of common processes to more substantive levels. Kyiv played an important role in the daily university environment. The historical-anthropological approach allows us to identify some aspects of the interaction between the city and the professorial corporation.*

Purpose. *Investigation of the role of the professorial corporation in the cultural and social life of Kyiv in the nineteenth century.*

Results. *In is revealed the significance of the academic body in the socio-cultural space of Kyiv. Some aspects of interaction between the city and the university are revealed. It was followed the activities of the professorial corporation as the intellectual elite of Kiev and it was explored the image of the city in the daily life of the professors of the St. Volodymyr University.*

Originality. *For the first time, the subject of the study was the relationship between the professorial corporation and the city in social and cultural senses.*

Conclusion. *University professors played an important role in the cultural and public life of Kiev. The high status of the scholarly republic contributed to the development of education and culture. Thus, the professorial corporation and university occupied a leading role in the socio-cultural life of the city.*

Key words: *City, university, professorial corporation, everyday life.*

*Одержано редакцією 25.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017*

УДК 94 (477): 929 Єфименко «1848-1918» (045)

ДРАЧ Оксана Олександрівна,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

«ТРУДОВЕ ЖИТТЯ ДАЛО ВАМ УЧЕНУ СЛАВУ»: ОЛЕКСАНДРА ЯКІВНА ЄФИМЕНКО – НАУКОВИЦЯ МОДЕРНОЇ ДОБИ*

У статті здійснено аналіз обставин життя і наукової діяльності першої жінки доктора історії в Російській імперії. Встановлено, що сформовані в дитячі роки установки на пріоритет внутрішнього / духовного над зовнішнім / матеріальним стали стрижнем особистості Олександри Яківни. Природна допитливість, наполегливе бажання пізнання навколишнього світу у поєднанні з старанністю та сумлінністю стануть запорукою відмінного навчання в гімназії, а також визначать життєве кредо науковиці – самовдосконалення і постійну працю над собою.

Ключові слова: *Олександра Яківна Єфименко, народництво, науковиця, почесний доктор російської історії.*

Постановка проблеми. Образ ученої жінки, що в 30-х роках XIX ст. здавався комічним, уже через тридцять років поступово став об'єктом захоплення, а ідея допуску жінок до вищої освіти і наукової сфери постійно була в центрі уваги громадськості Заходу і Російської імперії. Своїми біографіями жінки, що обрали сферу наукових пошуків як форму соціальної реалізації, сприяли формуванню позитивного образу жінки-інтелектуала і руйнації міфу про «синю панчошу». Відтоді ґрунтовна освіта жінок перестала асоціюватися з неминучою втратою жіночості, безшлюбністю та статевою неприродністю. Поважне місце серед піонерок наукової ниви другої половини XIX – початку XX ст. належить знаній історички, етнографу, першій у Російській імперії жінці – почесному доктору історії, викладачці і громадській діячці Олександрі Яківні Єфименко (1848 – 1918). У наступному році виповнюється 170 років із дня народження і 100 років від дня трагічної загибелі авторитетної науковиці, що актуалізує ґрунтовне студіювання її життя і діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Життя і науковий доробок ученої в радянській період досліджували Д.І. Багалій, П.Г. Марков, В.А. Смолій [1–3]. Її – росіянку за походженням – сучасна українська історична наука зараховує до визначних українок-учених Новітньої доби. Спроби вивчення життя і спадщини О.Я. Єфименко реалізовано київським дослідником С.Ф. Пивоваром [4; 5]. Окремих аспекти життя науковиці зацікавили зарубіжних учених, зокрема професора Віденського університету А. Капелера [6]. Чимало цінних матеріалів до біографії О.Я. Єфименко віднайдено й опубліковано археографом Г.М. Стариковим [7–9]. Утім у сучасній українській історіографії донині не створено комплексної праці щодо осмислення життя і творчості О.Я. Єфименко, а статті в енциклопедичних і довідкових виданнях про дослідницю почасти хибують огріхами. Вважаємо за необхідне заповнити виявлену лаку.

Метою нашої статті є осмислення життя і діяльності О.Я. Єфименко за допомогою методик психоісторії і гендерного аналізу. Завдання дослідження полягають у пошуку

* Публікація містить результати досліджень, проведених за проектом фундаментального дослідження за рахунок видатків державного бюджету «Соціальні практики формування гендерної чутливості й толерантності в традиційному українському суспільстві модерного періоду» (державний реєстраційний номер 0115U000640)

відповіді на такі питання: які основні рушійні сили життя Олександри Яківни? Які схильності визначали її поведінку? Які внутрішні і зовнішні обставини зумовили розвиток саме таких уподобань?

Задля досягнення мети скористаємося підходом американського психоісторика Л. деМоса, який наголошує, що осмислення життя і діяльності видатної особистості потребує від дослідника дотримання інтелектуальної чесності, оскільки пріоритетним завданням ученого визначаємо не так опис, як пояснення подій, що відбулися [11, 8]. Джерельну базу наших рефлексій становлять его-документи – автобіографія О.Я. Єфименко (дату написання 25 серпня 1903 р.), що являє собою лист до невстановленої особи, оригінал якої зберігається у Vakhmeteff Archive of Columbia University Rare Book and Manuscript Library, надана закордонним членом НАН України А. Капелером і опублікована Г.М. Стариковим, а також епістолярій дослідниці [7–9; 12].

Виклад основного матеріалу. Народилася Олександра Яківна Єфименко (у дівочтві – Ставровська) 30 травня 1848 р. у с. Кузомень Кольського повіту Архангельської губернії (нині Мурманська область РФ), розташованого на Терському березі Білого моря, де батько служив становим приставом [13].

У 1856 р. родина Ставровських переїхала до Архангельську, де минули шкільні роки Олександри. З другого року навчання завдяки допитливості і всепоглинаючій схильності до читання вона стала найкращою ученицею в гімназії [7, 51-52]. У 1863 р. Олександра з відзнакою закінчила Архангельську жіночу гімназію й отримала свідоцтво домашньої вчительки і наставниці, що знаменувало завершення жіночої освіти.

З точки зору професійної реалізації, гімназія давала перспективи кар'єри вчительки в початкових школах та в нижчих класах жіночих гімназій. У тодішніх пореформених реаліях це означало важкі умови праці та малу зарплатню. Проте складні сімейні обставини – смерть батька і старшого брата, хронічна хвороба матері, необхідність піклування про освіту молодших братів і сестри – не залишали вибору. У 1864 р. Олександра Яківна розпочала трудовий шлях вчителькою жіночого відділення двокласного парафіяльного училища в повітовому містечку Холмогори Архангельської губернії з окладом 200 руб на рік. Таким чином, у шістьнадцять років вона стає головою і годувальником родини Ставровських.

Переїзд у Холмогори став поворотним пунктом у житті Олександри: вона розпочала самостійне життя. Мотивацію відповідальності за близьких посилював неабиякий інтерес до педагогічної роботи і можливостей саморозвитку, які вона відкривала перед допитливою вчителькою. Олександра навчала учениць і сама вчилася, надолужуючи відчутні пробіли власної освіти. Вона працювала по 10-15 годин на добу, в дні навчальних занять не дозволяла собі ні відпочинку, ні розваг. Учителька разом з вихованками подорожує до Архангельська для ознайомлення з містом, життям і звичаями населення, вивчає історію губернії.

Додатковим чинником розширення кругозору Олександри в умовах віддаленої від культурних центрів північної глушини уможлиблювало перебування у Холмогорах політичних засланих, які репрезентували інтелігентне товариство. Знайомство і спілкування з одним із них – Петром Савичем Єфименко (1835–1908) – визначило подальшу долю юної вчительки. Петро Савич – етнограф за покликанням – долучив Олександру до розроблення накопиченого фольклорного матеріалу і складання словника місцевих діалектів. За його допомоги вона опановує ази наукового пошуку, методики систематизації емпіричного матеріалу, розкриває здатність до узагальнень і письмового викладу власних думок. Як зауважив професор Д.І. Багалій, наставництво Петра Савича замінило Олександрі Яківні університетську підготовку [1, 7]. Близькою для Олександри була й ідейна платформа її наукового керівника – народництва.

Спочатку наставник і керівник з часом Петро Савич став для Олександри Яківни вірним другом, чоловіком і супутником усього життя. Побралися молодята 9 лютого 1870 р., обвінчавшись у Холмогорській церкві.

Природна допитливість, наполегливе прагнення самовдосконалення і наставництво чоловіка скеровують зусилля О.Я. Єфименко на дослідницьку ниву. В Архангельську вона вивчає архівні матеріали, досліджує місцеві говірки, продовжує знайомитися зі звичаями народностей Півночі. Олександра Яківна «не побоялася на два роки зануритися у вивчення архівних документів, щоб з витоків джерел отримати бажане знання» [14, 617]. Результативність перших кроків дослідниці на ниві етнографії, що перебувала в фазі активного

наукового становлення в державі, поглиблюється завдяки виявленим здібностям до науково-популярного викладу емпіричного матеріалу. Її твори – «Деревня Тавра», «Год лопаря», «Мурманские промыслы», «День крестьянской семьи», «На Югорском море» – нариси про життя простих людей у Помор'ї, побут, звичаї, традиції лопарів і самоїдів, що населяли Архангельські тундри. Публікації Олександри Яківни з'являються в місцевій газеті «Архангельские губернские ведомости», столичному часопису «Детское чтение». Це підвищує власну самооцінку молодій дослідниці, позаяк редакції охоче друкували статті за її авторства. Відчуття успішності посилювали й авторські гонорари, що були вкрай важливим джерелом коштів родини за відсутності інших можливостей заробітку в північній глушині. В автобіографії О.Я. Єфименко визнавала, що її літературно-наукова діяльність безпосередньо пов'язана із заміжжям [13].

Наступний етап життя Олександри Яківни проходить поза рідною глушиною Півночі. Наполегливі клопотання щодо дозволу П.С. Єфименку проживати в центральних губерніях влада задовольнила, і наприкінці 1872 р. родина покидає Архангельську губернію. Вони оселяються у Воронежі, де Петра Савича звільнили від нагляду поліції. Олександра Яківна весь час присвячує вивченню, систематизації і підготовці до видання зібраних ще в Архангельську емпіричних матеріалів. Вона впорядковує словник місцевих говірок, збірник юридичних звичаїв народів півночі, готує до публікації перші свої ґрунтовні роботи «Артели Архангельской губернии», «Народно-юридические воззрения на брак», «Крестьянская женщина». Щодо останньої Олександра Яківна зазначила, що «ризикнула навіть написати статтю в товстий журнал про правове становище селянської жінки за матеріалами свого чоловіка» [7, 53]. Протягом 1873–1874 рр. її роботи видрукувано на шпальтах авторитетних часописів держави «Дело», «Журнал Министерства народного просвещения», а також у колективному виданні «Сборник материалов об артелях в России». Так визначилося майбутнє Олександри Яківни, яка заявила себе сформованою дослідницею, здатною до майстерної систематизації та узагальнення емпіричного й архівного матеріалу.

Додатковим спонукальним чинником активної реалізації творчого потенціалу молодій жінки вважаємо сформовану з дитинства звичку до систематичної праці, а також не обтяженість домашніми клопотами. Дітей у подружжя поки не було, і Олександра Яківна продовжувала наполегливо працювати над своєю освітою, поповнення якої вважала найважливішим життєвим завданням, а також студіювати народне звичаєве право, що становило коло її наукових інтересів [7, 52].

Нову сторінку в житті і науковій творчості О.Я. Єфименко започаткував переїзд у 1874 р. разом з чоловіком до України – спершу до Чернігова, а в 1879 р. – до Харкова. Петро Савич працював на ниві земської статистики. Як зауважила Олександра Яківна, чоловік, обираючи місце служби і вид діяльності, зважав на наукові інтереси подружжя [7, 53].

В Україні молода дослідниця з певною науковою репутацією не відхиляється від визначеної життєвої стратегії – постійного самовдосконалення, а також сформованого кола дослідницьких інтересів – студіювання народних традицій, вірувань і звичаєвого права північного регіону. Поступово О.Я. Єфименко зацікавилася формами локальної соціальної організації: від вивчення артілей переходить до походження сільської поземельної громади. На ниві соціальної історії вчена предметно зосередилася на історії землевладіння, підсумком чого стала ґрунтовна праця «Крестьянские землевладения на крайнем севере», опублікована на шпальта «Русской мысли» (1882–1883). Пояснення фактологічного матеріалу вимагало від дослідниці самостійних наукових гіпотез задля чого вона сміливо відкидає сформовані в історіографії теми дослідницькі традиції, заперечує підходи авторитетних юристів, зокрема М.Ф. Владимирського-Буданова, А.Х. Гольмстена, С.В. Пахмана, К.П. Победоносцева, В.І. Сергеевича, аргументовано полемізує зі своїми критиками, відстоює власну концепцію першооснови руського землевладіння у формі дольової організації. Ба-більше, в наступних роботах на основі матеріалів Архангельської губернії, України, Литви та Німеччини О.Я. Єфименко довела, що «дольове землевладіння» є закономірним етапом розвитку не тільки слов'янських народів, але і германців. Оцінюючи свої дослідницькі здобутки, Олександра Яківна виокремлювала саме працю з селянського землевладіння на Півночі, що забезпечила її визнання в наукових колах держави. Утім з притаманною їй скромністю завдячувала вона цим дорогоцінному матеріалу «веревних» селянських книг, що роздобув її чоловік [13].

Не полишає Олександра Яківна і культурно-просвітницький напрям діяльності. На шпальтах часописів «Детское чтение», «Слово», газети «Неделя» авторка популяризує народно-правові звичаї населення півночі. З часом ці розвідки стануть основою збірника «Исследование народной жизни» (1884). Творчий доробок Олександри Яківни визнано не лише інтелігентною читацькою аудиторією, а й фахівцями з історії, етнографії, історії держави і права. Результати невтомної працьовитості молододі дослідниці не забарилися: в тридцять шість років О.Я. Єфименко вже є членом поважних наукових установ, зокрема імператорського Географічного товариства, Юридичного товариства при Київському університеті Св. Володимира, Історико-філологічного товариства при Харківському університеті.

У Харкові родина Єфименків стояла біля витоків місцевого історичного гуртка, з якого постане харківська школа української історіографії. Петро Савич та Олександра Яківна були діяльними учасниками Історично-філологічного товариства при Харківському університеті. За дорученням цієї наукової інституції П.С. Єфименко перевіз з Чернігова до Харкова архів «Малоросійської колегії», що стане основою місцевого історичного архіву і забезпечить документальну розробку історії Лівобережної України [1, 8].

Харківський період діяльності О.Я. Єфименко позначено розширенням спектру наукових інтересів дослідниці, яка відтоді присвячує свої зусилля вивченню історії України – батьківщини свого чоловіка. Вістря її пошуку скеровано на питання місцевої земської діяльності та культурного пробудження громадянства, історію української літератури і мови, звичаєве право. Олександра Яківна виступала з публічними лекціями, присвяченими українським письменникам – Г.С. Сковороді, І.П. Котляревському, Т.Г. Шевченку, для підготовки яких розробляла матеріали новоствореного харківського історичного архіву, готувала статті для «Харьковского календаря» і «Харьковского сборника», що видавав губерньський статистичний комітет і редагував Петро Савич [1, 8].

Творчий тандем подружжя Єфименків став досить плідним для української історичної науки. Чоловік як і раніше, допомагав Олександрі Яківні розшукувати архівні матеріали і проблематику для її розвідок. Вона в свою чергу забезпечувала Петру Савичу наповнення статтями чергових номерів науково-популярних видань за його редакції. У розвідках дослідниці популяризувала побут місцевого населення, знаменитих уродженців і діячів краю, не оминаючи і представниць жіночої статі.

Утім досить швидко коло наукових інтересів О.Я. Єфименко виходить за межі локальної історії Слобожанщини. Вона рухається в напрямку комплексного осмислення проблематики історії українського народу. Своїм заочним керівником у галузі української історії вона вважала професора В.Б. Антоновича. Дослідниця студіює фундаментальні документальні видання «Архив Юго-Западной России», «Акты Южной и Западной России», «Акты Виленской археологической комиссии», «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русском крае», «Писцовые книги Пинского староства» тощо.

Олександра Яківна і Петро Савич стають постійними дописувачами першого українського історичного часопису «Киевская старина», що видавався з 1882 р. у Києві. Документальною основою більшості розвідок науковиці були розроблені нею матеріали Харківського історичного архіву, сконцентровані на проблематиці соціальної історії України. З часом науковою спеціалізацією, що забезпечить широке наукове і педагогічне визнання вченої, стане саме історія України.

Варто наголосити, що Олександра Яківна Єфименко – дослідниця-самоучка – завжди вирізнялася самостійністю думки. У непрості часи гонінь на українофільство вона одна з небагатьох мала громадянську мужність публічно в пресі заявити свою позицію з цього питання, тим самим стати на захист української інтелігенції й української мови [3, 407].

У Харкові Олександра Яківна не обмежує свою вчену працю підготовкою та публікацією ґрунтовних досліджень, статей, нарисів, а бере особисту участь у багатьох наукових заходах країни. Вона не лише бажаний гість, а постійний робітник та активний учасник авторитетних форумів археологів, етнографів, істориків: готує доповіді, бере участь у дискусіях, обговорює виступи колег. Зокрема, на IV археологічному з'їзді в Одесі (1884) її обрано секретарем юридичної секції. Прикметно, що в основу доповіді «Про походження общинного землеволодіння у Великоросії» на науковому форумі відомий правник професор І.Є. Енгельман поклав концепцію О.Я. Єфименко. У 1893 р. на археологічному з'їзді

у Вільно, де Олександра Яківна виступила з доповіддю «Про копні суди Лівобережної України», її зустріли овацією і вітаннями як видатну жінку. У 1902 р. у Харкові ХІІ археологічний з'їзд обирає О.Я. Єфименко почесним головою ІV секції – «Побут домашній, господарський, суспільний і військовий». Науковиця виступає з доповіддю на пленарному засіданні, як делегат Історико-філологічного товариства Харківського університету [2, 23]. У цьому ж році Московське археологічне товариство обирає Олександрю Яківну дійсним членом.

Народолюбство як основа життєвої позиції О.Я. Єфименко втілювалося і на ниві щоденної культурно-просвітницької роботи в установах Харкова, а саме: публічній бібліотеці міста, видавничому комітеті «Товариства грамотності», де певний час головувала, «Товаристві взаємодопомоги трудящих жінок», організованого за її участі. Прикметною рисою членкині багатьох добровільних інституцій було відповідальне ставлення до своїх громадських обов'язків, у тому числі й уважне рецензування літератури, пропонованої до друку для читання народу.

Діяльна натура О.Я. Єфименко виявлялася в постійній готовності допомогти ближньому. Вона неодмінний учасник різноманітних благодійних акцій. Зокрема, для сприяння видавцю народних українських книжок і спектаклів, організатору хору бандуристів Г. Ходкевичу Олександра Яківна організувала грошову підписку. Аналогічну допомогу забезпечила педагогу Шведову [2, 24]. Підтримала науковиця й українське студентство столиці. У 1905 р. надруковано збірник праць її «Южная Русь» (у 2-х томах), гонорар за який видавець – «Товариство імені Т.Г. Шевченка для допомоги малозабезпеченим уродженцям Південної Росії, які навчалися у вузах Санкт-Петербурга» – акумулював у фонд організації гуртожитку та їдальні для студентів. На цей час авторитетність дослідниці визнано ще кількома поважними науковими інституціями, що обрали її членкинею (позначено на обкладинці видання – О.Д.), а саме: Московське психологічне товариство та Полтавська вчена архівна комісія [15].

Харківський період проживання (1879–1907) позначений розширенням родини Єфименків. У Петра Савича та Олександри Яківни народилося п'ятеро дітей: сини – Тарас і Петро (1884 р.н.), доньки – Олександра, Віра та Тетяна (1890 р.н.). Із Хомогорів до Харкова приїхав її брат Лука, який часто відвідував родину сестри. Квартира Єфименків була місцем зустрічі інтелектуалів, серед яких знані історики, філософи, літературознавці (Д.І. Багалій, С.Ф. Русова, О.Л. Шиманов, М.Ф. Сумцов, Я.С. Станіславський, Б.Г. Столпнер) [1, 13].

Маємо наголосити, що власного помешкання багатодітна родина Єфименків у Харкові не набула, тому винаймали квартири, часто змінюючи місце проживання. Така ситуація не в останню чергу зумовлена матеріальним становищем родини і впливала на її щоденний безпретензійний побут. Відвідувачі відзначали тісноту помешкання родини Єфименко, скрипучу канапу, допомогу слухачок по господарству Олександрі Яківні, діряві черевики господині, вовчу шубу Петра Савича [1, 13]. Вважаємо, що побутовий мінімалізм родини Єфименко був віддзеркаленням її духовної сутності – народницької філософії подружжя, маркерами якої були демократизація побуту й апофеоз самостійної праці, що зумовлювало простоту життя родини, відсутність стремління до зайвого комфорту і розкошування.

Почасти аскетизм буття став способом існування сім'ї в умовах перманентних зовнішніх викликів. Зокрема, 1887 р. приносить Олександрі Яківні додаткові клопоти: від перевтоми Петра Савича спіткала важка і тривала хвороба (спочатку нервовий удар, а потім напади епілепсії). Це позбавило останнього можливості наукової роботи, а також ускладнило службу на посаді члена-оцінювача в харківському відділенні Дворянського земельного банку. Відтоді функцію голови і годувальника переймає Олександра Яківна, а гонорари за її публікації формують родинний бюджет. За домовленістю з директором банку віддана дружина часто брала додому роботу Петра Савича і виконувала її ночами.

Невдовзі доля завдала родині Єфименків ще одного удару: від психічного захворювання померли дві старших доньки – Віра і Олександра. Молодший син Петро за участь у студентському революційному русі потрапив до в'язниці. Продовжував хворіти чоловік. Складним залишалось матеріальне становище родини Єфименків [2, 24].

За таких обставин мужню жінку рятувала наполеглива праця. Найбільш вона цінувала можливість виділяти частину свого дня дослідницькій роботі. Вона вивчала історіографічну спадщину і документи, створювала науково-популярні історичні нариси, опубліко-

вані протягом 1901–1902 рр. у Москві. Олександра Яківна взяла участь в оголошеному редакцією «Київської старовини» конкурсі щодо підготовки узагальнювального науково-популярного видання з історії України, написання якого мало забезпечити вкрай потрібні родині кошти (1000 руб). Утім понад трирічна робота над рукописом «Истории украинского народа» (1896–1899), а також кількарічна епістолярна тяжба О.Я. Єфименко з конкурсним журі за право на власну візію української минувшини і наукову гідність, виснажували життєві сили вченої. Повністю вищезазначена праця була надрукована в 1906 р. у Санкт-Петербурзі в рамках серії «История Европы за эпохами и странами в средние века и новый час» (за редакцією М.І. Кареева, І.В. Лучицького) [3, 426].

Новий етап життя подружжя Єфименків – петербурзький – настав у 1907 р., коли адміністрація Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів запросила Олександру Яківну для викладання лекцій з історії України. На цей час їй виповнилося 59 років. Дослідниця підготувала ґрунтовний лекційний курс і започаткувала семінарії з історії України для слухачок. Її лекції збирали численну аудиторію курсисток, яких вабили емоційність та яскравість подання матеріалу, оригінальність ідей, концепцій ученої, логічність та переконливість висновків. Вона також викладає на Вищих жіночих курсах при біологічній лабораторії професора П.Ф. Лесгафта, де функціонувало історико-філологічне (з педагогічним відділом) відділення.

Навесні 1908 р. пішов з життя Петро Савич – коханий чоловік, батько їхніх дітей, авторитетний наставник, який відкрив Олександрі Яківні незвіданий шлях наукових студій. Духовною розрадою для дослідниці залишалася тільки робота. З невичерпною енергією вона продовжує викладацьку діяльність на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах, контактує з багатьма курсистками, підтримує клопотання 179 слухачок щодо викладання української мови й літератури в закладі [16, 83]. Досить швидко навколо Олександри Яківни згуртувалося чимало курсисток, які працювали в започаткованому нею семінарії з історії України й історії руського землеволодіння. За її вказівками допитливі курсистки відвідували семінарії з археології, який вів її син Петро Петрович Єфименко [16, 194].

У Санкт-Петербурзі О.Я. Єфименко продовжувала активну науково-дослідницьку діяльність, вважаючи за головне завдання підготовку підручника з історії для народних училищ та середніх навчальних закладів, який видано в різних варіантах протягом 1909–1914 рр. Не полишила вона й громадську і просвітницьку роботу. На трибуні першого всеросійського з'їзду з жіночої освіти О.Я. Єфименко констатувала відсутність одностайності в соціумі щодо питання про необхідність дівчатам вищої освіти в такому ж обсязі, як і юнакам, тобто невирішеність в імперії проблеми доступності університетської освіти для жінок [17, 20].

Визнанням багаторічних заслуг Олександри Яківни на ниві дослідження історії стало надання їй у 1910 р. Харківським університетом ступеня почесного доктора російської історії (без захисту дисертації). Як зауважував ініціатор, ректор університету професор Д.І. Багалій, «думка про це виникла ще 1905 року у зв'язку із столітнім ювілеєм закладу» [1, 6]. Прикметно, що справа стосувалася присвоєння вищого наукового ступеня жінці, яка не мала вищої фахової освіти й університетський статут не передбачав права жінок здобувати кваліфікацію доктора наук. Ініціативу Д.І. Багалія схвалила вчена корпорація Харківського університету, зокрема історико-філологічного та юридичного факультетів. З ентузіазмом підтримали пропозицію і столичні професори історії і права, оскільки О.Я. Єфименко плідно викладала історію України на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах. Авторитетний професор російської історії і директор педагогічного інституту С.Ф. Платонов у листі до Д.І. Багалія наголосив на схваленні такої ідеї петербурзькими істориками, а також прохав Дмитра Івановича взяти на себе організаційне оформлення ініціативи. Знаний історик права, професор В.І. Сергеевич, підтримуючи надання ступеня доктора О.Я. Єфименко, в листі до Д.І. Багалія наполягав, що саме його авторитет як ректора Харківського університету забезпечить успіх цієї справи [1, 6]. Оцінюючи заслуги Олександри Яківни, професор В.І. Сергеевич констатував, що своєю діяльністю дослідниця змогла здолати жіночу нерівність у науковій сфері і запропонувати оригінальну концепцію витоків соціально-правових форм організації.

Скрутні матеріальні обставини 1917 р. зумовили переїзд Олександри Яківни з Петрограда на Харківщину, де на хуторі Любочка поблизу Вовчанська вона проживала з донь-

кою Тетяною і вчителювала. Її запросила давня знайома Олександра Василівна Колокольцова – дружина знаного земського діяча, міністра землеробства в уряді гетьмана П. Скоропадського. Брала своє прожиті роки, відчутними ставали проблеми зі здоров'ям, проте Олександра Яківна продовжувала багато й напружено працювати, зосереджуючи увагу на створенні підручника з історії для середніх і початкових шкіл, підготовці популярних нарисів для народу.

У лютому 1918 р. О.Я. Єфименко направила рукопис нової праці «Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних» професору Д.І. Багалію. У супровідному листі науковиця окреслила головні дидактичні принципи, яких дотримувалася при підготовці підручника – популярність, доступність, подання знань з історії краю на тлі історії України та країни в цілому. Підготовкою нових підручників О.Я. Єфименко прагнула зробити свій внесок до справи «широкого ознайомлення» українських трудівників з якомога більш повно висвітленими та нефальсифікованими подіями минулого [1, 14]. Сто років минуло, а думки Олександри Яківни про те, що громадяни (народні маси й українські інтелігенти) посталої Української держави «абсолютно не знають своє історії», є наразі злосудними.

Авторитетний педагог започатковує листування з редакцією часопису «Внешкольное образование», наполягаючи на необхідності приділяти більше уваги вивченню історії, пов'язувати історичний досвід з процесами та явищами, що спричинили революційні події. Наголошуючи, що українознавство є нагальною потребою духовного життя України, вона виокремлювала в його програмі щонайперше українську історію.

Діяльна натура О.Я. Єфименко була сповнена нових планів і творчих задумів, – роки та рецидиви захворювання, що час від часу повторювались, не паралізували її енергію. Однак цим планам не судилося бути здійсненими. Події національно-визвольних змагань не обійшли стороною і далекий хутір на Харківщині. Трагічним став фінал життя невтомної трудівниці на ниві історичної науки, просвітництва і жіночого рівноправ'я. У ніч з 17 на 18 грудня 1918 р. Олександра Яківна разом з донькою Тетяною загинули від рук бандитів, відмовившись видати солдатам доньок Харківського губернського старости Неклюдова, які переховувалися в їхньому будинку [14, 619].

Висновки. Природна допитливість, наполегливе бажання пізнання навколишнього світу у поєднанні з старанністю та сумлінністю стануть запорукою відмінного навчання в гімназії, а також визначать життєве кредо науковиці – самовдосконалення і постійну працю над собою. Учителювання в Холмогорах стало для 16-річної Олександри Яківни не лише першими кроками на педагогічній ниві, а й досвідом реалізації відповідальної місії годувальника родини – матері і молодших братів і сестри.

Знайомство і шлюб з українським народолюбцем, на той час політичним засланим, Петром Савичем Єфименко став визначальним для знаходження Олександрою Яківною бажаного життєвого шляху. Допомога і настанови чоловіка – знаного етнографа й археографа – нададуть системності самоосвіті його дружині, скерують її наукові уподобання, сформуєть методологічний інструментарій. Надзвичайну працювитість і ретельність студіювання зібраного разом з чоловіком матеріалу звичаєво-правової та побутової культури народів півночі О.Я. Єфименко поєднала з вправним літературним викладом, заявивши про себе як дослідницю, просвітительку і популяризатора наукових знань.

Наступний понад тридцятирічний період життя Олександри Яківни безпосередньо пов'язаний з Україною, куди подружжя переїхало після звільнення Петра Савича від нагляду поліції. Саме українська земля – батьківщина її чоловіка виявилася благодатною нивою для дружини. Олександра Яківна слідувала обраним життєвим шляхом, де пріоритетним способом соціальної реалізації була наполеглива дослідницька праця на ниві історичної науки, підготовка і оприлюднення ґрунтовних праць, наукових розвідок у галузі соціальної історії України, активна громадсько-просвітницька діяльність. Науковиця сформулювала власну оригінальну теорію «дольового землеволодіння», стала членкинею поважних наукових товариств держави, учасницею археологічних з'їздів і доповідачкою на урочистих зібраннях.

Розроблення автентичних матеріалів новоорганізованого за участі її чоловіка Харківського історичного архіву, ґрунтовне знайомство з джерелами з історії Південної і Західної Русі, працями і підходами київської історичної школи В.Б. Антоновича, переконливість

аргументації, об'єктивність суджень науковиці, а також підготовка узагальнювальної праці «История украинского народа» забезпечили визнання фаховості О.Я. Єфименко в сфері історії України. Свідченням цього стало запрошення її в 1907 р. професором на Санкт-Петербурзькі вищі жіночі курси для викладання історії України, а також надання в 1910 р. Харківським університетом ступеня почесного доктора російської історії.

Життя науковиці демонструє вагомі результати, яких досягла жінка, натхненна шляхетною ідеєю служіння «суспільному благу», чому не завадили самостійне оволодіння майстерністю історика-дослідника, відсутність родинних статків, виконання обов'язків дружини, матері і годувальника сім'ї. Своїм прикладом Олександра Яківна Єфименко повністю спростовує поширений і донині в академічному середовищі стереотип прагнення до дослідницьких досягнень через втрату жіночості чи компенсацію невдач в особистому житті.

Список використаної літератури

1. Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури / Н.К.О. Сектор науки. Т. 10: присвяч. пам'яті О.Я. Єфименкової. – Х.: Держвидав України, 1930. – 179 с.
2. Марков П.Г. А.Я. Ефименко – историк Украины / П.Г. Марков. – К.: Изд-во КГУ, 1966. – 123 с.
3. Смолий В.А. А.Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества // Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбедь, 1990. – С. 403-426.
4. Пивовар С. Проблема зародження давньоруської державності в історичних працях О.Я. Єфименко / С. Пивовар // Етнічна історія народів Європи. 2000. – № 7. – С. 50-53.
5. Пивовар С. Олександра Єфименко – дослідниця України / С. Пивовар // Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – С. 58-61.
6. Kappeler A. (2010). Auto-Didact, Woman, and Katsapka: Oleksandra Yefimenko and Kyiv Historical School // *Ukrayina Moderna (Ukraine Modern)*, 6 (17), 45-76.
7. Стариков Г.М. Матеріали до біографій Петра та Олександри Єфименків // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – № VI-VII. – С. 36-61. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789>.
8. Стариков Г.М. Останні листи Олександри Єфименко // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – № XIV-XV. – С. 65-68.
9. Стариков Г. На згадку про Олександрю та Тетяну Єфименків (від 5 березня 2013 р.) – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya>.
10. Пінчук Ю.А. Єфименко Олександра Яківна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолий (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2005. - 672 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Efymenko_O
11. Демоз Л. Психоистория [Електронний ресурс] / Л. Демоз. – СПб.: Феникс, 2000. – 512 с. – Режим доступу: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php
12. Старков В. Листи Олександри Єфименко до Федора Вовка // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / Упорядн. Кравченко В.В. - Х.: Майдан, 1999. - С.212-217. – Режим доступу: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/17_starkov.pdf
13. Толкачев В. Ф. Ученая слава, выдержанная скромность [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cultnord.ru/>
14. Платонов С.Ф. Александра Яковлевна Ефименко: Некролог // Дела и дни. – 1920. – Кн.1. – С.617–620. http://qwerqus.narod.ru/efimenko_bio.htm
15. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки Александры Ефименко / Изд. Общества им. Шевченко. – СПб.: Тип. Шмидт, 1905. – Т. 1-2.
16. Санкт-Петербургские высшие женские (Бестужевские) курсы 1878–1918: Сборник статей. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – 302 с.
17. Ефименко А.Я. Из личных впечатлений и наблюдений // Труды 1 Всероссийского съезда по образованию женщин, организованного Российской лигой равноправия женщин в Санкт-Петербурге. – С.Пб., 1914. – Т. 1. – С. 20.

References

1. (1930) *Zbirnyk naukovo-doslidchoyi katedry istoriyi ukraïns'koyi kul'tury (Collection of the research department of the history of Ukrainian culture)*, 10 (dedicated to the memory of O.Ya. Efimenko). Kharkiv (In Ukr)
2. Markov, P.G. (1966) *A.Ya. Efimenko – Historian of Ukraine*. Kyiv (In Ukr).
3. Smoliy, V.A. (1990) *A.Ya. Efimenko: essay on life and scientific work. Efimenko A.Ya. History of the Ukrainian people*. Kyiv, 403-426 (In Ukr)
4. Pivovar, S. (2000) Problem of origin of the Ancient Rus' statehood in historical works of O.Ya. Efimenko. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy. (Ethnic history of the peoples of Europe)*, 7, 50-53. Kyiv (In Ukr)
5. Pivovar, S. (2004) Oleksandra Efimenko – female researcher of Ukraine. In I.V. Borysenko (Ed.). *Ukrainian women in the history*, 58-61. Kyiv (In Ukr)
6. Kappeler A. (2010). Auto-Didact, Woman, and Katsapka: Oleksandra Yefimenko and Kyiv Historical School. *Ukrayina Moderna (Ukraine Modern)*, 6 (17), 45-76. (in Ukr)

7. Starykov, G.M. (2009). Materials for biographies of Petro and Oleksandra Efimenko. *SumsNekyy istoryko-arkhivnyy zhurnal (Sumy Historical and Archival Journal)*, VI-VII, 36-61. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/47952> (in Ukr)
8. Starykov, G.M. (2011). Last letters of Oleksandra Efimenko. *SumsNekyy istoryko-arkhivnyy zhurnal (Sumy Historical and Archival Journal)*, XIV-XV, 65-68. (in Ukr)
9. Starykov, G.M. (2013). *In memory of Oleksandra and Tetyana Efimenko*. Retrieved from <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/607-hryhorii-starykov-na-zhadku-pro-oleksandru-ta-tetianu-yefymenkiv>
10. Pinchuk, Y.A. (2005). Efimenko Oleksandra Yakivna [Electronic resource]. In V.A. Smolij (Ed.). *Encyclopaedia of Ukrainian History*, Vol. 3, Kyiv (In Ukr)
11. Demoz, L. (2000). *Psychohistory* [Electronic resource]. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php St. Petersburg (in Russ.)
12. Starkov, V. (1999). Letters of Oleksandra Efimenko to Fedor Vovk. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'Neturolohichnyy zbirnyk (East-West: Historical and Cultural Collection)*, 212-217, Kharkiv Retrieved from http://keui.files.wordpress.com/2010/12/17_starkov.pdf (In Ukr).
13. Tolkachev, V.F. *Scientific glory, sustained modesty* [Electronic resource]. Retrieved from <http://www.cultnord.ru/>
14. Platonov, S.F. (1920). Aleksandra Yakovlevna Efimenko: Obituary. *Dela i dni (Cases and days)*, 1, 617-620. Retrieved from http://qwercus.narod.ru/efimenko_bio.htm
15. Efimenko, A. (1905). *Southern Rus'. Essays, studies and notes of Aleksandra Efimenko*. In Publishing House of the Shevchenko Scientific Society, 1-2. St. Petersburg (in Russ.)
16. (1973) *St. Petersburg Women's Higher (Bestuzhev) Courses of 1878-1918: Collection of articles*. Leningrad (in Russ.)
17. Efimenko A. Ya. (1914) From personal impressions and observations. *Trudy I Vserossiyskogo s'yezda po obrazovaniyu zhenshchin, organizovannogo Rossiyskoy ligoy ravnopraviya zhenshchin v Sankt-Peterburge (Works of the 1st All-Russia Congress on Women's Education, organized by the Russian League of Equality of Women in St. Petersburg)*, 1, 20. St. Petersburg (in Russ.)

DRACH Oksana, Doctor of Sciences (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

«LABOUR GAVE YOU SCIENTIFIC GLORY»: OLEKSANDRA YAKIVNA EFIMENKO – MODERN ERA FEMALE SCIENTIST

Abstract. Introduction. *The place of honour among female pioneers of science takes a well-known historian, ethnographer, the first female Doctor of History in the Russian Empire, teacher and public figure Oleksandra Yakivna Efimenko (1848 – 1918).*

Purpose. *In modern Ukrainian historiography, there is no comprehensive work on understanding of the personality of the prominent scholar. The purpose of this article is to study the life and work of O. Ya. Efimenko through psychohistory and gender analysis.*

Results. *The analysis of sources gives grounds to state that O. Ya. Efimenko was born on May 30, 1848 in the village of Kuzomen, Kolsky Uyezd of the Arkhangelsk Governorate. In 1864 she began her career as a teacher at the two-class parochial school in the town of Kholmogory, Arkhangelsk Governorate. The young teacher bent all energies to self-development. Meeting with political exile Petro Savich Efimenko defined the future of the woman. She became an assistant in his research studios, and later she became his wife. O. Ya. Efimenko studied archival materials, explored customs of the peoples of the North. Her publications started appearing in local and capital press.*

A new page in the life and work of O. Ya. Efimenko was opened in 1874, when she together with her husband moved to Ukraine – at first to the city of Chernihiv, and in 1879 – to the city of Kharkiv. The scientist focused on social history, justified her concept of shared land ownership. She was an active figure in the scientific, cultural, educational and public life of the region, and devoted much effort to the study of Ukrainian history.

Since 1907 O. Ya. Efimenko taught the history of Ukraine at St. Petersburg Women's Higher Courses. In 1910 she was awarded the degree of Honoured Doctor of Russian History by the Kharkiv University. Difficult material situation made Oleksandra Yakivna move in 1917 to Kharkivshina, where she died from the hands of bandits in 1918.

Conclusion. *Settings for priority of the inner / spiritual over the external / material, formed in her childhood, became the core of the personality of Oleksandra Yakivna. Natural curiosity, persevering desire to know the world around, combined with thoroughness and conscientiousness, will become a guarantee of excellent education at the gymnasium, and will determine the life credo of the scientist – self-improvement and self-cultivation.*

Key words: *Oleksandra Yakivna Efimenko, populism, female scientist, Honoured Doctor of Russian History.*

*Одержано редакцією 11.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017*

УДК 94(477):930.1(045)»1920»

СРІБНЯК Ігор Володимирович,
 доктор історичних наук, професор,
 завідувач кафедри всесвітньої історії
 Київського університету імені Бориса
 Грінченка,
 e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ЛАНЦУТ, ПОЛЬЩА (СІЧЕНЬ – СЕРПЕНЬ 1921 р.) У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ*

У статті аналізуються умови перебування та основні прояви культурно-освітньої діяльності інтернованих вояків-українців у таборі Ланцут (Польща) у першій половині 1921 р. На основі використання широкого кола архівних джерел автором було зроблено висновок про те, що таборове повсякдення вояцтва було позначене значними труднощами, пов'язаними з їх надзвичайною скупченістю та упередженим ставленням до інтернованих з боку коменданта табору. Але попри ці труднощі в таборі було налагоджена робота культурно-освітніх установ та самодіяльних гуртків, що позитивно впливало на моральний дух вояцтва.

Ключові слова: інтерновані, табір, старшина, Ланцут, комендатура.

Постановка проблеми. Важливим завданням сучасної української історичної науки є цілісна реконструкція обставин перебування полонених та інтернованих вояків-українців, які перебували у таборах кількох європейських країн у 1914-1925 рр. Це завдання почасти вирішує міжнародний науково-освітній проект «Енциклопедія полону», в рамках якого автором даної статті вже було опубліковане перше монографічне дослідження[1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема вже перебувала у полі зору дослідників «таборової» доби історії Армії УНР у Польщі 1920-1921 рр.[2, 25, 66-67; 3, 148-162; 4, 90, 101-102, 119, 221] Згаданий доробок дослідників став основою для написання матеріалів довідкового і публіцистичного характеру про цей табір[5, 42; 6]. Але вочевидь цього було недостатньо для відтворення цілісної історії функціонування табору Ланцут, бо значна кількість сюжетів (умови перебування українського вояцтва в таборі, зусилля штабів інтернованих частин з унормування життя та побуту таборян, ставлення коменданта табору до інтернованих вояків-українців та його стосунки з старшими військовими начальниками Армії УНР та ін.) ще не знайшли належного висвітлення та досі чекають на свого дослідника.

Разом з тим – важливим завданням дослідників таборового повсякдення українського вояцтва залишається введення до наукового обігу документів з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), який диспонує колосальною за своїм обсягом збіркою архівних документів з історії українських таборових громад 1915-1925 рр. Жоден інший архів навіть близько не має такого масиву джерел з історії зарубіжного українства, яка зараз представлена в цьому першому і єдиному за своїм значенням архівосховищі України.

Метою даної статті є об'єктивне відтворення умов перебування та специфіки проведення культурно-освітньої роботи в таборі Ланцут у першій половині 1921 р., коли в якому перебували інтерновані частини та з'єднання Армії УНР.

Виклад основного матеріалу. У другій половині 1920 р. Ланцут доволі успішно виконував функції Збірної станиці Армії УНР, куди відряджались ті полонені та інтерновані вояки-українці, які висловлювали своє бажання влитись до її складу. Тут ця категорія козаків та старшин проходила нетривалий військовий вишкіл, одночасно тривала перевірка військових рангів старшинства – після чого всіх їх відправляли для поповнення частин Дієвої армії УНР. З огляду харчового забезпечення та стану організації культурно-освітнього роботи в їх середовищі – «ланцутцям» були забезпечені цілком прийнятні умови перебування в таборі. З виїздом усіх вояків-українців з Ланцуту до Дієвої армії у жовтні 1921 р. відбулась фактична ліквідація Збірної станиці, але через несприятливий для Армії

* Статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Europy Wschodniej) Варшавського університету, за ініціативи якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі.

УНР перебіг військових подій у протистоянні з більшовиками, вже на початку наступного року відбувається реновація Ланцуту.

На початку січня 1921 р. у ньому починається концентрація інтернованих вояків-українців (311 осіб зі складу різних підрозділів Армії УНР)[7, 4]. За кілька днів до табору прибув особовий склад Кам'янецької пішої юнацької школи (близько 950 юнаків та старшин постійного складу), про що повідомляв у своєму листі від 18 січня 1921 р. її начальник генерал-хорунжий М.Шаповал неназваному міністру Уряду УНР. Кількість таборян значно збільшилась 15 січня 1921 р., коли до Ланцуту були переведені ще 1050 старшин та козаків, що відразу погіршило загальні умови перебування українського вояцтва через надмірну скупченість інтернованих в бараках (замість 150-180 осіб у кожному баракі було розміщено 250-300)[8, 1].

Згадувані вояки належали до складу 5-ої Херсонської та Кулеметної дивізій, Окремого корпусу кордонної охорони, Спільної Юнацької школи, Окремої Кордонної Могилевської бригади та деяких інших відділів Армії УНР. І хоча табір з самого початку призначався для утримання українців (вояків інших збройних формацій – денікінців, бредівців, балаховців – тут не розміщували), майже відразу ланцутська група інтернованих Військ УНР опинилась у доволі складній ситуації, що було зумовлено неякісним харчуванням та незадовільними санітарними умовами в таборі.

Бараки були обладнані нарами в три поверхи, вікна заміняли маленькі «дюри», внаслідок чого в приміщеннях панувала напівтемрява, а відсутність вентиляції робила повітря в них «спертим переповненим зловоніями». При цьому всі інтерновані – козаки, старшини (у т.ч. й генерали), жінки і діти розміщувались «всуміш, купою, без матраців, ковдр, на голих дошках, а в багатьох случаях так впросто на долівці». Але найгіршою вадою була відсутність «приспособлених виходків» (туалетів – *авт.*), внаслідок чого нечистоти вкривали простір «впросто навкруги бараків і під сходами».

У кращому випадку за туалети слугували звичайні огорожені ями, якими були змушені користуватись жінки та діти. Також у бараках були відсутні умивальники, відтак всім доводиться умиватись на відкритому просторі – на морозі та вітрі. Вину за такий стан речей у таборі генерал М.Шаповал покладав на польську комендатуру, яка не забезпечила інтернованих відповідним реманентом (лопатами, сокирами та ін.), бо перед цим всі інструменти були відібрані польською владою під час роззброєння Армії УНР[8, 2зв., 3-4].

Незадовільним було й харчування: «Ранком чорна без цукру ерзац-кава, обід із одного дання (однієї страви – *авт.*), вічної одної й тієї ж на гнилій фасолі й мерзлій бульбї звареної зупи (супу – *авт.*) з невеличким мізерним шматочком кінського мяса». Вечеря повторювала сніданок: «на вечір таж кава що і ранком», до того ж – «дров на варку страви не вистачає й дуже часто обід видається недовареним». Якість самих продуктів також була незадовільна, картопля – здебільшого мерзла або й гнила. Продукти видавались хоч і в належній кількості, але «з виданої фасолі і картоплі вариться лише як третя або четверта частина, а більша як дуже гнила й мерзла викидається»[8, 1зв., 2-3]. М.Шаповал зауважував, що «таке харчування, вічне недоїдання, хронічний голод певно багатьох з козаків примусив шукати по околишнім селам роботи. А може й жебрати о хліб». Водночас у своєму листі він зазначав, що за весь час не було жодного випадку смерті інтернованих, тобто попри таке харчове забезпечення більшість вояцтва давало собі раду, певно витрачаючи свої старі заощадження.

Незадовільні санітарні умови та неякісне харчування інтернованих в Ланцуті призвели до загострення стосунків між командуванням групи Військ УНР та польською комендатурою (в особі коменданта підполковника Печековського). Про це йшлося у не підписаному листі (за почерком – без сумніву належав М.Шаповалу) до голови Української військово-ліквідаційної комісії у Варшаві генерала В.Зелінського від 31 січня 1921 р. У ньому М.Шаповал стверджував, що польський комендант порушував інструкцію II-го відділу Військового міністерства Польщі № 15231 від 2 грудня 1920 р., трактуючи інтернованих українців як полонених, а також ігнорував командування групи Військ УНР у Ланцуті, створивши такі умови, «при котрих Українська Команда фізично функціонувати не могла». Комендант категорично відмовлявся надати хоча би невеличке окреме приміщення для командування групи, якому доводилось працювати у баракі, де мешкали старшини. До того ж цей барак знаходився за 1,5 км від польської комендатури, в ньому не було

телефону, відтак комунікація з останньою була ускладнена. Тут були відсутні столи, стільці, лампи, що також не сприяло роботі командування групи[9, 12-12зв.].

Генерал М.Шаповал висловлював своє здивування тим, що старшими бараків були призначені не командири окремих частин, а старшини за визначенням коменданта табору, через яких інтернованим оголошувались накази та розпорядження безпосередньо в кожному бараку окремо. Натомість командування групи фактично усувалось від активної участі у вирішенні поточних проблем таборян, що підривало авторитет старших військових начальників Армії УНР. Наслідком таких дій польського коменданта став його затяжний конфлікт з командуванням групи інтернованих військ УНР в Ланцуті, та тимчасове усунення від виконання обов'язків її начальника генерал-хорунжого О.Пилькевича.

Замість нього інтернованим було запропоновано обрати «раду трьох» з числа молодших старшин Армії УНР, яка би виконувала дорадчі функції при коменданті. Після невиконання цього розпорядження та гострого протесту українців його свавільними діями підполковник Печековський видав інший наказ, яким призначив українським комендантом табору генерал-хорунжого І.Мартинюка (лектора Спільної Юнацької школи), який не посідав жодної командної посади та перебував у підлеглості М.Шаповалу як начальнику згадуваної Школи. Після відмови І.Мартинюка від виконання обов'язків начальника групи польський комендант у своєму наказі попередив т.в.о. начальника групи (О.Пилькевича) «карним доходженням та арештуванням», а наступним наказом повідомив, що всі папери, які би підписувались українським комендантом – не прийматимуться в польській комендатурі. Таке розпорядження польського коменданта змусило т.в.о. начальника групи Військ УНР розв'язати командування групи Військ УНР у таборі (на знак своєї незгоди з його діями – *авт.*)[9, 12зв.-13зв.].

Через «неслухняність» українців польська комендатура, як вже зазначалось, продовжувала відмовлятися видати таборянам лопати, сокири, пили, відра, мітли, лампи, без яких підтримання належного порядку й чистоти на території табору було неможливим. Недостатня кількість туалетів (без їх поділу на чоловічі та жіночі) призвела до витворення у таборі «застрашуючих» санітарно-гігієнічних умов». При цьому у таборі було достатньо рук для наведення елементарного порядку, проте через відсутність реманенту інтерновані були змушені проводити свої дні у жахливому смороді.

Здавалось, що підполковник Печековський поставив собі за мету усіма можливим засобами дошкуляти українцям та зробити їх існування в таборі неможливим. Цілком невідповідним було чергове його розпорядження (очевидно, що без порозуміння з командами інтернованих частин) про приділення до польських патрулів старшин та козаків з числа інтернованих, що викликало чергове непорозуміння та загострило конфлікт. Ще одним проявом злочинної недбалості польського коменданта став запроваджений ним порядок видачі продуктів для інтернованих, бо українці не мали жодної можливості проконтролювати норми власного харчового забезпечення, бо т.зв. «харчова комісія» при командуванні групи Військ УНР цілковито ігнорувалась, а господарчі служби українських частин були цілковито усунені від можливості впливати на процес приготування їжі для інтернованих[9, 14-15зв.].

Більше того – мало місце несанкціоноване зменшення норм видачі продуктів, і замість належних 1400 кг картоплі на день видавалось лише 450 кг, причому без компенсування цієї різниці іншими продуктами. За спостереженнями М.Шаповала – «дуже часто цукор замінювався борошном без дотримання будь-якої пропорції». Взагалі, через відсутність контролю з боку українського командування табору, вважав М.Шаповал, мала місце величезна кількість зловживань, але задокументувати це він не мав жодної можливості. Цілком ненормальним, і навіть провокаційним був й порядок видачі одностроїв та взуття інтернованим – ті козаки та старшини, які звертались до польської комендатури в обхід командування групи – отримували все необхідне, причому деякі кількаратьові[9, 16-17].

Польська комендатура самостійно приймала рішення про увільнення з табору окремих інтернованих за станом здоров'я, не звертаючись при цьому до командування групи та без санкції українського військового лікаря. Регулярна лікарська опіка таборянам не надавалась, більше того – окремі українські підрозділи позбулись «лікві, шпитальних й околочних матеріалів», які були відібрані польською владою. Комендатурою не було надано жодної підтримки таборовим кантинам (крамничкам) шляхом посередництва у

закупівлі товарів за низькими цінами, відтак вони були змушені закупувати крам у приватних торговців за високими цінами. Польським комендантом було відмовлено й у створенні відділення УМСА в таборі, хоча його представники тричі приїздили до Ланцуту з такою пропозицією (між тим в інших таборах інтернованих такі осередки успішно функціонували). Комендантом було проігноровано навіть прохання про облаштування у таборі церкви для задоволення релігійних потреб таборян[9, 16зв.-17зв.].

Зрозуміло, що під впливом таких несприятливих умов дехто з таборян міг впасти у відчай, причому особливо вразливими у цій ситуації залишались жінки і діти. Але завжди – в будь-якій ситуації у Ланцуті (як і в інших таборах) існувало ядро відданих ідеї української державності людей, які воліли витримати будь-які випробування, але не піддатись відчаєві та деморалізації. Саме навколо них гуртувалась решта таборян, які могли дорікати окремим міністрам Уряду УНР та командуванню груп за різні недоречні (на їх погляд) рішення, але не вважали, що складні умови свого таборового існування є наслідком «злої» волі Державного Центру УНР.

Стосунки між вояками-українцями і польськими службовцями додатково загострились у лютому 1921 р., причому внаслідок «неможливо-нахабного і дерзкого» поведіння деяких польських солдатів, що виявилось, зокрема, у образливих та неприпустимих коментарях у зв'язку з наказом комендатури про зняття військових відзнак для вояків Армії УНР (при виході їх поза межі табору): «вчора ви були інтерновані, а сьогодні єнци (полонені – *авт.*)» або «у нас вистачить для вас набоїв». Дехто з польських урядовців нижчої ланки вдавались до цілковито брутальних дій, що принижували військову гідність українського вояцтва – так, зокрема, 21 лютого 1921 р. в українського кухаря учебного куреня польової жандармерії двома польськими солдатами був силою відібраний військовий пасок (з рапорту командира куреня сотника Поготовки)[10, 140-140зв.].

Начальник тилу Армії УНР полковник Білецький у своєму рапорті від 1 березня 1921 р. також скаржився на «образи і нахабства з боку польських жовнірів, котрі помічаються останніми днями при вимаганні[...] перепусток від українських старшин», а також самому трактуванні старшин як тільки інтернованих (без зазначення ранги та приналежності) у перепустках, які видавались комендатурою[10, 151].

У цей час протистояння між старшими військовими начальниками частин та з'єднань Армії УНР з одного боку, і таборової комендатури з іншого – досягло апогею, бо у в останніх числах лютого 1921 р. комендант табору зажадав від коменданта блоку «А» сотника Шкарупи призначення 60 козаків зі складу тилу Армії УНР «для охорони табору, щоб інтерновані старшини і козаки не мали змоги виходити з поза дротів». Таке розпорядження було дано без порозуміння з командуванням групи Військ УНР в Ланцуті, а крім того суперечило інструкції військового міністерства Польщі ч.15231, в якій йшлося про автономність українських частин.

На слушну думку полковника Білецького (українського коменданта блоку «А»), що була висловлена в його рапорті (ч.710 від 1 березня 1921 р.) до начальника групи інтернованих Військ УНР, виконання цього розпорядження внесло би «розклад і деморалізацію» в середовище вояцтва, з огляду на що він своїм наказом заборонив його виконувати. Далі у своєму рапорті він зазначав, що «мої козаки разом зі мною і українськими старшинами підуть голими, босими і напівнагодованими умирати в бійці з ворогом за визволення нашої Батьківщини, але не будуть охороняти своїм братів за дротами в неволі»[10, 152-152зв.].

Виконувати це розпорядження відмовився і начальник Кам'янецької пішої школи генерал М.Шаповал (комендант блоку «Б»), тому комендант табору своїм розпорядженням від 7 березня 1921 р. попередив згаданих начальників про їх відповідальність перед польською владою за такі дії, не усвідомлюючи того, що мешканці табору не були зобов'язані самі себе чатувати, і що це зрештою могло бути завданням тільки таборової варти. Але особливе незадоволення коменданта викликало рішення генерала О.Пилькевича про розв'язання командування (штабу) групи Військ УНР у Ланцуті – у зв'язку з цілковитим небажанням польської влади враховувати думку старших військових начальників Армії УНР в таборі. у відповідь на це комендант заявляв про рішення своєю владою призначити українських комендантів для інтернованих[11, 20].

Взагалі, ті обмеження для вояків-українців, до яких вдався у січні-лютому 1921 р. комендант табору підполковник Печековський, свідчили про його крайню упередженість та

виразну українофобію на межі здорового глузду, що взагалі-то не було притаманне переважній більшості польського офіцерства. Але інколи в його середовищі знаходились люди такого низького гатунку, які вважали своїм «обов'язком» шкодити українцям, ускладнюючи ледь не до останньої межі їх таборовий побут. Лише після зустрічі з інспектором піхоти Армії УНР генерал-хорунжим В.Петрівим польського коменданта нарешті «попустило», і своїм черговим наказом від 9 березня 1921 р. він затвердив начальником групи Військ УНР у Ланцуті генерала Н.Никонова та погодився надалі вирішувати всі питання тільки через штаб (канцелярію) групи інтернованих Військ УНР[11, 21].

11 березня 1921 р. генерал Н.Никонів прибув до табору та вступив у виконання обов'язків начальника групи Військ УНР в таборі. У своєму докладі військовому міністру уряду УНР він повідомляв про цілковиту бездіяльність штабу групи внаслідок старіших непорозумінь між українським командуванням та польською комендатурою, що у свою чергу «не дало змоги закласти в таборі Ланцут організації, поліпшити гігієнічно-санітарні умови та піднести моральний стан оборонців Армії на відповідну висоту», загальна кількість яких на цей час у таборі становила 3249 старшин та козаків[10, 85].

При цьому інтерновані мешкали настільки скупчено, що це унеможливило налагодження культурно-освітньої та організаційної роботи в бараках, а вільних приміщень, де би могли розвинути свою діяльність гуртки, освітні курси, майстерні та ін. у таборі не було зовсім. Окремого приміщення не знайшлося навіть для Гонорової ради, що не давало можливості «своєчасно направити представлення про підвищення старшин», що могло негативно позначитись на настроях цієї категорії вояцтва. Крім того, така надмірна скупченість некорисно впливала й на санітарні умови в таборі, значно збільшуючи вірогідність розповсюдження епідемічних хвороб, зупинити які потім було би просто неможливо[10, 85-85зв.].

У цьому контексті стає зрозумілим занепокоєння українського командування наявністю в таборі 11 вояків, хворих на венеричні хвороби, які не поспішали проходити медичний огляд. Тому 16 березня 1921 р. начальник групи Військ УНР в Ланцуті наказав (вдруге) відправити їх до «ізби хорих» огляду їх лікарем та визначення курсу лікування[10, 53-54]. Аби зняти «тінь підозри» у їх поширенні з таборового жіноцтва – за наказом командування табору від 3 квітня 1921 р. «залоговим» лікарем табору Х.Фейгелем (Фенгелем) було проведено медичний огляд всіх неодружених жінок блока «А». Його головний підсумок останній сформулював у своєму рапорті після його закінчення – відсутність хворих серед них на венеричні хвороби[10, 164].

Неякісне харчування змушувало декого з таборян до різних «комбінацій» з метою його поліпшення. Так, зокрема, 14 березня 1921 р. 100 старшин табору віддали поручникові Водолащенкові свої пайки цукру (загалом 8 кг цукру) для їх продажу (обміну) на хліб, для чого останній вирушив на місцевий ринок. Але там він був заарештований польською поліцією та відправлений до табору, а цукор – конфіскований та переданий до інтендатури[10, 59, 60-61зв.]. Власне, цей епізод додатково засвідчує гостроту цієї проблеми для інтернованих, які отримували хліб не завжди у достатній кількості та інколи досить низької якості.

Щоправда, деякою мірою продовольчу ситуацію в таборі у кращий бік змінила гуманітарна допомога з боку Варшавської філії Українського Червоного Хреста (УЧХ), яка 16 березня 1921 р. повідомляла про відправку зі свого складу в Александрові Куявському до Ланцуту 210 кг мила, 1000 кг рису, 1192 консерви, 87000 шт. цигарок (підрахунки – *авт.*)[10, 185], які мали бути поділені пропорційно кількості вояцтва між усіма підрозділами інтернованих Військ УНР у таборі. Крім того, гуртком УЧХ при Республіканській капелі (керівник – Кошиць) для підтримки інтернованого вояцтва була приведена грошова збірка, з якої до Ланцуту було передано 200 франків (11800 м.п.), які мали бути витрачені на «культурно-освітні цілі»[10, 185зв.].

Але ця допомога була одноразовою, дозволивши покращити харчування інтернованих лише на певний час. Натомість єдиним ефективним виходом з цієї ситуації генерал Н.Никонів уважав вивезення з табору однієї з окремих частин Армії УНР, які тут перебували, що дозволило би розвантажити табір та запобігти деморалізації вояцтва. Але реалізація цього завдання вимагала тривалої підготовки, між тим призначення начальником групи Н.Никоніва тільки частково зняло гостроту внутрішньотаборових стосунків, а непорозуміння траплялись й надалі.

Інколи вони відбувались під час проведення санітарно-гігієнічних заходів у лазні, як це мало місце 15 березня 1921 р., коли польські солдат і підофіцер звертались до старшин-українців на «ти»; намагались стягнути одну марку з кожного, хто відвідує лазню; вдавались до словесних образ[10, 137-137зв.]. Іншого разу – під час миття таборян мала відбутись дезінфекція їх речей, а крім того всі інтерновані мали бути пострижені. Виконання цього наказу контролювалось польським капралом, який не зважав на особливі випадки, коли сотник Юрій Вереміюк відмовився від стрижки у зв'язку з тим, що мав поранення голови, яке прикривалось довшим волоссям. Між тим капрал наполягав на стрижці та брудно при цьому висловлювався на адресу сотника, не слухаючи його пояснень про те, що таборовий польський лікар (підпоручик Гросфальд) дозволив Ю.Вереміюку мати таку довжину волосся[10, 123-124зв.].

Наслідком несприятливих умов перебування в таборі, надужиття окремих службовців польської комендатури та запровадження нею обмежень на початку квітня 1921 р. у таборі зростає кількість вояків, які самовільно залишали табір, переходячи на становище дезертирів. У своєму рапорті до військового міністра Уряду УНР (ч.1048 від 5 квітня 1921 р.) начальник групи Військ УНР в Ланцуті генерал Н.Никонів повідомляв про заходи, які були ним вжиті для запобігання цьому явищу: «поширення читанки лекцій в частинах по цій справі»; щоденні вистави в таборовому театрі, активізація зусиль контррозвідки штабу тилу і жандармерії УНР з метою викриття підпільних організацій, маючих своїм завданням розклад інтернованих[10, 154]. Але на перешкоді цьому стояла польська комендатура, яка максимально обмежувала кількість перепусток на вихід з табору, а відтак унеможлиблювала проведення ефективного спостереження та розслідування таких випадків.

Своїм черговим докладом (ч.1036 від 3 квітня 1921 р.) військовому міністру Н.Никонів повідомляв, що йому вдалось встановити нормальні ділові стосунки з «довудцем» табору «в інтересах поліпшення стану інтернованих[...] в матеріальнім та моральнім відношенні, не порушая авторитету українського старшинства та точок інструкції від 2 грудня Ч.15231». Це, зокрема, виявилось в «приведенні до порядку табору в гігієнічно-санітарному відношенні», оптимізації розселення вояцтва у бараках та їх перерозподілу між окремими частинами, переведенні одружених інтернованих (разом з їх родинами) з табору до домініканського монастиря в Ланцуті з поліпшенням умов їх існування, збільшенні кількості перепусток, які видавались таборянам на вільний вихід з табору. Крім того, Н.Никонівим з числа старшин почали призначатись українські «пляц-ад'ютанти», завданням яких було запобігання антидисциплінарним вчинкам старшин поза межами табору (що раніше покладалось на польські патрулі з числа підофіцерів, а ця обставина у свою чергу «була дуже образлива для честі старшинській»); поліпшено організацію харчування, що дало можливість кожному козакові та старшині повністю отримувати належний їм пайок; облаштоване приміщення для театру[10, 226-226зв.].

Разом з тим, деякі прохання Н.Никоніва залишилися не почутими комендантом табору, а саме: збільшення кількості кур'єрів, які відряджались до Уряду УНР в Тарнові (до 15 на місяць); про не заорювання вільних майданчиків у таборі, які були потрібні для проведення навчання інтернованих; про подовження терміну освітлення бараків (з 21.00 до 23.00), про дозвіл старшинам вирушати у відрядження за власні кошти[10, 226зв.].

Зрештою, попри прогрес у стосунках, про що згадував Н.Никонів на початку свого доповіді, деякі свої звернення до коменданта він мусив робити в ультимативній формі, погрожуючи скласти з себе повноваження начальника групи військ у Ланцуті. За оцінкою Н.Никоніва, характер службових розпоряджень коменданта табору тільки посилював недовіру до начальника групи із боку частини інтернованих, та породжував численні непорозуміння. Справа в тім, що «довудца» табору міг одного дня видати одне розпорядження, а вже наступного – його відкликати, до того ж вдавався до незрозумілого (аж до дрібного) обмеження українців у їх таборовому повсякденні: вимоги до редактора таборового журналу «Наша Зоря» отримати спеціальний дозвіл на його тиражування, заборона вільного переходу між блоками «А» і «Б», «стягнення старшин з приватних помешкань до загальних бараків [і] розміщення жінок і чоловіків суміж купою», безпідставні арешти старшин та козаків, ігнорування (а фактично – заохочення) образливого поведіння польських солдатів з українськими старшинами[10, 226зв.-227].

Але попри це – культурно-освітнє життя в таборі поступово набувало нових імпульсів, позитивно впливаючи на моральний стан вояцтва. Цьому сприяло й усунення ґрунту для

більшості непорозумінь та посилення дисципліни українського вояцтва. На думку Н.Никоніва, аби польська влада йшла би на зустріч законним домаганням командування групи Військ УНР, це «дало би можливість поліпшити стан інтернованих у всіх відношеннях»[10, 227].

Завдання налагодження культурно-освітньої роботи в таборі покладалось на створену ще на початку січня 1921 р. культурно-освітню комісію (на чолі з радою), до якої увійшли представники від всіх частин і установ, що перебували на той час у таборі. Рада була покликана скоординувати діяльність культурно-освітніх відділів дивізій, для чого було засновано шість загальнотаборових секцій: педагогічну, редакційну, музично-хорову, художню, театральну і економічну. Економічна секція розвинула свою діяльність однією з перших, її заходами у таборі була відкрита крамниця, причому прибуток від її торгівельних операцій спрямовувався на фінансування роботи всіх секцій. Крім того, це дало змогу придбати столи, стільці, лавки і дошки та обладнати кілька приміщень для бібліотеки, відправлення служби Божої, лекційних викладів, відкрити шведсько-кравецьку майстерню, яка обслуговувала весь табір[12, 81-86].

У таборі розвинули свою діяльність скульптурна студія, фотографічне ательє, діяла бібліотека (з 324 назвами книжок), до якої регулярно надходили українські часописи і пресові звіти від Української військово-ліквідаційної комісії з Варшави. Художня секція виготовила портрети українських гетьманів і Т.Шевченка, театральна (у складі якої було чотири драматичних гуртка) – підготувала кілька вистав та обладнала театральний зал на 119 місць. На сцені цього залу часто давав вистави таборовий театр імені Т.Шевченка і співав хор (у складі 60 осіб)[12, 81-86]. Останній виступав не тільки в таборі, але й поза ним – про що, зокрема, свідчить зміст оголошення (афіші) українською і польською мовами, в якому йшлося про проведення 9 січня 1921 р. в місті Ланцут вокально-літературного вечора «на потреби Табору інтернованих Військ УНР», що був улаштований музично-хоровою секцією культурно-просвітньої комісії. Його програма передбачала 18 хорових і сольних виступів таборових артистів[13, 49-49зв.].

Інтенсивно працювала й педагогічна секція, бо станом на початок 1921 р. у Ланцуті перебувала значна кількість неписьменних та малописьменних (понад 90 осіб), а також ще 169 вояків з нижчою освітою[14, 4]. З прибуттям до Ланцуту нових частин і з'єднань інтернованої Армії УНР їх число збільшилось, тому в травні 1921 р. у таборі була відкрита щоденна початкова школа (завідувач – хорунжий Семенів). Для заохочення вояцтва до навчання генерал О.Пилькевич подарував школі невелику бібліотечку з числа власних книг[15, 3].

Тоді ж у Ланцуті була відкрита й гімназія, в чотирьох класах якої навчалось 124 учні (переважно з числа козаків). Навчання у гімназії провадилося майже виключно українськими старшинами (вчителями за фахом), які зуміли за порівняно короткий час підготувати учнів до випускних іспитів. Для всіх бажаючих козаків і старшин педагогічною секцією були організовані курси з рахівництва і бухгалтерії, а також іноземних мов. Крім того, культурно-освітнім відділом табору були започатковані щоденні курси українознавства, які відвідувало 142 старшин. Українознавчі курси викладалися і для козаків[16, 31]. Крім педагогічної секції до заснування всіх таборових шкіл долучалась «Комісія по влаштуванню середніх та вищих шкіл по таборах» (голова комісії – генерал О.Пилькевич)[17, 3].

Але може найбільшим досягненням у просвітницькому житті табору стало відкриття 9 червня 1921 р. таборового Українського Народного Університету, який призначався для всього інтернованого українського вояцтва у Польщі, проте через особливості запровадженого польською владою загального режиму інтернування Військ УНР відвідувати його мали можливість лише мешканці табору Ланцут. Від самого початку до складу студентів університету було зараховано 523 осіб (266 – на економічний, 139 – на історико-філологічний і 118 – на математично-природничий факультет), які мали доволі різний освітній ценз. Для них у перших місяцях функціонування університету в Ланцуті викладались такі дисципліни: історія України (В.Біднов), економічна географія (І.Фещенко-Чопівський), вища математика (М.Чайківський), фінансове право (Х.Лебідь-Юрчик), аналітична механіка, кристалографія, хімія, зоологія та ін.[18, 35-37]

Менш ніж за місяць (6 липня 1921 р.) було також відкрито військовий факультет цього університету, який постав за ініціативою групи його слухачів з числа старшин. Начальник Генерального штабу Армії УНР на той час генштабу генерал-хорунжий В.Сальський та Головний Отаман Військ УНР С.Петлюра підтримали цю ідею та надали необхідну мо-

ральну допомогу на початках його роботи. Почесним деканом факультету було обрано генштабу генерал-поручника М.Юнаківа[19, 19]. Але весь тягар з його організації та подальшого функціонування факультету припав на плечі генерала І.Мартинюка, який взяв на себе виконання обов'язків його декана. Долаючи труднощі, пов'язані з цілковитою відсутністю відповідної спеціальної літератури і браком паперу, 62 його слухачів готували реферати з різних військових і військово-історичних тем з наступним обговоренням їх на семінарах[20, 19; 21, 157]. На жаль, регулярні заняття на військовому факультеті були перервані у зв'язку передислокацією в кінці серпня 1921 р. групи інтернованих Військ УНР з Ланцута до Стшалкова, після чого – через значну віддаленість Стшалкова від м. Тарнова – приїзд до нього для переважної більшості викладачів став неможливим.

Редакційна секція продовжувала видання літературно-військового журналу «Наша Зоря», кошти для чого були надані міністерством преси і пропаганди Уряду УНР і командуванням групи інтернованих Військ УНР у Ланцуті. Завдяки цьому в таборі було устатковано друкарню та засноване видавництво «Наша Зоря», в якій тиражувався згадуваний тижневик (в Ланцуті вийшли перші тринадцять його номерів), а також й інші таборові видання (часописи «Промінь» і «Будяк») та «летючки» (одnodнiвка «Таборовий метелик» та ін.).

Значний обсяг роботи в таборі виконували таборові осередки УЧХ і Союзу Українок (голова – Серафіма Пилькевич)[17, 3]. Їх заходами у таборі для дітей інтернованих була відкрита школа грамоти й дитячий садок, для сиріт – заснована бурса. Ці організації також дієво допомагали таборовому театру і студентській громаді. Союз Українок став один із засновників «Спілки захисту рідної мови», що виникла спочатку при штабі Дієвої Армії. Зусиллями членів Спілки, яка нараховувала 250 чол., у таборі для широкого загалу таборян влаштовувалися систематичні виклади з української мови, літератури, історії, географії, архітектури, малярства, музики й культури. Ланцутська філія УЧХ через утиски польської влади провадила спочатку лише культурно-освітню роботу, але з часом її заходами було влаштовано амбулаторію.

Важливим чинником духовної консолідації інтернованих було таборове душпастирство. Так, зокрема, дивізійний священник 5-ї Херсонської стрілецької дивізії Михайло Раїнський провадив щосуботи і щонеділі навесні 1921 р. службу Божу у театральному бараку, щоп'ятниці – сповідав інтернованих та організував Богослужіння в релігійні свята[10, 159-159зв.].

У Ланцуті значна увага приділялась й дозвіллу таборян, особливо коли це дозволяло зміцнити здоров'я інтернованих. Після кількох своїх відмов на заснування відділення УМСА взимку 1921 р. комендант нарешті перемінив свою думку та дозволив її створення навесні ц.р. (докладніших даних бракує – *авт.*). Завдяки заходам цієї організації у таборі та поза його межами почали влаштовувались спортивні вправи, і зокрема, футбольні матчі на міському стадіоні «Сокіл» (один з таких матчів відбувся 13 травня 1921 р.)[13, 1].

Висновки. Перебування українського вояцтва у таборі Ланцут було позначено спочатку значними труднощами через нестачу харчування та відверто неприхильне ставлення до них з боку польської влади. В цей час у багатьох відношеннях вони фактично перебували на становищі полонених – з усіма пов'язаними з цим обмеженнями. Навесні ц.р. становище таборян поволі нормалізувалось, хоча польська комендатура й надалі уникала йти на зустріч частині прохань командування інтернованих Військ УНР.

З приходом першого тепла інтерновані вояки-українці доклали всіх зусиль для відновлення власного культурно-просвітнього життя. Цей період був позначений заснуванням цілої низки мистецьких, громадських та освітніх організацій, діяльність яких дозволила об'єднати таборян навколо ідеї продовження боротьби за відновлення УНР. Крім того, студії в таборових школах, відвідування різноманітних освітніх курсів дозволяли всім бажаючим поповнити запас своїх знань, що було надзвичайно важливим в умовах еміграції.

Яскравою сторінкою таборового життя стала діяльність заснованого в Ланцуті Українського Народного Університету, діяльність якого наповнила конструктивним змістом таборове повсякдення значного числа інтернованих, насамперед з числа старшин. Ще одною важливою складовою життя таборян була їх замученість до громадського життя через різні громадські та харитативні організації та гуртки. В центрі уваги таборового загалу було надання допомоги дітям і жінкам, які найбільше потерпали від скрутних умов таборової ізоляції. Проте розвинути свої культурно-освітні досягнення інтерновані не мали

можливості, бо вже у серпні 1921 р. польська влада вдалась до розв'язання згадуваного табору та переміщення його мешканців до табору Стшалково.

Список використаної літератури

1. Срібняк І. Енциклопедія полону: українська Tuchola. – Київ-Париж: Міжнародний науково-освітній консорціум імені Люсьєна Февра, 2017. – Кн.1. – 156 с.
2. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). – Київ-Філядельфія, 1997. – 187 с.
3. Срібняк І. Табір полонених та інтернованих вояків-українців у Ланцуті (Польща) у 1919-1921 рр. // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. – Фастів, 1999. – С.148-162.
4. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). – К., 1999. – 352 с.
5. Науменко К. Є. Ланцут // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2009. – Т.6(Ла – Мі). – С.42.
6. Зрайко Б. Культурно-освітнє життя українських військових у таборі Ланцут. Код доступу: territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=330.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.1078, оп.2, спр.197.
8. ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.1.
9. ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.9.
10. ЦДАВО України, ф.2439, оп.1, спр.27.
11. ЦДАВО України, ф.3884, оп.1, спр.4а.
12. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.200.
13. ЦДАВО України, ф.4007, оп.1, спр.17.
14. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.197.
15. ЦДАВО України, ф.3884, оп.1, спр.9.
16. ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.234.
17. ЦДАВО України, ф.3884, оп.1, спр.11.
18. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома Світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч.І. – 372 с.
19. Військовий факультет Українського Народнього Університету в таборі Ланцут-Стжалково // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – № IV. – С.19-21.
20. ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.482.
21. ЦДАВО України, ф.1075, оп.2, спр.838.

References

1. Sribnyak, I. (2017). *Encyclopedia of Captivity: Ukrainian Tuchola*. Kyiv-Paris: International Scientific and Educational Consortium named after Lucien February. Book 1. (in Ukr.)
2. Sribnyak, I. (1997). *Disarmed, but not overwhelmed: Interwar Army of the UNR in the camps of Poland and Romania (1921-1924)*. Kyiv-Philadelphia. (in Ukr.)
3. Sribnyak, I. (1999). Camp of the captives and interned Ukrainian soldiers in Lancut (Poland) in 1919-1921. *Simon Petliura in the context of the Ukrainian national liberation struggle. Collection of scientific works*. Fastov, 148-162.
4. Pavlenko, M. (1999). *Ukrainian prisoners of war and interned in the camps of Poland, Czechoslovakia and Romania: the attitude of power and conditions of stay (1919-1924)*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Naumenko K. (2009). *Lantsut* // Encyclopedia of Ukrainian History: 10 t. / Ed.: V.A.Smolii (head) and others. Kyiv. T.6 (La-Mi). (in Ukr.)
6. Zraiko B. *The cultural and educational life of the Ukrainian military in the camp Lantsut*. Access code: territoryterror.org.ua/en/publications/details/?newsid=330. (in Ukr.)
7. Central State Archive of the Supreme Authorities and Governments of Ukraine (CSASAG of Ukraine), f.1078, op.2, f.197.
8. CSASAG of Ukraine, f.4007, op.1, f.1.
9. CSASAG of Ukraine, f.4007, op.1, f.9.
10. CSASAG of Ukraine, f.2439, op.1, f.27.
11. CSASAG of Ukraine, f.3884, op.1, f.4a.
12. CSASAG of Ukraine, f.1078, op.2, f.200.
13. CSASAG of Ukraine, f.4007, op.1, f.17.
14. CSASAG of Ukraine, f.1078, op.2, f.197.
15. CSASAG of Ukraine, f.3884, op.1, f.9.
16. CSASAG of Ukraine, f.1078, op.2, f.234.
17. CSASAG of Ukraine, f.3884, op.1, f.11.
18. Naruszny, S. (1942). *Ukrainian emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between the two World Wars*. Prague. T.I. (in Ukr.)
19. Military faculty of the Ukrainian People's University in the camp of Lantsut-Stshalkovo (1931). *Litopys Chervonoyi Kalyny (Chronicle of Chervona Kalina)*. Lviv. № IV. (in Ukr.)

20. CSASAG of Ukraine, f.1075, op.2, f.482.

21. CSASAG of Ukraine, f.1075, op.2, f.838.

SRIBNYAK Ihor, Doctor of Philosophy (Ph.D) at the Ukrainian Free University in Munich, Doctor of Historical Sciences, professor, Head of the Department of the World's History of the Faculty of History and Philosophy at Borys Grinchenko Kyiv University

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

CONDITIONS OF STAY AND CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF INTERNED UKRAINIAN SOLDIERS IN THE CAMP OF LANCUT, POLAND (JANUARY-AUGUST 1921) IN THE LIGHT OF ARCHIVAL DOCUMENTS

Abstract. Introduction. An important task of modern Ukrainian historical science is the holistic reconstruction of the circumstances of the capture and internment of Ukrainian soldiers who were in the camps of several European countries in 1914-1925.

Purpose. An objective reproduction of the conditions of stay and the specifics of conducting cultural and educational work at the Lancut camp in the first half of 1921, when the interned units and units of the UNR Army were stationed.

Results. The article analyzes the conditions of stay and the main manifestations of the cultural and educational activities of interned Ukrainian soldiers in the camp Lancut (Poland) in the first half of 1921. Based on the use of a wide range of archival sources, the author concluded that the camps of the wartime period were marked by significant difficulties due to their extreme crowding and biased attitudes towards the interned by the commandant of the camp. For a long time, the relations between the Ukrainian command and the Polish commandant's office were clearly conflicting, which was explained by the Distrust of Ukrainians of the commandant of the camp, and the inability of the commanders of certain parts to find compromise solutions. But already in the spring, the position of the Interned slowly normalized, although the Polish commandant's office continued to avoid meeting requests from the internment troops of the UNR.

Originality. With the advent of the first heat, the interned Ukrainian soldiers made every effort to restore their own cultural and educational life. This period was marked by the founding of a number of artistic, public and educational organizations, which positively influenced the moral spirit of warfare. In addition, studios in camp schools, attending various educational courses allowed everyone to refill their knowledge, which was extremely important in terms of emigration. A bright page of the camp life was the activity of the Ukrainian People's University founded in Lancut, whose activities filled the constructive meaning of the camp of the daily routine of a large number of interned, first of all officers.

Conclusion. Another important part of the life of the Interned was their participation in public life through various social and charitable organizations and circles. The attention of the interned was to help the children and women most affected by the difficult conditions of the camp isolation. However, it was not possible for the interned to develop their cultural and educational achievements, since in August 1921 the Polish authorities had resorted to the settlement of the mentioned camp and the displacement of its inhabitants to the camp of Stshalkovo.

Key words: interned, camp, officer, Lancut, commandant's office.

Одержано редакцією 27.04.2017

Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 94(477)+39:(092)+(477.4)«18/19»-058.232.6(045)

ПЛАТМІР Ярослав Леонідович,
аспірант кафедри історії України
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: metsepman91@gmail.com

ТВОРЧИСТЬ В. ВИННИЧЕНКА ЯК РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНИЩИНИ РУБЕЖУ ХІХ–ХХ ст.

XIX століття – непростий час формування модерної української інтелігенції. Яскравим представником когорти української інтелігенції Наддніпрянищини був В. Винниченко – знаний інтелектуал, партійний та громадсько-політичний діяч. Для репрезентації інтелектуальних уяв-

лень В. Винниченка про українське селянство автор проаналізував його твори раннього періоду (1902–1908), в яких чи не найбільше з усієї спадщини письменника приділено уваги цій тематиці. У пропонованій статті синхронно вивчено роботи сучасників В. Винниченка та дослідників його творчого доробку – І. Франка, О. Грушевського, М. Зерова, І. Дзеверіна та ін., що дає змогу повніше з'ясувати сутність проблеми.

Ключові слова: інтелектуальні уявлення, інтелігенція, селянство, інтерпретація.

Постановка проблеми. Як окремий прошарок суспільства українська інтелігенція сформувалася в ХІХ столітті. Попри свою видиму нечисленність, їй судилося відіграти помітну роль у творенні суспільно-політичного та культурного життя, розгортанні національного поступу як такого. Умовою виникнення самої ж інтелігенції була модернізація, тобто малопомітна для сучасників, але достатньо стійка та послідовна руйнація традиційних устоїв аграрного суспільства. По суті тотальна зміна усталених соціальних та культурних структур означала також формування радикально нового погляду на життєвий побут, вірування, культуру переважної частини населення тодішньої України – селянства. Започаткований в умовах панування романтизму першої половини ХІХ ст., він отримав помітний імпульс у добу реалізму, не втратив свого значення і з формуванням засад модернізму другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Однією з визначних постатей в українському суспільно-політичному русі початку ХХ ст., справжнім інтелігентом, який серйозно цікавився долею селянства Наддніпрянщини, був Володимир Винниченко. Його літературні твори, як зазначав М. Коцюбинський (1909), «купували й читали» чи не найбільше. А геніальний І. Франко сказав так: «Серед млявої тонко-аристократичної та малосилої або ординарно шаблонної та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє крізь сито, а валить валом як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості» [1].

Цей «рішучий, мускулистий і повний темпераменту» літератор живився настроями бідняцько-батрацьких мас початку наростання революційних настроїв, водночас переймався відповідними прагненнями відомої частини української інтелігенції. Його твори чи не цілком були позбавлені романтичного (народницького) підходу, відтак відомої з ХІХ ст. ідеалізації народу. Винниченко оповідав так, аби бути доступним широкому колу читачів, по суті став одним із зачинателів відомої вже в советську добу форми агітаційних брошур. Утім, відразу вкажемо й на істотну відмінність: виявляючи революційну потенцію й безперспективність селян-бідняків, Винниченко кликав до них на допомогу не міський пролетаріат, який був зрусифікований і відірваний від села, а «революційну» інтелігенцію.

Мета. У пропонованій статті буде проведено дослідження творчого доробку В. Винниченка, зокрема його бачення та інтерпретацію українського селянства Наддніпрянщини рубежу ХІХ–ХХ ст., у такий спосіб репрезентовано конкретний «суб'єктивний досвід» значно ширшої наукової проблеми – українське селянство в еволюції тогочасних уявлень та трактувань українських інтелектуальних еліт. Інакше кажучи, у зв'язку з тим, що селянознавчі погляди та студії Винниченка системно й концептуально майже не з'ясовані, автор спробує зупинитися на них докладніше з урахуванням наступного: оскільки дослідники-літератори звертали увагу здебільшого на художню значущість творів періоду «малої прози» або раннього Винниченка, студії в історичному розрізі проблеми дотепер досить незначні, що перешкоджає творенню синтезованих історико-сцієнтичних знань про рецепцію (образи бачення) інтелектуалами Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. українського селянства.

Виклад основного матеріалу. Доречно зазначити, що проблематикою селянства у творчості В. Винниченка займалося чимало дослідників. Принагідно згадаємо напрацювання М. Зерова, І. Дзеверіна, І. Франка та ін.

На думку бібліографів, творчість В. Винниченка виразно ділиться на три періоди, як це наприкінці 1920-х рр. відзначав згаданий Микола Зеров (1890–1937). Перший охоплює шість років (1902–1908). У той час Винниченком було написано «соковиті побутові повісті... побудовані трохи на старосвітський лад, але свого часу свіжі і нові в українській прозі». Ці оповідання й повісті, за словами Зерова, «зліквідували народницько-умовний образ

села, показавши його розшарування та деформацію старого побуту, вони ввели в поле зору української повісті строкових робітників, економічних і заробітчан» [2, с. 9–10]. У такий спосіб М. Зеров наголосив на певному новаторстві в прозі, привнесеному Винниченком під впливом достатньо глибоких трансформаційних суспільних процесів, його оригінальному баченні «нового селянства».

Набагато раніше, у статті «Новини нашої літератури», художню творчість Винниченка детально проаналізував Іван Франко (1856–1916). Описуючи оповідання «Голота», автор статті звернув увагу на перехідний період від панщини до відносно вільного життя селян, наголосив на їхньому незavidному соціальному становищі в Російській імперії. Геніальний Каменяр відмічав: «Найбільше розміром і найбагатше виведеними в ньому типами оповідане «Голота», майстерна проба змальовання немов у перекрою важкої доби в життю нашого народу – переходу від спокійного хліборобського стану до повної пролетаризації. Тою перехідною добою являється ся служба в панськiм дворі. Винниченко малює нам з великою силою немов серце тої верстви – нутро «чорної кухні» при панській економії, немов оазис сірої барви між селом з його густою долею та рідкою поезією, і панським двором у блискучім освітленю. Тут бачимо наглядно, як ломаються давні моральні устої сільського життя, як простий сільський розум позбувається звільна всіх ілюзій і всі карти життя ставить на одно гасло – дбай про самого себе! З двора в злудному сьвітлі пливе лиш запах розкоші і цинічної розпусти, а сільське життя для декого вже відійшло в мітольгю, а деякі, прим. Андрій, хоч ще ніби вважаються господарськими синами все таки мусять служити і заробляти в дворі і мов риба об лід бьються між занепадом села і широким шляхом у повний пролетарят. Із сього соціологічного погляду оповідане «Голота» одно з найглибших і найкращих у Винниченка» [3, с. 140–141].

Ми вдалися до розлогої цитати з кількох причин. По-перше, оповідання «Голота» найбільш якісно репрезентує пореформену тенденцію еволюції українського селянського світу від «спокою» (аграрного патріархального устрою) до «пролетаризації» (капіталізації, модернізації як украй складної, суперечливої та неоднозначної навіть у оцінках історичної пертурбації). По-друге, Винниченко запропонував, а Франко відчув і прокоментував глибинний (антропологічний) рівень епохальних змін. Так чи так, але маємо справу з поглядами, власне науковими підходами, які лише у другій половині ХХ-го, а часто вже в ХХІ-му ст. будуть концептуально поставлені провідною історичною наукою – культурна антропологія, мікроісторія, історія повсякдення. По-третє, якісно по-новому відчутна роль самої української інтелігенції в осмисленні модернізації українського села. З-поміж іншого звертаємо увагу на той цікавий аспект, що пролетаризацію селянства Франко виокремив і прокоментував як «важку добу в житті нашого народу». Тим самим, спираючись на доробок Винниченка, позбавив цей історичний процес відомого революційного оптимізму, що рішуче наближає нас до реалій села та, відповідно, інтелектуальної дійсності початку ХХ століття.

У свою чергу сучасник В. Винниченка, знаний дослідник його творчості Олександр Грушевський у статті «Остання книжка Вол. Винниченка» висвітлив взаємодію революційної інтелігенції з селянством у творах автора, зокрема його бачення та інтерпретацію суспільно-політичних рухів у контексті їхніх впливів на українське село. Він писав: «...Партійне життя в численних його проявах, в численних його представниках встає перед нами. Партійні збори, розклад доручень, виконання сих доручень, промови на мітингу, пропаганда на селі, несподівані пригоди, тюрма, перехід через кордон – все се намальовано тут живо, релефно... Тільки оповіданне «Записна книжка» написано ясно, безжурно; напів щаслива пригода, напів анекдот; решта малюнків витримані в поважних, часом журливих тонах...» [4, с. 295]. Очевидно, що змістивши акценти з селян на революціонерів, Грушевський по суті репрезентував урбанізаційну сторону вищезазначеної взаємодії, що й не дивно з огляду на тогочасні настрої в інтелектуальних колах Наддніпрящини. Нам це дає підстави ствердитися в думці, що селянству все ж першочергово відводилася роль об'єкта ідеологічного впливу, власне певною мірою універсальний погляд-підхід, який невдовзі ефективно використають у своїй пропаганді та практичній політичній діяльності російські більшовики.

Не менш цікавий для нас погляд літератора Миколи Данька (1926–1993), який у статті «Вол. Винниченко. Проба літературознавчої характеристики» з перших рядків наголосив на колі інтересів автора, зокрема й докладному описі українського селянства: «Перше, що

мусить вразити уважного читача творів В. Винниченка, се незвичайно широкий круг життя української нації, охоплений творами автора. Сільський, городський робітник, інтелігент нової формації і т. ін. мають у В. В. своїх представників. З глибин пробудженого громадсько-політичного життя народу від перших страйків українського селянства автор переходить на широкий простір революційних хвиль доби 1905 року, і малює нам ряд характеристик нового українського громадянства [5, с. 52]. Саме М. Данько надав повну «картину інтересів» Винниченка. Серед іншого акцентував увагу на його ставленні до селян та їхніх описах. Довів, що В. Винниченко був «народолюбом» у сучасному, демократичному розумінні цього слова, зазвичай із прихильністю ставився до селянства, вважав його справжнім суб'єктом історії.

Дослідник і літературний критик Ігор Дзевєрін (1929–2001), предметно аналізуючи творчість Винниченка, наголошував на осмисленні автором проблеми соціальної нерівності на селі: «Мотиви осудження соціального зла на повен голос звучать у багатьох... оповіданнях і повістях В. Винниченка, напередодні та під час першої російської революції (а почасти і в наступні роки). Низка його творів про трагічне становище селянства, затисненого в лабетах експлуатації і безправ'я («Контрасти», «Голота», «Біля машини», «Хто ворог?», «На пристані», «Голод», «Кузь та Грицун» та ін.), також про побут і мораль ліберальствующого панства, інтелігенції «Уміркований та щирий», «Малорос-європеєць та ін. А в таких Винниченкових оповіданнях як «Роботи!», «Студент», «Зіна», представлені образи українських інтелігентів, котрі роблять усе, аби пробудити соціальну активність населення» [6, с. 11–12]. Зрозуміло, як людині «епохи соціалістичного реалізму», Дзевєріну складно було подолати залежність від пріоритету соціальної інтерпретації селянського буття, тому національні аспекти в його поглядах на творчий доробок Винниченка майже не простежуємо. На наш погляд, сам підвищений інтерес письменника до різних аспектів «революційного села» свідчив про пробудження щодо нього національної візії та відповідної інтерпретації.

Загалом дотримуватися поглядів на українське село крізь методологічні засади соціології (у советську добу – сумно відомий класовий підхід) є своєрідною стійкою традицією української та почасти зарубіжної гуманітаристики. Тож нічого дивуватися, що й більшість сучасних дослідників раз за разом вдаються до її послуг. У своєму дослідженні «Десакралізація образу українського селянства в творчості Володимира Винниченка» кандидат наук Тетяна Лопушан зазначає що «...твори, тематика яких пов'язана з життям українського села, посідають досить вагоме місце в літературному масиві його художніх текстів. Особливо виразно окреслюється своєрідність селянського середовища й окремих його представників в оповіданнях, де описуються заробітчани, селянські бунти Першої російської революції, голод і страждання знедолених селян на тлі суспільної байдужості, а то й одвертого знущання з них панства, урядовців, поліції» [7, с. 288–289].

Проте послідовно дотримуючись логіки поглядів Винниченка на село, Лопушан вказує, що на відміну від інших авторів у цього інтелектуала селянство «починає промовляти від свого імені, набуває голосу й сили». Торкаючись цієї надзвичайно складної теми, він майстерно руйнує сакралізований образ лагідного і непорочного народу-мученика. Натомість виважено й послідовно пропонує інший образ селянина: «грубий, русальний, потужний, не позбавлений моральних вад, але не абсолютно аморальний, мудрий й мислячий, живий і багатогранний» [7, с. 289]. У цілому Т. Лопушан аргументовано й послідовно доводить, що Винниченку притаманний новий, інакший аніж у його попередників образ селянства: воно певним чином трансформується з народу, який терпить, у народ, котрий готовий постати на боротьбу за кращу долю. Межі й параметри цієї боротьби потребують, на наш погляд, окремого ґрунтовного дослідження.

У контексті заявленої теми варті уваги також публіцистичні твори В. Винниченка та деякі спогади в «Щоденнику 1911–1920 рр.», де він приділив помітну увагу селянській тематиці. Зокрема, у цьому «Щоденнику...» Винниченко навів діалог зі старим хліборобом: «Дід розказував мені казку. Селянин-дід. – Ти каже, запускай за життя собі великі нігті. Бо на тім світі перед раєм перед дверима раю, є великий горб, та такий гладенький і слизкий, що ніяк на нього не видряпаєшся. У кого будуть великі нігті, той і видряпається» [8, с. 61].

Інтерес, на наш погляд, зовсім не випадковий. Адже він доповнений цілою низкою сюжетів, які засвідчують справді «українофільську» позицію В. Винниченка, яку він, зно-

ву ж таки, зображає на основі своїх розмислів про село: «Здалеку ллються довгі-довгі кінцеві ноти пісні, і мені сумно, солодко, тужно від них. Цей тихий вечір, свіжість, копиця сіна, внутрішній голос, що не змовкає, – усе мені говорить, що я на Україні. І не тільки на Україні. А от у цю хвилину на тій Україні, на якій я жив у 17–20 літ. Я в тому чудесному краї, повнім для мене загадок, страшно, болоче, солодко поетичнім, сповитім вінком пісень. Я з болем пригадую села над Дніпром, старовинні, затишні, де вулички, як коридорчики, а в коридорчиках пахне гноєм, коровами, коропом з городів, квітками від хат. У тих вуличках, у тих селах живуть поетичні люди, які співають, носять старовинну одягу і, патріархально-чисті, добродушні, чесні, всі говорять чистою українською мовою... Я розумію зараз, більше ніж коли-небудь сум і журбу українофілів, себто тих, що журяться винищенням національного одягу на селах, занепадом пісні, поезії. Вони журяться не так за тим, як за своїм старінням, за тим, що вже не так легко бачать поезію тепер, як у 20 літ...» [3, с. 68].

Як бачимо, інтерес Винниченка до села далеко не такий романтичний як може здаватися попервах. У своїх творах він досить різноманітно описав селян, зокрема й через символізм та портретну характеристику.

У новелі «Раб краси» Винниченко змалював образ селян через історичну портретну характеристику. Описуючи головних героїв, Василя і його дядька Софрона, письменник так почав свій твір: «Софрон був невеликий на зріст, жовтий і зморщений, як зів'яла груша, а Василь парубок був несміливий, дуже блідий на виду, соромливий і якийсь чудний» [6, с. 352]. Тобто вказав на нелегке життя селян, котрі перебуваючи на станції, хочуть заробити хоч якісь гроші; вони радше існують, аніж живуть.

В оповіданні «Голод» Винниченко показав трьох селян, які з відчаю намагалися вкрати зерно на залізниці. Потрапивши до рук жандарма та п'ятих офіцерів, люди змушені були задля розваги наглядачів битися за гроші (– На свободу пушу, дам по рублю на водку, дай ему в рыло. Слышите. Бей!...») [6, с. 425].

У творі «На пристані» автор переймається долею наймитів-заробітчан із села, котрі важкою працею здобувають собі на прожиття: «Хто вони? Хто сі засмажені потомлені люди в сих брудних сорочках, босі, в полатаній одяжині, з сими несмілими очима, які так жадно дивляться на гнилі ковбаси, на смердючу рибу? Хто сі люди, яких так обережно обминають ті чистенькі панки в легеньких капелюхах, наче бояться доторкнутись до їх запорошених сорочок і важких клунків? Хто вони? Се заробітчани. Се ті, котрих випихає із себе село, котрі більше не потрібні нікому» [6, с. 395].

У нарисі «Біля машини» В. Винниченко зображає сутичку селян-робітників та панів-наймачів. Увага спрямована на конфлікт між селянином Карпом та сільським економістом Гудзинським. Карпо виступає як голова бунту селян проти економіста, хитрого та жадібного: « – Що буде? Що? У тюрму посадять? Військо покличеш? Чорт вас бери! Кличте, бийте!.. Пропадаємо все одно з панської ласки. Гроші наші давай! Давай хоч те, що дає! Думаєте, не бачимо, на кого робимо? Не бачимо, що той, хто наших дівчат за п'ятка соромить на все село, живе з нашої праці. Не знаємо, що ми оцими руками заробили ті п'ятки, що він нам кидає!!! Годі! Чорта з два тепер! Давай гроші, що заробили! А потім давай по 80 копійок у день, то й робитимем. А не хочеш, шукай собі других дурнів... А ми вже порозумнішали» [6, с. 87].

В оповіданні «Салдатики» В. Винниченко зображає епізоди з селянських бунтів. Епізодичний матеріал взято з подій 1902 року. Зростаюче невдоволення і нетерпіння простого люду переростає у бажання піти проти пана й відібрати його добро. Автор зосереджує увагу на Явтухові, селянину, котрий у відповідальний момент стає ватажком, і, зрештою, гине від рук солдатів, покликаних на допомогу дідичем.

Поштовхом до початку бунту стало поширення серед людей прокламацій, чуток, у котрих ішлося про виступи селян проти поміщиків у навколишній окрузі. Після виголошеної Явтухом промови, селяни відчують себе нездоланною силою і грабують економію. У кінцевому підсумку, із прибуттям солдатів, Явтуху вдалося вмовити тих не стріляти, хоча сам він гине від рук офіцера: « – Полрота! Слушай-ай – заверещав несамовито офіцер. І, не пам'ятаючи себе, скомандував: – Пли! Червоні обличчя салдатів пожовтіли, рушниці задрижали в руках, але ніхто не вистрілив, тільки ззаду почулося: – Хай уперед мужик скаже! Офіцер мов збожеволів. Він з скаженим хрипом, бризкаючи піною, що ви-

ступала у кутках його уст, кинувсь до якогось солдата, щось захрипів до його, зашарпав за рушницю, потім круто повернувся, озирнувся, як застуканий звір, і, підскачівши до Явтуха, зо всього розмаху рубнув його шаблею...» [6, с. 416].

В оповіданні «Малорос-європеєць» В. Винниченко зображує певним чином свій життєвий досвід, коли йому доводилося заробляти на прожиття в панських маєтках. Втомлений репетитор, котрий приїхав у село Бідненьке, чинить опір огляду панського маєтку та статків. Пан Коростенко увесь час насторожений і вважає, що селяни прийдуть його «громити», хоча то буде всього-на-всього весільна депутація. Усе закінчується розстрілом... весілля: «Вмить в кімнату влетіла покоївка й, сплеснувши руками, закричала: Ой пане! Що ж ви робите! Це ж весілля йшло сюди! Ой боже ж мій, постріляли, побили!.. Вони до вас ішли по закону!.. Ох, рятуйте ж... рятуйте! То ж сестра моя оддається за Пилипа Босого... Матінко моя!.. Ой, рятуйте» [6, с. 455].

Оповіданням «Студент» автор намагається відобразити революційні події 1905 р. Головний герой концентрує свою увагу на написанні листівок, брошур для підняття національної свідомості серед селян, проведення роз'яснювальної роботи на місцях. В селі сталася пожежа і довірившись чуткам, розлючені люди впевнені, що в цьому винні студенти. Головного героя, який з'являється в натовпі, ловлять жандарми. Впавши у відчай, свою непричетність студент доводить пострілом у голову, цим самим показуючи жертовність революційній справі: «І всі заворошилися, але зараз же знов закам'яніли: чоловік підніс руку до виска. Підніс і зупинився. – Брешу? – хриплим шепотом промовив він. – Брешу? І раптом очі йому стали дикими, круглими, рука задрижала, потім застигла коло виска, здригнувся револьвер, і вмить вибух вистріл. Чоловік криво хитнув головою і сторчака упав лицем униз» [6, с. 472].

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що селянська тематика не зникла з уваги української інтелігенції наприкінці XIX – у перші роки-десятиліття XX століття. Радше навпаки, вона набула нових («революційних») властивостей.

Провідне місце серед тих, хто цікавився й відображав у своїй творчості світ українського селянства, був В. Винниченко – на сьогодні відомий громадсько-політичний діяч, революціонер, письменник, художник. У своїх творах він висвітлив не зромантизоване людською уявою селянське життя, а таке, яким бачив його сам у всій складності та непередбачуваності. Пріоритетно змалював по-суті трагічне становище сільської людності як заручника нових соціально-економічних умов, показав поступове її соціальне розшарування, також зрушення у свідомості людей, загальну деформацію існуючого побуту. Працюючи в царині літературної та епістолярної творчості, Винниченко торкнувся справді широкого спектру проблем, водночас із прихильністю поставився до селянської верстви, вважаючи її справжнім об'єктом історії.

Список використаної літератури

1. В. Винниченко – письменник, громадський діяч, керівник. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wiki.kspu.kr.ua/index.php/В.Винниченко_п_исьменник_громадський_діяч_керівник
2. Винниченко В. Від Єлисавета до Мужена (Дайджест-конспект життя і творчості за матеріалами досліджень В. Панченка, Г. Клочека, В. Марка, С. Михиди, О. Гольник, С. Присяжнюк та ін.). – Кіровоград : Поліграф-Сервіс, 2013. – 424 с.
3. Франко І. Новини нашої літератури / Іван Франко // Літературно-науковий вісник. – К. ; Л., 1907. – Книжка IV за квітень-червень. – С. 139–141.
4. Грушевський О. Остання книжка Вол. Винниченка / Олександр Грушевський // Літературно-науковий вісник. – К., 1910. – Книжка II за лютий. – С. 294–300.
5. Данько М. Вол. Винниченко. Проба літературної характеристики / Микола Данько // Літературно-науковий вісник. – К. ; Л., 1910. – Книжка VII за липень. – С. 52–70.
6. Винниченко В. Краса і сила / Авт. передм. І. Дзевєрін. – К. : Дніпро, 1989. – 752 с.
7. Лопушан Т. Десакралізація образу українського селянства в творчості Володимира Винниченка / Тетяна Лопушан // Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте / Сб. науч. ст. под ред. Е. Е. Иванова. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2016. – С. 328–336.
8. Винниченко В. Щоденник в 2 т. – Т. 1 : 1911–1920 / Передм., вст. ст. і прим. Г. Костюка. – Едмонтон ; Нью-Йорк : Вид. Канадського Інституту Українських студій і Комісії УВАН у США для вивчення і публікації спадщини В. Винниченка, 1980. – 580 с.

References

1. *Vynnychenko, V.* - writer, public figure, leader. Retrieved from http://wiki.kspu.kr.ua/index.php/В.Винниченко_п_исьменник_громадський_діяч_керівник (in Ukr.)

2. Vynnychenko, V. (2013). *From Elizabeth to Mougins (Digest synopsis of life and work on materials research Panchenko V., Clochek G., Mark V., Myhyda S., Golnyk O., Prysyzhnyk S. and others)*. Kirovograd (in Ukr.)
3. Franko, I. (1907). *Novyny nashoi literatury. Literaturno-naukovyi visnyk (News of our literature. Literary and scientific magazine)*, 4. 139-141. Kyiv, Lviv (in Ukr.)
4. Grushevskiy, O. (1910). *Ostannya knyzhka Vol. Vynnychenka. Literaturno-naukovyi visnyk (Literary and scientific magazine)*, 2, 294-300. Kyiv (in Ukr.)
5. Danko, M. (1910). *V. Vol. Vynnychenko. Test literary characteristics. Literaturno-naukovyi visnyk (Literary and scientific magazine)*. 7, 52-70. Kyiv, Lviv (in Ukr.)
6. Vynnychenko, V. (1989). *Beauty and power*. Kyiv (in Ukr.)
7. Lopushan, T. (2016). *Desacred image of the Ukrainian peasantry in works of Volodymyr Vynnychenko*. In E. E. Ivanov (Ed.). *Eastern Slavic languages and literature in European context*. 328-336, Mogylov (in Belar.)
8. Vynnychenko, V. (1980). In G. Kostyuk (Ed.). *Diary in two volumes: Volume I: 1911-1920*, Edmonton (in Can.)

PLATMIR Yaroslav, PhD student, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

e-mail: metsepman91@gmail.com

V. VYNNYCHENKO'S WORKS AS REPRESENTATION OF INTELLECTUAL IDEAS ABOUT UKRAINIAN PEASANTRY FROM NADDNIPRIANSCHYNA AT THE TURN OF THE XIX-XX CENTURIES

Abstract. Introduction. *The 19th century was a challenging time for the establishment of a modern Ukrainian intelligentsia. Despite its low numerosity, it was bound to play an important role in the formation of the ethnic (national) culture, created credible approaches to the understanding of peasantry, development of unique social and political ideas. V. Vynnychenko was an extraordinary representative of Ukrainian intellectual cohort of Naddniprianschyna region, known as an intelligent person as well as a remarkable party representative, public and political figure.*

Purpose. *In order to represent V. Vynnychenko's intellectual understanding of the Ukrainian peasantry, the researcher analysed his early works within a period from 1902 to 1908, when almost all of the writer's inheritance was dedicated to this subject. In this particular article works of V. Vynnychenko's contemporaries such as I. Franko, O. Hrushevskiy, M. Zerov, I. Dzeverin and others were also reviewed that allows a deeper understanding of the essence of a problem.*

Results. *It is worth mentioning that previous researchers of V. Vynnychenko inheritance paid attention to his new «vision» of the Ukrainian peasantry of Naddniprianschyna. Vynnychenko was among the first ones who described peasantry quite differently than it had ever been presented before. Having a creative personality, being a patriot, a man of his time, he left aside existent populist-conditional character of a village, described divisions and deformation of old style of life, showed service in a gentlemen court as a transitional period from a corvee to relatively free life, presented reforms and tendency of evolution from Ukrainian agrarian patriarchal mode («calmness») to capitalization and modernisation («proletarianization»).*

Conclusion. *This article is based on studies of V. Vynnychenko's works (particularly stories «Student», «Soldiers», «Maloros-european» «Next to the machine» and others), explored his ideas of rural part of the Ukrainian society and favourable attitude toward farmer-workers, discovered the aspect of social inequality in villages and transformation of Vynnychenko's views on peasantry in the conditions in time of growth of people's dissatisfaction (1902) and First Russian revolution in 1905.*

Key Words: *intellectual ideas, intelligence, peasantry, interpretation.*

Одержано редакцією 19.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 94(497.2)«1939/1945»

ШПАК Маріанна Олександрівна,
аспірантка кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Запорізького національного університету
e-mail: rusalkamari4ka@gmail.com

ПОЛЕМІЧНЕ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ШОА В БОЛГАРІЇ: КОМУ НАЛЕЖИТЬ РОЛЬ РЯТІВНИКА?

У статті з'ясовано особливі риси історії явища Голокосту в Болгарії. Розглянуто ключові етапи планування остаточного вирішення «єврейського питання» і причини зупинення цього

процесу в межах країни. Простежено причини й мотиви протестів народних мас проти антисемітських заходів влади та акцентовано увагу на способах порятунку євреїв окремими особами, індивідуальні історії яких в Болгарії не беруться до уваги. Окреслено ряд проблемних завдань державної історії, що потребують першочергового вирішення.

Ключові слова: Шоа, Катастрофа, «Комісаріат з єврейських питань», антисемітизм, депортація, Праведники народів світу.

Постановка проблеми. Минуле подій Голокосту має безліч складових, і не завжди вчинки порятунку можна охарактеризувати за стандартними критеріями. Найбільше дискусій виникає у державах постсоціалістичного простору, де історія Другої світової війни ще наповнена радянськими міфами. Особливим чином склалася ситуація в Болгарії, яка відома масовими акціями протестів населення впродовж війни проти знищення євреїв під час Шоа. Країна була сателітом Німеччини, але народний тиск на владу навесні 1943 р. повністю зрівнав плани депортації 48 тис. іудеїв до табору смерті в Польщу.

Мета. В Болгарії факт краху нацистських планів у вирішенні «єврейського питання» набув сакрального значення. Сьогодні історія Голокосту викладається в країні поруч із формулюваннями про «державу без антисемітизму» та уособленням народу як міфічного героя-спасителя у єдиному образі. Застарілі твердження заважають зрозуміти, хто насправді став ініціатором запобіжних дій у депортації євреїв до табору смерті в 1943 р. і чому саме ці люди виступали проти. Абсолютна віра болгар у величчю подвигу свого народу спонукає спеціалістів до постійних пошуків причин появи явища Шоа в країні та аналізу його наслідків, що привели до формування такого бачення минулого Голокосту в Болгарії.

Виклад основного матеріалу. Слід сказати, що за всю історію болгарського народу, євреї завжди були гармонійно інтегровані в суспільство. Проте треба зважати на той факт, що антисемітизм у різних формах в країні існував давно. У другій половині XIX ст. прояви юдофобії стають помітними у газетах «Болгарія для болгар», «Болгарія без євреїв», «Народна Воля» та гаслах молодіжних організацій («Странджа», Всеболгарський союз «Батько Паїсій», «Клуб Антисемітський», Союз болгарських національних легіонів, Болгарський народний союз «Кубрат», Союз Болгарський народний захист), що закликали боротися проти намагань іудеїв «заплутати Болгарію в єврейське павутиння». Ця тенденція продовжувалася і напередодні Другої світової війни. В 1939 р. формується ультраправа організація «Ратник» (Борці за прогрес болгарського духу), учасники якої намагалися відтворити «Кришталеву ніч» в своїй країні, організувавши акцію підпалу єврейських крамниць в м. Софії. Рішучого втручання в цю справу жодні державні органи в той час не здійснили. Більше того, представники «Ратника» – П. Габровський та О. Білів увійшли до складу апарату управління Болгарії і стали ініціаторами й виконавцями антигуманної дискримінації євреїв Болгарії в період війни [12].

Поруч з тим, пропагандистські дії пронацистсько налаштованих владних структур не спрацювали, і налаштованих болгар «проти» прав людини було набагато більше, ніж «за». Це пояснюється тим, що мотивація захисту євреїв має історичне підґрунтя. В XIX ст., після визвольних війн болгар з турками, етнічне населення закріпилося на території країни в кількісному співвідношенні, яке почало задаватися «національним питанням». Євреї, як представники національної меншини, сприймалися як складова народної сили, що брала участь у боротьбі за незалежність. Але вже тоді процес їх асиміляції був неможливим, адже єврейська освічена інтелігенція строго навчала нащадків традиціям та релігійним канонам. До того ж, у XIX ст. серед іудеїв спостерігався сіоністський рух, що об'єднував навколо себе великі осередки однодумців [16, 65]. Слід зауважити, що в порівнянні з тогочасними європейськими країнами, активність євреїв у Болгарії не заклала підґрунтя релігійного антисемітизму. Кількість віруючих іудеїв сягала 1 %, і болгарське населення не відчувало на собі ні демографічної, ні націоналістичної загрози від них [16, 63].

Ставлення державної влади до євреїв почало змінюватися після того, як 1 березня 1941 р. голова уряду Б. Філов підписав протокол про приєднання країни до Трестороннього пакту А. Гітлера та про погодження на введення німецьких військ до Болгарії. У квітні того ж року Німеччина захопила Югославію та Грецію й дозволила Болгарії окупувати югославську Македонію й грецьку Західну Фракію. 23 січня 1941 р. болгарська вада продублювала Нюрнберзькі расові закони А. Гітлера та видала власну збірку – «Закон про захист нації», за яким євреї позбавлялися політичних, громадянських й економічних прав.

Ці закони поширювалися і на єврейське населення окупованих територій. Пізніше, 22 серпня 1942 р. в м. Софії було створено «Комісаріат з єврейських питань» (далі «КЕВ») на чолі з О. Белевим, що займався практичною реалізацією порушень прав іудеїв та підготовкою процесу їх депортації в Польщу [21].

З цією метою до м. Софії прибув особистий представник А. Гітлера та замісник гауптшарфюрера СС А. Ейхмана гауптштурмфюрер Т. Данеккер, який вже мав досвід у депортації євреїв до таборів смерті із Франції. Він повинен був методично керувати діями О. Белева в ході операції виселення євреїв. 22 лютого 1943 р. Т. Деннекер та О. Белев узгодили план депортації македонських та фракійських євреїв, які не мали болгарського громадянства [14].

Більше того, йшлося також про виселення із портових міст болгарських євреїв, без зважання на різницю віку та статі, у кількості 20 тисяч. Голова «Комісаріату з єврейських питань» викреслив з документів вказані географічні райони, і тим самим поширив накази на всіх іудеїв Болгарії. Також на прикладеній до протоколу статистичній карті вказувалося точне число євреїв, які підлягали виселенню – 48 тисяч осіб. «Офіційним» приводом для початку процесу виселення євреїв в 1941 р. став замах на одного з болгарських генералів, що співпрацював з нацистами. Серед повстанців були й євреї, і саме це дозволило стверджувати, що з-поміж них багато «злочинних елементів», яких краще позбутися, адже вони представляють собою велику загрозу для суспільства [14].

2 березня 1941 р. Протоколом № 32 Рада Міністрів Болгарії утвердила Положення про депортацію до Польщі «першої партії» євреїв. Постановою № 127 О. Білеву, комісару «КЕВу», було доручено депортувати до 20 000 євреїв із новоприєднаних земель – Македонії та Фракії. Наступний ряд постанов впровадив зміни в управління країни: болгарських чиновників мобілізували до «КЕВу» для охорони єврейської власності; Головному управлінню залізниць та портів було наказано транспортувати всіх євреїв безкоштовно; окружні ревізійні комісії мали надати приміщення для організації таборів; всіх осіб єврейського походження, яких виселяли з країни, мали позбавляти громадянства та відчужувати їх майно на користь Болгарії. До того ж, болгарська влада зобов'язана була надати 12 потягів з вихідними станціями [20, 69].

З 4 березня 1943 р. почалася депортація 7 тисяч 122 євреїв із Македонії, 4 тисяч 221 осіб з Фракії та 185 – з Піротської області. З болгарського м. Лом пароплавом їх було доставлено до концтабору у м. Треблінка. 9 березня того ж року, для досягнення повної кількості депортованих євреїв у 20 тисяч, уряд почав акцію в болгарських містах Кюстенділ, Дупніца, Верхня Кума, Пазарджишка й Пловдив [20, 70].

Такі рішення викликали незадоволення серед місцевого населення. Першими зреагували жителі Кюстенділу, де болгар та євреїв пов'язували тісні економічні зв'язки й ринкові партнерські відносини ще з II ст. н.е.

Чутки про депортацію дійшли до кюстендільців із дрібних базарів, коли євреї із македонського м. Скоп'є почали розпродавати власний посуд. Пізніше, євреям м. Кюстенділ було наказано готуватися «до переїзду». Багато хто жалівся на це болгарським сусідам і діловим партнерам [22, 6]. На скарги й розмови зреагував один із крупних підприємців – А. Суйчмезов. Напередодні запланованої дати депортації євреїв, він звернувся за допомогою до І. Момчилова, місцевого адвоката й громадського активіста. І. Момчилов вирішив зібрати делегацію у кількості 40 осіб, яка б заявила протест у м. Софії. Очікування адвоката не справдилися, місцева влада йому не надала транспорт, та й делегатів було всього четверо. До А. Суйчмезова та І. Момчилова приєдналися І. Куртев – вчитель історії, член Центрального комітету Внутрішньої Македонської революційної організації та П. Міхальов – депутат 25-го Звичайного Національного Зібрання від Кюстенділу.

Пізніше, коли 8 березня вони стояли на станції й чекали відправлення до м. Софії, А. Суйчмезов описав свої почуття таким чином: «Нашої мужності вистачало не на 40, а на 400 осіб!» [11, 3].

9 березня 1943 р. делегація прибула до столиці на зустріч із своїм земляком Д. Пешевом, віце-спікером 25-их Звичайних Національних Зборів, який мав допомогти зупинити депортацію. В цей час до нього надійшло й анонімне звернення від болгар, які в листі благали про припинення дискримінації. Його просили вплинути в авторитетних колах уряду й суспільства, аби покласти край утискам євреїв та запобігти вивезенню їх у табори Польщі

Як не дивно, але ще в 1940 р. Пешев брав участь у прийнятті антиєврейського законопроектів. У післявоєнних спогадах він пояснив, як був впевнений у тому, що Закон про захист нації буде останнім пунктом вимог Німеччини. Проте ніхто й уявити не міг, що акції дискримінації стануть масовими та переростуть у депортації [17].

9 березня, у напруженій політичній ситуації, яка склалася у той час у Болгарії, віце-спікер організував групу парламентаріїв-однорядців для прийому в міністра внутрішніх справ П. Габровського. Д. Пешев шантажував міністра, обіцяючи виступити публічно та розповісти про злочинні плани уряду. Це змусило П. Габровського зателефонувати в усі крупні міста Болгарії й відмінити операцію депортації. Відбулося це о 20.00 год., а виселення євреїв було призначено на 23.00 год. [10]. Але навіть такий жест від влади не запевнив болгарську інтелігенцію в тому, що депортація євреїв буде припинена остаточно. 17 березня Д. Пешев склав звернення до уряду.

Він на пряму задав питання про мету і масштаби прийнятого антисемітського рішення, пояснюючи, що депортація покладе початок поганій репутації країни, а жорстокі міри виселення євреїв призведуть до звинувачення цілої нації в масових вбивствах. Він також наголошував, що не можна ризикувати великим політичним капіталом та всенародною підтримкою. Під документом Д. Пешев зібрав 42 офіційні підписи депутатів Національних Зборів, які визнали свою громадську позицію у підтримці захисту євреїв [18].

20 березня прем'єр-міністр Б. Філов зібрав засідання Кабінету Міністрів й вимагав виключення із парламенту всіх, хто підписався під положенням Д. Пешева. 24 березня, прем'єр-міністр заявив, що уряд не буде обговорювати звернення віце-спікера. Засідання перетворилося у справжню конфронтацію між Д. Пешевим та Б. Філовим, який настоював на тому, аби кожен, хто підписався під документом, встав і виразив свій протест вголос. Під його тиском деякі відмовилися від своїх дій, але все ж 30 осіб із 42-х стояли на своєму. Прем'єр-міністр звинуватив Д. Пешева в отриманні хабаря від євреїв і зраді на державній службі [10].

По суті, вся дискусія була присвячена не вирішенню питань депортації євреїв, а проблемі лояльності парламентаріїв. На останньому голосуванні більшість членів уряду віддали власні голоси на підтримку Б. Філову і винесли Д. Пешеву вотум недовіри. 27 березня до прем'єр-міністра звернувся народний депутат П. Стайнов, який цитував Конституцію Тирново та підкреслював, що права членів Національних Зборів були порушені, бо не всім дозволили висловитися щодо виступу Д. Пешева. Депутат порівнював зібрання парламентаріїв 20 березня 1944 р. із політичним положенням німецьких політиків 1933 р., коли їм заборонялося вирішувати справи самостійно. У своєму зверненні П. Стайнов задався питанням: чому ніхто не реагує на його заяву, і чому вирішили звільнити з посади віце-спікера? 30 березня Д. Пешев пішов з посту, так і не захистивши ні свої права, ні євреїв. Проте політик досягнув бажаної мети, адже 9 березня 1943 р. владні органи зупинили процес депортації іудеїв із старих кордонів Болгарії. На більше сили забракло: євреї Фракії та Македонії були відправлені до концтабору в Треблінку [21].

Серед болгарських науковців існує думка, що Д. Пешев належав до кола близьких радників царя Бориса III. Є ймовірність, що віце-спікер спочатку попередив монарха, а вже потім виразив протест уряду. Але навіть якщо так, то чому Борис III не заступився за Д. Пешева, коли депутати виявили йому вотум недовіри і звільнили з посади? Адже після призупинення депортації німецька влада не вимагала від царя покарання для віце-спікера, а продовжувала тиснути щодо нових заходів у вирішенні «єврейського питання». Також є не зрозумілим, хто відповідальний за наказ, що призупиняв депортацію в старих кордонах Болгарії 9 березня 1943 р. Представники Кюстендільської делегації у своїх спогадах давали різні твердження. Але це у більшій мірі не може визначати вирішальну роль царя.

П. Міхальов та А. Суйчмезов говорили, що особисто міністр внутрішніх справ П. Габровський відмінив депортацію, а І. Момчилов стверджував, що це зробив генерал Ганчев, через його власні прохання до генерала Н. Жекова та Бекерле. У донесенні аташе Гофмана до Гестапо йдеться про те, що міністр внутрішніх справ отримав знак від найвищої інстанції для зупинки депортації євреїв із старих кордонів. Ставленик Німеччини зазначає, що у прийнятті зміни планів П. Габровський не радився навіть з членами Комісаріату з вирішення єврейських справ, а отже, дозвіл йому дав монарх [15, 1].

Такі речі є тільки припущеннями, і достовірно ніхто не може запевнити, що плани депортації євреїв 9 березня 1943 р. зруйнував Борис III.

Між тим, антисемітські настрої з боку німецького керівництва продовжували зростати. Після поразок військ на Східному фронті, А. Гітлер вимагав активних дій від болгар – відправки їх солдатів на фронт та виконання плану депортації юдеїв.

У травні 1943 р. керівництво Німеччини уповноважило комісара О. Білева виконати скорегований ним план виселення євреїв із меж Болгарії у загальній кількості 48 тис. осіб. В цей час міністром внутрішніх справ П. Габровськином на розгляд Борису III було подано два варіанти плану депортації. «План А» мав за основу негайну депортацію 48 тис. юдеїв, а от за «Планом Б» передбачалося їх масове виселення із м. Софії (тут проживала основна частина єврейського населення) в провінції країни. Монарх таємно обрав «План Б», а представники уряду стали свідками розгляду лише додаткових заходів, спрямованих на виселення євреїв за «Планом А» [20, 71].

На засіданні від 21 травня 1943 р. Рада міністрів проголосувала за рішення наказу № 70, який надавав «Комісаріату з єврейських питань» повноваження на депортацію осіб єврейського походження з території столиці. За кілька днів у державній типографії було надруковано повістки, в яких вказувалося, що з моменту отримання документу, євреям в триденний термін необхідно з'явитися до назначеного місця збору з ручним багажем не більше 30 кг [21].

Про підготовку О. Білева до акції єврейська община знала ще 19 травня. Вважається, що з цим допомогла секретар «Комісаріату з єврейських справ» Л. Паніца, яка була найвідданішим працівником і мала доступ до будь-якої секретної інформації. Протягом довготривалого часу, ризикуючи життям, вона повідомляла Н. Леві – голові Центральної консисторії євреїв у Болгарії, про низку наказів щодо дискримінації юдеїв. Напередодні події також вдалося передати певні дані з «Плану А».

За іншими твердженнями, інформація про депортацію потрапила з типографії де друкували повістки. Один із примірників потрапив до рук євреїв підпільників-комуністів І. Франсеза та Ф. Баруха. На наступний день на головних вулицях столиці з'явилися листівки із закликами до боротьби [8].

24 травня, у день національного свята Кирила та Мефодія, все єврейське населення столиці зібралось в центральній синагозі м. Софії на промови рабинів А. Хананеля та Д. Ціона. Разом прийняли рішення взяти участь в народній маніфестації протесту. Було організовано єврейські підрозділи самооброни. Перед царським палацом на площі «Відродження» зібралась багатотисячна демонстрація, люди почали фізичний супротив поліції. Військові заарештували 412 осіб, 12 з них були відправлені до табору Самовіт на узбережжі Дунаю. Це стало першим етапом депортації євреїв у болгарські провінції.

В цей день євреї стали не єдиними, хто протестував. Митрополит Софійський Стефан влаштував на травневе свято урочисте богослужіння на площі «Олександра Невського», де закликав християн до захисту євреїв [8].

Відомо, що вперше керівництво Священного Синоду засудило антисемітські дії влади у Софії ще в 1941 р., коли в країні впроваджували расистські засади «Закону про захист нації». Вже тоді представники православ'я у своїх проповідях закликали царя й народ бути толерантними, і на прохання юдеїв масово їх вихрещували. На початку березня 1943 р. митрополити знову почали протест, надсилаючи відкриті листи до монарха та прем'єр-міністра. Таким чином, духовенство мало велику вагу в рішенні уряду не відправляти євреїв до Польщі.

У березні митрополит Кирило Пловдівський проник до тимчасового збору євреїв у м. Пловдиві та заявив поліції, що ляже під потяг, якщо жертв почнуть відправляти за межі країни. Митрополити Софійський Стефан, Кирило Пловдівський, Паїсій Врачанський та Неофіт Віденський, ризикуючи бути арештованими, не раз ставили свої підписи під зверненнями до влади про припинення незаконних дій та дискримінацію євреїв [8].

24 травня, коли почалися сутички народу з поліцією, Митрополит Софійський Стефан сховав у своєму будинку рабина столиці А. Хананеля. На обвинувачення поліції священнослужитель заявив, що буде вихрещувати всіх євреїв, які до нього звернуться. За це митрополита посадили під домашній арешт [10].

В ці дні на допомогу іудеям долучилися й інші активісти. Сьогодні не часто акцентують увагу на заслугах К. Каравелової. В 1925 р. вона стала головою болгарської секції Міжнародної ліги за мир та свободу. На початку 40-х років ХХ ст. жінка являлася однією

із засновників Комітету захисту євреїв Німеччини. В травні 1941 р. єврейські лідери Болгарії звернулися до активістки, аби вона допомогла організувати зустріч з царем Борисом III. Разом із головним рабином А. Хананелем, К. Каравелова написала петицію монарху та попросила підтримати колективне прохання сестру Бориса III Євдокію, папського намісника Дж. Мацолі й католицьких священників [7].

На хвилі піднесення виступили й інші громадські діячі, представники різних організацій й політичних партій. Зокрема, протестували заборонені владою партії «Олександр Стамболійський» та Комуністична партія Болгарії. Члени партії «Землеробський союз» Г. Дімітров, К. Марков, Д. Мацікієв вийшли в ефір радіостанції з м. Хайфи (на той час центр нелегальної імміграції репатріантів-євреїв), де критикували методи влади вирішити «єврейське питання» [7].

Ще однією силою супротиву в Болгарії у травні 1943 р. став політичний гурток «Звено» на чолі з політиком й журналістом Д. Казасовим. До кола його однодумців входили інтелігенти, військові та політики радикального та соціал-демократичного напрямку, які постійно засуджували владу. Долучалися до протестів також керівники профсоюзів, Лікарський союз, Союз письменників й спортивна спілка «Славія». У 1958 р. голова болгарської Центральної Консисторії Й. Герон згадував, що Д. Казасов, разом із впливовими редакторами відомих видань, зустрічалися з прем'єр-міністром Б. Філовим і просили його змінити вектор політики у вирішенні «єврейського питання», хоча це й не вплинуло на зміну його задумів [4].

Тим не менше, хвилюючі події березня-травня 1943 р. сильно похитнули позиції влади. Цар був змушений покинути столицю. Плани депортації також зазнали провалу. В кінці травня 1943 р., під сильним тиском Німеччини виконати обіцяне знищення євреїв, болгарський уряд наказав їм покинути столицю й переїхати у новостворені для них табори праці в провінціях країни. Звісно, в умовах недостатнього харчування та ненормованого режиму роботи в таборах, євреї зазнавали жорстокої експлуатації з боку влади. Але попри всі незручності, болгари, окремі прізвища яких, згадують тільки під час надзвичайної нагоди, здобули для жертв найголовніше – право бути живими.

Завдяки втручання парламентаріїв у рішення Національних Зборів щодо депортації євреїв, владі було продемонстровано, що не всі готові йти на злочин. Відверті виступи політиків й інших активістів показали царю, що він втрачає підтримку, і при нагоді громадяни почнуть вимагати заміни монарха, якщо народний ультиматум не спрацює на їх користь. З іншого боку, якби протести в країні не набули агресивного характеру, монарх би виконав узгоджений з нацистами план остаточного вирішення «єврейського питання».

Виновки. Очевидно, що в порівнянні з історією Голокосту інших європейських країн, явище Шоа в Болгарії набуло виняткового випадку, де без кровопролиття вдалося врятувати євреїв. Але болгарське суспільство зазнає помилок, коли з покоління в покоління передається міф про відсутність антисемітизму та неймовірну братську любов до євреїв. Поруч із героїчною історією порятунку, не ставляться актуальні питання: чому і від кого вони рятували євреїв у період Другої світової війни?

Аби знайти «золоту середину» у непростих рішеннях, у державі зараз необхідно поновити полеміку з цього приводу на політичному та науковому рівнях, щоб пролити світло на події, які, поки що, роблять громадян Болгарії несвідомими у знанні власної історії.

Список використаної літератури

1. Колев В. «Да бъдеш євреин» в царството и в новите земи: исторически и юридически аспекти на проблема [Електронен ресурс] / Валери Колев – Доступ до ресурси: <http://www.dialogueeurope.org/uploads/JewsCol/Panel302.pdf>.
2. Parvanov D. D. (2012). Antisemitismus in Bulgarien. M.A. Universität Wien.
3. Этингер Я. Спасенные в Холокосте [Электронный ресурс] / Яков Этингер – Режим доступа к ресурсу: <http://www.jig.ru/anti/003.html>
4. Мельцер Д. Болгарский народ – народ праведник [Электронный ресурс] / Давид Мельцер – Режим доступа к ресурсу: <http://www.vestnik.com/issues/98/0414/win/meltser.htm>
5. Танева А. Гласове в защита на гражданското общество. Протоколи на Светия Синод на Българската православна църква по еврейския въпрос (1940 - 1944) / А. Танева, В. Гезенко. – София: Център за Еврейски изследвания при СУ «Св. Кл. Охридски», 2002. – 138 с.
6. 6. 22. Янев Я. Евреите в Кюстендил / Янчо Янев. // 9 март '43. – 2013. – №2. – С. 1–6.
7. Капитанска Д. Сърце отворено за приятели / Даниела Капитанска. // 9 март '43. – 2013. – №2. – С. 3.

8. Праведники народов мира. Избранные истории. Борьба в парламенте против депортации евреев Димитр Пешев (Болгария) [Электронный ресурс] / Праведники народов мира. – Режим доступа к ресурсу: http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_pechev.asp
9. Ионкис Г. Человек, который остановил Гитлера [Электронный ресурс] / Г. Ионкис, Б. Кандель // Лехайм. – 2002. – Режим доступа к ресурсу: <http://lechain.ru/ARHIV/128/greta.htm>
10. Праведники народов мира. Избранные истории. Из обращения Димитра Пешева, 17 марта 1943 года [Электронный ресурс] – Режим доступа к ресурсу: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous>.
11. Митев Д. Събитие о международно значение / Денчо Митев. // 9 март '43. – 2013. – №2. – С. 1.
12. Гроервейдл Л. Спасение евреев Болгарии [Электронный ресурс] / Л. Гроервейдл // Академическая Вики-энциклопедия по еврейским и израильским темам – Режим доступа к ресурсу: <http://ejwiki.info/wiki/%>
13. Гроервейдл Л. Екатерина Каравелова [Электронный ресурс] / Л. Гроервейдл // Академическая Вики-энциклопедия по еврейским и израильским темам. – 2011. – Режим доступа к ресурсу: <http://www.ejwiki.org/wiki/%>
14. Tashev S. Кои фактори помогнаха за спасението на българските евреи [Електронен ресурс] / Spas Tashev. – 2016. – Достъп до ресурси: <https://www.facebook.com/spas.tashev/posts/1340430642648447>

References

1. Kolev, C. «Being a Jew» in the kingdom and in the new lands: historical and legal aspects of the problem (In Bulg.). [pdf] Available at: <<http://www.dialogueurope.org/uploads/JewsCol/Panel302.pdf>>
2. Parvanov, D., D. (2012). Anti-Semitism in Bulgaria. MA. University of Vienna.
3. Etinger, Ya., Saved in the Holocaust (in Rus.). [online] Available at: <<http://www.jig.ru/anti/003.html>>
4. Mel'tser, D., The Bulgarian people are the people of the righteous (In Rus.), 1998. The Bulgarian people are the people of the righteous. *Vestnik* (in Rus), [e-journal] 8 (189). <<http://www.vestnik.com/issues/98/0414/win/meltser.htm>>
5. Taneva, A. and Gezenko, V. (2002) Voices in defense of civil society. Minutes of the Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church on the Jewish question (1940 - 1944). Sofia: Center for Jewish Studies In Sofia University «St. Kl. Ohridski» (in Bulg.)
6. Yanev, Ya., (2013). Jews in Kyustendil. *9 Mart '43, (March '43)*, 2, 1-6 (in Bulg.)
7. Kapitanska, D., (2013). Heart open to friends. *9 Mart '43, (March '43)*, 2, 3 (in Bulg.)
8. Yad Vashem, Righteous people of the world. Selected stories. The struggle in parliament against the deportation of Jews Dimitar Peshev (Bulgaria) (in Il.). [online] Available at: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/stories_pechev.asp>
9. Ionkis, G. and Kandel', B., (2002). The man who stopped Hitler. *Lekhaim* (in Rus), [e-journal] 12 (128). <<http://lechain.ru/ARHIV/128/greta.htm>>
10. Yad Vashem, Righteous people of the world. Selected stories. From the appeal of Dimitra Peshev, March 17, 1943 (in Il.). [online]. Available at: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/testimony_pechev.asp>
11. Mitev, D. (2013). An event of international importance. *9 Mart '43, (March '43)*, 2, 1 (in Bulg.)
12. Groerveydl, L., (2011). Salvation of the Jews of Bulgaria. *Academic Wiki-encyclopedia on Jewish and Israeli themes* (in Rus.). [online] Available at: <<http://www.ejwiki.org/wiki/%>>
13. Groerveydl, L., (2011). Ekaterina Karavelova. *Academic Wiki-encyclopedia on Jewish and Israeli themes* (in Rus.). [online] Available at: <<http://www.ejwiki.org/wiki/>>
14. Tashev, S., (2016) What factors helped the salvation of Bulgarian Jews (in Bulg.). [online] Available at: <<https://www.facebook.com/spas.tashev/posts/1340430642648447>>

SHPAK Marianna, PhD student of Zaporizhzhya National University, Department World History and International Relations,
e-mail: rusalkamari4ka@gmail.com

POLEMICAL QUESTIONS OF HISTORY OF THE SHOAH IN BULGARIA: WHOM BELONGS THE ROLE OF SAVIOR?

Abstract. Introduction. *In the twenty-first century analysis phenomena of the Holocaust has had to give a clear idea of the tragedy and its aftermath. But in the former Soviet Union there are new historical facts which require evaluation. Decommunisation process showed, that the history of the Shoah in socialist countries has undergone rewriting. An example is Bulgaria, where people do not accept and do not understand the phenomenon of the Holocaust. To find the cause of this, we must see event where there was distortion of history. In view of the above problems, it is necessary to treat all critical events. In this regard, special attention should be given to many historians study that will show the truth. It is important to note, that in Bulgaria not all experts are ready to accept the truth of the history of the Shoah. This complicates the process of policy memory of the Holocaust. Regarding this issue, is really to take responsibility for the process of writing a new truth in the history of the state.*

Purpose. *For the purpose of analysis is taken of events that caused the non-standard understanding of the Holocaust in Bulgaria. The attempt to find out the real reasons deportation of Bulgarian Jews. It is important to see the real merits of the people who saved Jews. We need to understand, whether the whole population Bulgaria wanted to save Jews.*

Results. *Analysis of historical events of the Holocaust in Bulgaria makes it clear that the experts do not have critical thresholds. In crimes of the Holocaust is accused only government officials. Mass protests*

during the war against the destruction of Bulgarian Jews created the idea, that the heroes were all. But research by R. Avramov, L. Cohen, B. Dicheva D. Parvanova show, that everything is much more tragic.

Methods. Including in research a chronological and retrospective methods, it became apparent, that those responsible for the Holocaust in Bulgaria are many.

Conclusion. Therefore, in the history of Bulgaria there are many problems, that need coverage. Created by the Bulgarian Communist Party history should not exist today. The only way to form a new generation of citizens, which consciously will assess the situation.

Key words: Shoah, anti-Semitism, socialism, de-communization, the deportation, policy memory

Одержано редакцією 19.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 930.85

ПОДЕНКО Віктор Петрович,
аспірант кафедри українознавства
Національного університету
харчових технологій,
e-mail: podenko@ukr.net

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИЧНІСТЬ: АЛГОРИТМИ СТАНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В ході дослідження було розглянуто проблеми становлення національної ідентичності українців в умовах глобалізаційних процесів під впливом різних історичних факторів. Розкрито поняття національної свідомості, національної ідентичності та української національної ідеї. Стаття присвячена одній з актуальних проблем характеристики впливу історичних процесів радянського та пострадянського періоду на збереження національної ідентичності українців.

Ключові слова: глобалізація, глобалізаційні процеси, національна самоідентичність, українська національна ідея.

Постановка проблеми. Інтеграція України в міжнародний освітній простір вимагає кардинальних змін в напрямку підвищення якості й конкурентоспроможності національної освіти, її модернізацію, зміни освітньої парадигми та пошуку альтернативних моделей організації навчання. Ці питання постійно привертають до себе увагу освітян, громадськості, держави: політика України в освітньому спрямуванні полягає у розв'язанні питань, що в глобалізаційно-інтеграційних процесах постають, як перед національною системою освіти, так і, зокрема, вищою школою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню вивчення національної ідентичності в умовах глобалізаційних процесів приділяється значна увага у працях таких дослідників, як В. Ліпкан, Г. Касьянов, Е. Сміт, М. Боришевський, М. Розумний, Е. Гелнер. Вищевказані дослідники порушували тему російського впливу (царизму та радянської доби) на формування та становлення української національної ідеї. Аналізували процеси самоідентичності українського народу, заклавши фундаментальне підґрунтя до поглибленого вивчення національної української самоідентичності в умовах глобалізаційних процесів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Оновлена стратегія філософії освіти, її реформування вимагають принципово нових наукових досліджень, обґрунтованого та послідовного запровадження передових науково-педагогічних технологій, раціональних і ефективних підходів до організації наукової та інноваційної діяльності у сфері освіти. Розвиток системи освіти в зазначеному напрямі ґрунтується на: 1) рекомендаціях Нової стратегічної програми європейського співробітництва в галузі освіти і навчання «Освіта і навчання 2020», спрямованої на розбудову інформаційно зорієнтованих європейських суспільств та перетворення навчання протягом життя на реальність; 2) забезпеченні пріоритетності розвитку науки та науково-технічного потенціалу вищих навчальних закладів шляхом виділення коштів із державного бюджету на перспективні наукові проекти і скорочення кількості розпорядників бюджетних коштів у сфері науки; 3) створенні ефективної системи методологічного, науково-методичного супроводження модернізації національної освіти, прогнозуванні тенденцій інноваційного розвитку системи

освіти з використанням результатів моніторингових досліджень; генеруванні інноваційних ідей, їх визначенні, відборі та забезпеченні впровадження; формуванні відкритої інформаційно-аналітичної бази новацій у всіх підсистемах освіти; 4) осучасненні тематики основних напрямів наукових досліджень у вищих навчальних закладах та наукових установах освітньої галузі, у системі післядипломної педагогічної освіти, виконанні та відборі на конкурсних засадах проектів комплексних наукових досліджень і розробок, що здійснюються за кошти державного бюджету та залучених інвестицій; 5) проведенні практико-орієнтованих психолого-педагогічних досліджень з актуальних проблем розвитку освіти, застосуванні нових концептуально-методологічних підходів до розроблення державних стандартів освіти; 6) розробленні інваріантної складової навчання з кожного предмета на основі компетентнісного підходу до навчання та норм психофізичного розвитку дитини, а також відповідних педагогічних технологій; 7) вивченні потреб та забезпеченні розвитку обдарованих дітей, розробленні індивідуальних методик організації їх навчання та соціалізації, проектуванні особистісно-розвивального середовища обдарованих дітей і молоді; 8) розробленні ефективних моделей інтеграції в суспільство дітей і молоді з особливими освітніми потребами шляхом сучасного науково-методичного забезпечення змісту корекційної та інклюзивної освіти; 9) створенні нормативно-правового, методологічного, науково-методичного, навчально-технічного забезпечення системи освіти, що враховує оцінювання якості і результативності навчальної та виховної діяльності навчальних закладів, системи консультування і наукових експертиз; 10) створенні системи мотивацій, стимулювання та заохочення інноваційної діяльності у сфері освіти, розробленні нових концептуальних моделей удосконалення окремих підсистем освіти; 11) розробленні системи нівелювання ризиків негативних наслідків інноваційної діяльності в системі освіти [1]. Зазначене вище має тісно переплітатись із процесом становлення української національної самоідентичності в умовах євроінтеграції та глобалізації зокрема.

Тому, **метою** нашої наукової розвідки є дослідження алгоритмів становлення української національної самоідентичності в умовах глобалізаційних процесів із урахуванням особливостей самосприйняття людиною себе як складової українського народу в залежності від вікової категорії (народжені у СРСР і після проголошення незалежності України), рівня освіти, культури та соціальної активності.

Виклад основного матеріалу. Глобалізаційні процеси ХХІ століття активізували розвиток національної ідентифікації, національної самосвідомості та Української національної ідеї. Відокремлення своєї нації, піднесення самоідентичності українського народу особливо гостро відчувається в умовах євроінтеграції, під впливом зовнішньої агресії та за сприяння державної політики. Надалі, наведемо основні поняття зазначеного. Відтак, національна свідомість (ідентичність) – це насамперед уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості (ідентичності). Тут ідеться не лише про відокремлення «ми» від «не ми» [1, 284].

Дослідженнями встановлено певні закономірності та фази розвитку національної ідентичності особистості. Перша фаза проходить у дитячому віці. Ключовий вплив на становлення національної ідентичності на даному етапі має сімейне середовище, - мала соціальна група. Наступні фази відбуваються у результаті інститутів соціалізації – дошкільні заклади освіти, середня та вища школа, колектив підприємства тощо. Проходження цих фаз поступово вибудовує національну самоідентичність, в якій все вагомішими стають національні складові.

У 90-х роках ХХ століття активно досліджується проблема становлення національної ідентичності. Національна ідентичність у таких дослідженнях визначається як процес ототожнення, уподібнення себе з певною нацією [2].

Розуміння поняття «ідентичність» нездійснене без усвідомлення пов'язаного з ним терміну «ідентифікація». Термін «ідентифікація» походить від пізньолатинського «*identificare*» і в буквальному розумінні означає ототожнення, уподібнення, впізнання, встановлення збігу об'єктів. У «Філософському енциклопедичному словнику» ідентифікацією називають «дію, спрямовану на встановлення ідентичності» [3, 233]. Тобто ідентифікація (самоідентифікація) передбачає виявлення спільних або специфічних ознак при

співвіднесенні одного суб'єкта з іншим. А ідентичність є результатом процесу ідентифікації (самоідентифікації). Національна ідентичність при цьому є наслідком ототожнення людини із певною спільнотою, прийняття норм та моделей поведінки такої спільноти.

Під національною ідеєю ми розуміємо поняття духовної основи життєдіяльності нації, система соціокультурних координат, яка задає їй світоглядні та цілепокладаючі орієнтири, визначає ціннісні орієнтації. На побутовому рівні – відчуття й розуміння спільності історичної долі, усвідомлене сприйняття нерозривності генетичного зв'язку нації, держави, особи, власний ідеал народу, що є узагальненим (часто інстинктивним, підсвідомим) уявленням про призначення нації та її місце в навколишньому світі. На політичному рівні – система символів і вольовий імпульс, що виступають духовною основою національних рухів і національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проєкт майбутнього нації. На теоретичному рівні – узагальнена світоглядно-методологічна вихідна позиція в концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. На пізнавальному рівні – гносеологічна конструкція, що відображає погляди визначних представників суспільної думки на процеси націє становлення, державотворення, на місце й роль націоналізму [4].

Мартін Бубер в роботі «Народ і його земля» зазначає: «Ми говоримо про національну ідею, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій внутрішній зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю і призначення, робить їх предметом своєї свідомості, мотивуванням своєї волі...» [5].

Головний редактор газети «День» Лариса Івшина так визначає українську ідею: «Це – ідентичність і модернізація. Тобто – розвиток, збільшення кількості українців – красивих, здорових, розумних та духовних, завоювання конкурентних позицій у своєму регіоні й світі, утримування духовного потенціалу... Ми повинні зберегти себе в кращій формі, яка нам дісталась за цивілізаційні періоди, і примножити той спадок» [6, 7].

Процес формування української національної ідеї можна відобразити за допомогою трьох історичних періодів, яким відповідають певні рівні зрілості національної свідомості українців:

1. Від пізнього середньовіччя до доби Гетьманщини (кінець XV – кінець XVIII століття): усвідомлення українцями себе як єдиного народу з самобутньою культурою та менталітетом; усвідомлення рівних із сусідніми народами прав на свободу;

2. Від початку XIX ст. до розпаду УНР (початок XIX – 1919 рік): створення літературної мови, формування власної політичної та наукової думки, театру та літератури, що свідчить про духовне осмислення власної національної ідентичності; прагнення до створення власної держави;

3. Від відновлення незалежності України до сьогодні (від 1991 року): формальне утворення української нації; «постколоніальний» менталітет нації – відсутність гордості за власну мову та культуру [7].

Початок глобалізаційних процесів набирає обертів на першу половину XX сторіччя. Російський філософ М. Бердяєв у своїх роботах вживає терміни «культура» і «цивілізація», замінюючи відповідно терміни «самоідентифікація» та «глобалізація», які сформувалися пізніше [8].

Джерела українського націотворення у більшості модерністських підходів розглядається у контексті політичних, економічних, суспільних та культурних процесів XIX століття. Але неможливо заперечувати існування авторів, концепції яких наголошують на інтенсивність націотворення саме у XX столітті, не заперечуючи впливу попередніх поколінь. Одним із представників такої течії є канадський дослідник Борис Кравченко, який наголошує, що вирішальним у формуванні свідомості і української нації є XX століття, пов'язуючи зміни у національній свідомості українців з економічним та технологічним розвитком, переходом українського суспільства із аграрного в індустріальне. Такий перехід дав поштовх розвитку комунікативних можливостей, росту рівня освіченості населення, зруйнував існуючу соціальну структуру українського суспільства та формування нових соціальних культур, еліт. «Останні, по-перше, мали вплинути на формування української національної свідомості, а по-друге, скористатися нею як знаряддям для реалізації власних політичних амбіцій» [9, 335].

Тоталітарна радянська влада мала за мету придушення та викорінення національної ідентичності з українців. Здійснюючи ідеологічний тиск та стираючи основні риси націо-

нальної ідентичності, вкладалися притаманні ментальності «пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, про людське око, і напоказ, головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості – і відчуття неспроможності через некомпетентність і непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність і хамство; патерналізм – і очікування від влади розв'язання власних проблем; безпорадність, сподівання на розв'язання проблем ззовні, на чийось гуманітарну допомогу» [10].

При цьому використовувались методи коренізації з метою підсилення ефективності ідеологічної роботи. Коренізація полягала у використанні національної свідомості окремих народів для зміцнення позицій московського центру. Представники управлінських структур вивчали мову та культуру національних республік, запрошували до своїх лав представників місцевого населення, ніби то йшли на поступки національному рухові. Проте така політика мала за мету підсилення агітації та пропаганди мовами певної республіки, всебічний контроль периферії центром.

На противагу цьому частина консервативного керівництва комуністичної партії СРСР намагалася обґрунтувати відразу комуністичної еліти до української культури і мови, заявляючи про неминучість «боротьби двох культур». Мовляв, російська культура і мова в Україні пов'язані з містом і «найпрогресивнішим» у суспільстві робітничим класом, а українська культура та мова – з селом і «відсталим» селянством [11]. Згорання у 30-х роках «українізації», переслідування національної інтелігенції, відсутність державної підтримки української культури та переважно неукраїнський склад апарату республіки мала послідовний характер «стирання» української національної ідентичності.

Подальшим етапом стали 1950-1960 роки ХХ століття, в які культурний рух «шістдесятників» поступово набував ознак політичного. Але на той час українська національна ідентичність була вже достатньо розвинута, проникнувши те тільки в культурну, а й соціально-економічну сферу. Завдяки цьому радянська русифікація не мала такого руйнівного впливу та була неспроможна викоринити національну ідентичність українців.

У другій половині 1980-х років культурницький український рух поступово перетворився на політичний із подальшою реалізацією у формі проголошення незалежності України у 1991 році. Процес націотворення відновився. Та бурний його розвиток не відбувся через масштабну економічну кризу, розвал інфраструктури освіти, ускладненість мобілізації українців під національними гаслами через низький рівень самосвідомості, низький соціальний статус української мови через позиціонування як мови села, внаслідок реалізації політики русифікації.

Як бачимо, у процесі націотворення створюється певна «матриця», логічна схема, яка періодично під дією різних чинників і на різних історичних етапах самовідтворюється в іншому якісному вимірі, щоразу в коротший історичний термін. Елемент безперервності, а точніше регенеративності, у цьому процесі забезпечується наявністю інтелігенції, яка була й залишається ключовим соціально-культурним елементом цієї черги «відроджень» [1, 299].

Найбільш показовим є зрушення у національній ідентифікації української молоді. В ідентифікації молоді відбуваються два паралельних процеси: індивідуалізація прозахідного типу та пошук нової корпоративної самореалізації. Молодь прагне до самоорганізації на принципово новій етнонаціональній основі, що передбачає: пристосування індивідуальної свідомості, поведінки, культурного досвіду до мінливих наслідків техногенної революції; зниження у свідомості молоді значення держави як учасника процесів формування культурного простору; переорієнтацію свідомості значної частини молоді на відхід від неусвідомлених наслідків домінування вестернізації; формування соціокультурних механізмів становлення громадянського суспільства тощо [13, 214].

Висновки. Збільшення впливу глобалізаційних процесів на Україну відбувається на початку ХХ сторіччя. Самостійності у трактуванні своєї самоідентичності у розрізі глобалізаційних процесів українське суспільство набуває лише після 1991 року із проголошенням незалежності. Розрив у вивченні цієї проблематики між українськими і західними науковцями ще досить вагомий, що зумовлено «залізною завісою» радянської доби та необхідністю самостійно проходити шлях, який вже був подоланий західними дослідниками. Брак систематичності та послідовності проведення таких досліджень в Україні також є негативним фактором у вивченні даного напрямку.

Переосмислення подій ХХ сторіччя, за часів тоталітаризму зокрема, є важливою складовою формування сучасної української самоідентичності. Пов'язані з цим періодом трагічні події назавжди залишаться в національній пам'яті українського народу. Спираючись на досвід минулих поколінь, зберігаючи тисячолітню культурну спадщину Україна обрала вектор повернення до європейської цивілізації. Важливість єдності з європейськими країнами важко переоцінити, проте національна самоідентичність є найбільшим нашим скарбом, що виокремлює Україну як єдину і неповторну серед всіх держав світу. Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо в дослідженні процесу модернізації системи освіти. Зміст та організація історичної освіти є важливим елементом, адже саме вона – основа національної освіти, що розкриває особливості та тенденції розвитку світової та української історії як її частини з точки зору творчої та державницької діяльності окремих особистостей і нації в цілому, специфіки української національної ідентичності, вплив загальноєвропейських та загальносвітових тенденцій на формування української держави, пізнання сучасних глобалізаційних впливів на подальший її розвиток.

Список використаної літератури

1. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г. В. Касьянов. – Київ, 1999. – 352 с.
2. Гелнер Е. Нації та націоналізм / Е. Гелнер // Національна ідентичність: Хрестоматія / Т. Воропай (упорядник). – Харків: Крок, 2002. – 316 с.
3. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання; [під ред. В. Шинкарука]. -К. : Абрис, 2002. – 233 с.
4. Нагорна Л. П. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл.– Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_ideia.
5. Економічний націоналізм як складова національної ідеї [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://kobzar1814.blogspot.ru/2011/04/blog-post_7154.html.
6. Липкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: Монографія / В. А. Липкан. – Київ: Текст, 2003. – 459 с.
7. Українська національна ідея. Функції культури [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://bibl.com.ua/kultura/3028/index.html>.
8. Парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів часу: проблеми та шляхи збереження» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl0912109.htm
9. Грицак Я. Й. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Й. Грицак – Київ, 2004. – 343 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник. – Київ: Генеза, 2004. – 335 с.
11. Українізація причини і наслідки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrainereferat.org/uaref-514-1.html>
12. Розумний М. Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки / М. Розумний, В. Андрусів // Політичний менеджмент. – 2010. – № 3. – С. 116 – 126.
13. Касьянов Г. В. Украина 1991 – 2007. Очерки новейшей истории / Г. В. Касьянов. – К: Наш час, 2008. – 480 с.

References

1. Kasyanov, G. (1999). *Theories of nation and nationalism*. Kyiv (in Ukr.)
2. Helner, E. (2002). Nations and Nationalism. In T. Voropay (Ed). *National Identity: (compiled)*. Kharkiv (in Ukr.)
3. Shynkaruk, B. (Ed.) (2002). *Philosophical Encyclopaedic Dictionary*. Kyiv (in Ukr.)
4. Nagorna L. (2010). National idea [electronic resource]. *Encyclopaedia of Ukrainian History*, 7, Kyiv (in Ukr.). Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalna_ideia.
5. *Economic nationalism as part of the national idea* [electronic resource]. Retrieved from http://kobzar1814.blogspot.ru/2011/04/blog-post_7154.html. (in Ukr.)
6. Lipkan, V. (2003). *Theoretical foundations and elements of the national security of Ukraine*. Kyiv (in Ukr.)
7. *Ukrainian national idea. Functions culture* [electronic resource]. Retrieved from <http://bibl.com.ua/kultura/3028/index.html>. (in Ukr.)
8. National Identity in Ukraine in Globalization Challenges Conditions: Problems and their Solutions. *Parliamentary Hearings* [Electronic resource]. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl0912109.htm (in Ukr.)
9. Hrycak, J. (2004). *Passion nationalism. Historical essays*. Kyiv (in Ukr.)
10. (2004) *Political Science Encyclopaedic Dictionary*. Kyiv (in Ukr.)
11. *Ukrainianization cause and effect* [electronic resource] - Retrieved from <http://www.ukrainereferat.org/uaref-514-1.html> (in Ukr.)
12. Rozumnyi, M., Andrusiv, B. (2010). Formation of national identity as a priority in security policy. *Politychnyy menedzhment (Political Management)*, 3, 116 – 126. (in Ukr.)
13. Kasyanov, G. (2008). *Ukraine 1991 – 2007. New history essays*. Kyiv (in Ukr.)

Podenko Viktor, PhD student of National University of Food Technologies, Department of Ukrainian Country Studies,
e-mail: podenko@ukr.net

UKRAINIAN NATIONAL SELF-IDENTITY: FORMATION ALGORITHMS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION PROCESSES

Abstract. Introduction. *The integration of our country into international educational space is connected with some qualitative and competitive changes in national educational system. Ethnic factors dominated in citizens' identification before the 21st century, today economic factors are clearly more important in this process. A significant increase in the mobility of young people increases the pace of changing of the place of residence, what leads to a focus on the formation of private interests instead of creating ties with rights and responsibilities towards certain nations. For many nation states, this development creates certain threats to their future development.*

The purpose of this research is to determine the key trends and changes in socioeconomic and cultural aspects of national identity with the goal to improve the security of nation states and to strengthen their competitiveness.

The research tasks are: to characterize the main approaches to determining nation's identity; to analyze the main economic, social, cultural criteria of national identity; to analyze the conducted survey concerning the key points of Ukrainians' national identity; to offer approaches to national identity shaping based not only on cultural and political, but also economic and social values.

Results. *The main criteria for the identification of a person with a particular nation are not only cultural, but also political, social and economic. In the context of globalization, the role of socioeconomic factors associated with the identification of a person with a group is clearly increasing, especially the role of public resources needed for economic development and the complicity in the use and management of these resources. A person needs self-identification to become a member of a social group for reproduction, for the use and protection of resources of the social groups' development and for the protection of vital interests that people cannot provide them or with the family. It is important for people to acquire a social role in the society through which they identify themselves with the rest of the nation.*

Originality. *In terms of urbanization, the global redistribution of ownership and the increasing mobility of young people causes a threat to the common value system of the society and thus to the common identity. Therefore, the state should support the creation of a new system of values, preferably based on the development of cultural practices, ideology and joint management of people.*

Conclusion. *The problem of Ukrainian national identity formation in the conditions of various historical globalization factors has been considered. The concept of national identity and the Ukrainian national idea has been discussed. The article is devoted one of the urgent problems of historical Soviet and post-Soviet influence period to preserve Ukrainian national identity.*

Key words. *Globalization, globalization process, national self-identity, Ukrainian national idea.*

Одержано редакцією 10.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 327(485):341.214

БРАЙЧЕВСЬКА Олена Андріївна,
кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародного права факультету права та міжнародних відносин Київського університету імені Бориса Грінченка,
e-mail: oab@ukr.net,
КОВАЛЬЧУК Юлія Олегівна,
бакалавр з країнознавства Київського університету імені Бориса Грінченка,
e-mail: kovalchuk.julie@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ШВЕЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті досліджуються особливості сучасного зовнішньополітичного курсу Королівства Швеція в нових геополітичних умовах. З'ясовуються проблеми зовнішньополітичного вибору Швеції під впливом останніх подій на міжнародній арені, зважаючи на її нейтральний статус.

Проведено аналіз шляхів реалізації зовнішньополітичної стратегії, які передбачають міжнародну співпрацю та участь у вирішенні актуальних міжнародних проблем. Також розглянуто шведську політику партнерства та регіональної співпраці.

Ключові слова: Королівство Швеція, зовнішня політика, політика партнерства, нейтралітет, міжнародна допомога, арктична стратегія.

Постановка проблеми. Зовнішня політика держави спрямована, в першу чергу, на забезпечення власних національних інтересів. Кожна держава розробляє стратегію діяльності у міжнародному середовищі, шляхи, методи і засоби її реалізації у відповідності до викликів і загроз на міжнародній арені. Важливою складовою державних перетворень, що відбуваються в Україні починаючи з 2014 р., є переосмислення її зовнішньої політики в умовах виходу із зони безпосереднього впливу Російської Федерації та прагнення інтегруватися до європейських політичних та економічних структур, а також перетворення із об'єкту на суб'єкт зовнішньополітичного процесу. Особливістю сучасного становища України є необхідність провадити виважену та збалансовану зовнішню політику. Надскладним завданням у поточних умовах є формування зовнішньої політики, яка була б спрямована на досягнення максимального зближення та інтеграції з європейськими та євроатлантичними структурами і, одночасно, мала б мінімальний конфронтаційний потенціал. Тому важливим є вивчення досвіду зовнішньополітичної діяльності країн, що спромоглися поєднати нейтралітет із активною роллю у міжнародній політиці, і які, без сумніву, можуть претендувати на роль активного міжнародного актора. Яскравим прикладом такого поєднання є зовнішня політика Швеції, яка, незважаючи на статус нейтральної держави, реалізує чітку і послідовну власну позицію під час вирішення низки глобальних та регіональних питань, демонструє політичну та економічну присутність як у Європі, так і за її межами. Тому вивчення досвіду зовнішньополітичної діяльності Королівства Швеції є особливо актуальним в контексті поточних трансформацій в Україні.

Мета. Мета дослідження полягає у системному аналізі зовнішньополітичної діяльності Швеції з огляду на її основні пріоритети, принципи та механізми, спрямовані на забезпечення національних інтересів.

Виклад основного матеріалу. Основні засади зовнішньої політики Швеції щороку затверджуються шведським парламентом - Риксдагом. Їх формування розпочинається з розробки та обговорення в ході парламентських дебатів основних положень державної політики у сфері зовнішніх зносин, які визначають зовнішньополітичний курс Швеції та її бачення власної ролі у світі.

Реалізацією зовнішньої політики займається шведський уряд, який традиційно несе відповідальність за цю сферу діяльності, проте окремі питання можуть бути вирішені лише за участі Риксдагу. Зокрема, парламент вирішує питання щодо участі шведського миротворчого контингенту у врегулюванні міжнародних конфліктів та частки валового національного доходу, яка буде витрачена на розвиток міжнародної співпраці. Перед тим, як Риксдаг приймає остаточну постанову, проект зовнішньополітичних рішень готує Комітет з питань зовнішньої політики. За безпосередню реалізацію зовнішньої політики несе відповідальність Міністерство закордонних справ Швеції. Сферами його міжнародної діяльності є захист демократії та прав людини, політика у сфері безпеки, багатостороннє співробітництво, торговельна політика та забезпечення національних інтересів Швеції.

Важливе місце в реалізації шведської зовнішньої політики посідає Sida (Swedish International Development Cooperation Agency) – Шведське агентство з міжнародного розвитку та співробітництва, яке є підзвітним Міністерству закордонних справ Швеції. Це орган виконавчої влади, який працює від імені шведського парламенту та уряду. Його завданням є зниження рівня бідності у світі. Агентство співпрацює із 33 країнами Африки, Азії, Європи та Латинської Америки [1].

Співробітництво в галузі міжнародного розвитку передбачає надання фінансової допомоги низці країн світу з метою створення можливостей для покращення умов життя їх населення. Країни, які отримують допомогу, мають можливість інтенсифікувати розвиток економіки і розвивати свою торгівлю та промисловість. Швеція також сприяє усуненню торгових бар'єрів, які заважають бідним державам отримати доступ до світового ринку. З розвитком економіки у цих держав зменшуються ризики виникнення конфліктів, а це, в свою чергу, сприяє розвитку демократичного суспільства [1].

Після шведсько-норвезької війни 1814 р., зовнішня політика Швеції базується на суворому нейтралітеті та відмові від участі у будь-яких військових блоках [2]. Нейтральний статус країни щороку підтверджується в Зовнішньополітичній декларації уряду (Statement of Government Policy in the Parliamentary Debate on Foreign Affairs), що вважається офіційним підтвердженням шведського нейтралітету, який проголошується в односторонньому порядку. Загалом, нейтралітет держави ґрунтується на її власному самовизначенні, тому для Швеції є надзвичайно важливим питання забезпечення національної безпеки та оборони, в чому країна покладається в основному на власні сили. Разом з тим, сучасні виклики і загрози міжнародній безпеці та нові геополітичні реалії на міжнародній арені зумовили посилення уваги Королівства Швеція до співробітництва з міжнародними організаціями (Європейським Союзом, ОБСЄ, НАТО), особливо у питаннях, що стосуються політики безпеки.

Аналізуючи Зовнішньополітичну декларацію уряду, проголошену на парламентських дебатах у лютому 2016 р., можна виокремити основні вектори сучасного зовнішньополітичного курсу Королівства Швеції та його позиції на міжнародній арені в нових геополітичних реаліях сучасного світу.

Шведський уряд визначає свою політику як активну та конструктивну, метою якої є забезпечення інтересів держави в рамках широкої співпраці з іншими країнами. Найголовнішим пріоритетом зовнішньополітичної діяльності Швеції, який залишається незмінним впродовж багатьох років, є забезпечення національної безпеки. Головною умовою реалізації завдань безпекової політики Швеція визначає міжнародну співпрацю на двосторонньому, регіональному та багатосторонньому рівнях, зокрема, через співпрацю з країнами Північної Європи, ЄС, ОБСЄ, ООН та за допомогою партнерства з НАТО. Разом з тим, Королівство Швеція наголошує, що воно не є учасником військових блоків, що в свою чергу дає додаткову можливість зробити внесок у підтримку стабільності та безпеки у Північній Європі [3].

Важливим фактором у боротьбі із загрозами миру та безпеці Швеція розглядає колективність та міжнародну співпрацю, посилення трансатлантичних зв'язків та розширення співробітництва у Північноєвропейському та Балтійському регіонах, в ООН, ОБСЄ та НАТО. Важливими інструментами для досягнення стабільності та послаблення напруженості є «переговори та заходи побудови довіри». Також Швеція наголошує, що, незважаючи на нейтральний статус, вона не залишатиметься осторонь, якщо інша країна-член ЄС стикнеться з катастрофою чи атакою. Позиція Королівства у таких випадках визначатиметься готовністю одночасно надавати та отримувати підтримку, як цивільну, так і військову [3].

В сучасну еру, яка характеризується непередбачуваністю та постійним виникненням нових загроз безпеці, Швеція веде постійний діалог з північноєвропейськими країнами з метою поліпшення обміну розвідувальними даними та розширення транскордонного навчання, що проводиться в рамках співпраці шведських, норвезьких та фінських військово-повітряних сил у північній Скандинавії [4].

Найближчим союзником у сфері оборони та безпеки Швеція розглядає Фінляндію. Політичною метою співпраці у цій сфері є її поглиблення в більш широких масштабах, а «не лише в умовах мирного часу» [4]. Конкретною військовою перевагою цього співробітництва для обох сторін є, зокрема, можливість військово-повітряних і військово-морських сил обох країн використовувати повітряні бази і порти один одного у випадку військової кризи. Проте на даний час договірної основи цієї співпраці немає [4].

Важлива роль у зовнішній політиці Швеції у сфері безпеки відводиться США, співпраця з якими заснована на взаємному інтересі щодо розширення та поглиблення контактів. Швеція розглядає співробітництво із США як життєво важливе, як з міркувань політики європейської безпеки та посилення ролі США у підтримці безпеки у Північній Європі, так і з міркувань оборонної політики, метою якої є розвиток власного військового потенціалу за допомогою навчальної підготовки та співпраці у сфері озброєння [4]. Зокрема, у червні 2016 р. міністр оборони Швеції П. Хульквіст та міністр оборони США Е. Картер підписали двосторонню Заяву про наміри. Її метою є співпраця задля розвитку обороноздатності, підвищення функціональної сумісності та покращення ефективності і результативності оборонних зусиль між країнами, які будуть спрямовані на воєнну підготовку та навчання, співробітництво у сфері роззброєння, наукові дослідження та розробки, а також вирішення проблем в рамках багатосторонніх операцій [5].

Надзвичайно велика увага у шведській зовнішній політиці приділяється членству в ООН. Беручи участь у воєнних операціях ООН з підтримки миру, Швеція також надає додаткову допомогу місіям ООН, як наприклад, у випадку з розвідувальною групою Багато-профільної комплексної місії ООН по стабілізації в Малі (МІНУСМА) [4].

В рамках співпраці з ООН Швеція послідовно проводить політику щодо збереження миру, уникнення збройних конфліктів та посилення ролі жінок у миротворчих процесах. Це є основою, на якій країна планує зосередити свою діяльність у 2017-2018 рр., коли буде непостійним членом Ради Безпеки ООН. В концепції своєї зовнішньої політики Швеція також визначає свою позицію щодо діяльності цього органу в сучасних умовах: Рада Безпеки повинна брати на себе більшу відповідальність за мир та безпеку; задля збереження верховенства міжнародного права повинно бути обмежене право вето; з метою більш оперативного реагування на реалії сучасного світу Рада Безпеки повинна бути реформована. Разом з тим, Королівство є непохитним прихильником зміцнення Організації Об'єднаних Націй. За величиною нарахованих та добровільних внесків до бюджету ООН країна входить в першу десятку [3].

Крім участі у миротворчих операціях ООН, де задіяні більше 80 000 шведських громадян, Швеція також підтримує операції ООН по врегулюванню криз через залучення кваліфікованих співробітників шведських урядових установ до складу різноманітних місій з підтримки миру, які працюють в Афганістані (МООНСА), Південному Судані (МООНЮС), Ліберії (МООНЛ) та в Центральній-Африканській Республіці (МІНУСКА). На підтримку зусиль ООН щодо забезпечення миру Швеція фінансує проведення наукових досліджень, розробляє миротворчі доктрини, методи та шляхи їх реалізації [6].

Серед пріоритетів своєї співпраці з ООН Швеція виокремлює також глобальний та сталий розвиток, боротьбу зі зміною клімату, розбросення та нерозповсюдження ядерної зброї, гуманітарні операції, забезпечення дотримання принципів міжнародного права, сприяння загальній повазі до прав людини та боротьбу з тероризмом [3].

Ще однією із найважливіших платформ проведення своєї зовнішньої політики та політики безпеки Швеція розглядає Європейський Союз. В червні 2016 р. була підготовлена Глобальна стратегія ЄС щодо зовнішньої політики та політики безпеки (EU Global Strategy on Foreign and Security Policy). Одним із ініціаторів та активним розробником її положень було Королівство Швеція [3].

Співпраця з ЄС є важливою для зміцнення оборонного потенціалу держави, передбачає зміцнення ЄС як глобального актора та спрямована на покращення співпраці ЄС з країнами, що не є його членами.

Одним із пріоритетів Королівства Швеція в рамках співробітництва з ЄС є створення «Соціальної Європи», що передбачає збільшення робочих місць, покращення ринку праці, забезпечення стійкого зростання, врегулювання міграційної кризи, забезпечення ефективної енергетичної та екологічної політики, підтримка ресурсозберігаючого суспільства [7].

Важливим аспектом формування зовнішньої політики Швеції є її відносини з НАТО. Попри той факт, що вона позиціонує себе як нейтральна держава, партнерство з Альянсом розглядається нею як «важливий інструмент політики безпеки», який має вирішальне значення для розвитку шведської оборони. Швеція бере участь в програмі НАТО «Партнерство заради миру» [4].

Анексія Криму Російською Федерацією та російська збройна агресія на Сході України створили нове підґрунтя для співпраці Північноатлантичного альянсу та офіційного Стокгольма. Швеція розглядає можливості для подальшого поглиблення співробітництва з НАТО, що, насамперед, зумовлено виникненням нових безпекових загроз у Балтійському морі [8]. Зокрема, у вересні 2016 р., після надходження інформації про зростання військової загрози з боку Російської Федерації, було прийнято «рішення про постійну дислокацію 150 солдатів на острові Готланд у Балтійському морі» [9].

До числа найважливіших пріоритетів зовнішньополітичної діяльності Швеції належить міжнародна співпраця з питань, пов'язаних із зміною клімату. Як неодноразово зазначено у Зовнішньополітичній декларації уряду, зміна клімату є глобальною загрозою безпеці в наш час. Зміни клімату призводять до війн, конфліктів та бідності, тому Королівство Швеція займає рішучу позицію щодо виконання положень Паризької угоди 2015 р. в рамках Рамкової конвенції ООН про зміну клімату. Усталена позиція Швеції щодо бо-

ротьби із кліматичними змінами також знаходить своє відображення у її істотних внесках до Глобального екологічного фонду та до інших фондів, метою яких є боротьба із кліматичними проблемами сучасного світу. Наприклад, завдяки фінансуванню (у розмірі \$580 млн.) Зеленого кліматичного фонду Швеція зайняла лідерські позиції у міжнародній співпраці з цих питань [3].

Однією із найширших сфер зовнішньополітичної діяльності Швеції є значна підтримка країн, що розвиваються, в питаннях адаптації до більш екстремального клімату та стійких технологій. Швеція посилює свою співпрацю з країнами Карибського басейну, які, як і інші малі держави-острови, особливо вразливі до змін клімату. Шведський уряд також адаптує стратегію регіональної допомоги країнам Азії, включаючи країни Тихоокеанського регіону, в основу якої покладені заходи протидії кліматичним змінам [3].

Важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності Швеції є арктичний вектор, оскільки вона зараховує себе до арктичних країн, які мають власні інтереси в цьому регіоні [10]. Попри те, що Королівство не має прямого виходу до Північного Льодовитого океану, воно проявляє значну дипломатичну активність у вирішенні проблем Арктичного регіону під час багатосторонніх та двосторонніх дискусій щодо проблем Арктики. У 2011 р. було затверджено Арктичну стратегію, яка слугує засадничим документом зовнішньополітичної діяльності Швеції в цьому регіоні. Особлива увага в цьому документі приділяється проблемам безпеки. З 2011 по 2013 рр. Швеція головує у Арктичній раді. Відповідно до Арктичної стратегії, дипломатичні зусилля Швеції були спрямовані на забезпечення гарантій, що Арктика залишатиметься регіоном з низьким рівнем напруженості у сфері безпеки. Запорукою цього має стати безпекова політика, яка передбачає невикористання військових засобів у регіоні [10].

У Стратегії також наголошувалось на необхідності посилення ролі Арктичної ради як центрального та багатостороннього форуму для вирішення проблем, що стосуються Арктичного регіону, на важливості його сталого економічного, соціального та екологічного розвитку та істотного скорочення кількості викидів парникового газу та інших факторів, які негативно впливають на кліматичну ситуацію в Арктиці. Також, як зазначено у Стратегії, основна мета політики Швеції в арктичному регіоні - бути лідером у дослідженнях клімату та навколишнього середовища, зосередивши основну увагу на господарській діяльності людства, основному факторі, що впливає на кліматичні зміни [10].

Надзвичайно важливим положенням Арктичної стратегії Швеції є співпраця з іншими арктичними країнами з метою посилення діяльності арктичних спільнот, збереження біорізноманіття в регіоні. Для економічного зростання та посилення конкурентоспроможності Швеції важливе значення має вільна торгівля та подолання торгівельних бар'єрів у межах Арктичного регіону, забезпечення видобутку нафти, газу та інших природних ресурсів екологічно, економічно та соціально безпечними способами. Важливим аспектом є подальший розвиток регіонального транскордонного співробітництва в Арктиці у морських та повітряно-рятувальних операціях. На інституційному рівні відповідальними за поширення шведських комерційних інтересів у Арктиці є Відділи Шведської торгової ради у Данії, Норвегії, Фінляндії, Росії, США та Канаді [10].

Зважаючи на той факт, що арктичні країни є також членами ЄС, Швеція приділяє велику увагу питанням розробки політики Європейського Союзу щодо Арктики та арктичних проектів Радою міністрів північних країн [10].

Пріоритетними сферами діяльності Швеції в Арктичній зоні, які чітко визначені у Арктичній стратегії, є клімат та навколишнє середовище, економічний розвиток та людський вимір. Практична реалізація Арктичної стратегії передбачає заходи щодо уповільнення кліматичних змін, захисту навколишнього середовища та проведення досліджень у цій сфері, збереження біорізноманіття, вільної торгівлі в регіоні, збереження корінного населення. Пріоритетне значення для Швеції має політика партнерства із США. Крім ведення активного політичного діалогу та розвитку культурних відносин, Швеція розглядає США як одного із головних бізнес-партнерів. Зокрема, шведські компанії, що працюють на території Сполучених Штатів, створили близько 300 000 робочих місць. Важливу роль відіграє також інвестиційне співробітництво між країнами. Швеція посідає 12 місце серед інвесторів у США, які, в свою чергу, є одними із головних інвесторів у Королівстві [11].

Велика увага у зовнішньополітичній стратегії Швеції приділяється економічній співпраці з країнами Азії, зокрема, з Індією, Японією, Китаєм. Більше ніж 150 шведських

компаній працюють в Індії і забезпечують роботою значну частину її населення. Держави також підписали низку угод про співробітництво у сферах науки та технологій, здоров'я, охорони навколишнього середовища та поновлюваних джерел енергії [12]. Швеція також проявляє зацікавленість у розвитку співробітництва з Японією, але варто відзначити, що мова йде не про економічну співпрацю, а про культурні та академічні обміни між країнами [13].

Відбуваються інтенсивні політичні та торговельні контакти в політичній та економічній сферах між Королівством Швеція та КНР. Зокрема, Китай є найбільшим торговельним партнером Королівства в Азії [14]. В останні роки обсяги торгівлі між державами постійно збільшуються. Із 10 000 компаній, що ведуть торгівлю із Китаєм, більше 500 вже працюють на його теренах [15].

У зв'язку із загрозами тероризму, проблемами навколишнього середовища, міжнародними міграціями, які є прямими викликами для зовнішньої політики та політики безпеки у європейському та світовому масштабах, Швеція спрямовує роботу свого Міністерства закордонних справ на підтримку європейської безпеки, діяльності ООН, вирішення глобальних проблем, зміцнення діючих дипломатичних представництв за кордоном та подальше розширення їх мережі.

Важливою складовою зовнішньої політики Швеції є співробітництво в галузі розвитку, активним учасником якого є Шведське агентство з міжнародного розвитку та співробітництва. Шведський парламент ухвалює рішення про Політику глобального розвитку на основі ідеї, що позитивний глобальний розвиток можливий за умови співпраці в різних політичних сферах. Тому головними пріоритетами шведського співробітництва в галузі розвитку є демократія і права людини, навколишнє середовище та клімат [1].

Шведське агентство з міжнародного розвитку та співробітництва реалізує три головні завдання, які сприяють досягненню головної мети – надання допомоги бідним країнам. Від імені шведського уряду Агентство розробляє стратегічні та політичні напрямки міжнародного співробітництва; реалізує стратегії співробітництва; проводить політичний, економічний та торговельний діалог з міжнародними організаціями та іншими суб'єктами міжнародних відносин [1].

Одним із векторів співробітництва Швеції в галузі розвитку є співпраця з країнами Африканського континенту. В рамках роботи Шведського агентства з міжнародного розвитку та співробітництва офіційний Стокгольм приділяє значну увагу країнам Субсахарської Африки, так як держави регіону мають найвищі показники бідності населення, а також високий рівень захворюваності на інфекційні хвороби.

В регіоні Північної Африки найголовнішою метою співробітництва Швеції з африканськими країнами в галузі розвитку є зміцнення демократій та прав людини. Швеція активно співпрацює з Африканським Союзом, який бере на себе все більшу частку відповідальності за мир та безпеку на Африканському континенті; надає йому як політичну, так і фінансову допомогу. Партнерами Швеції є також Східноафриканське співтовариство, Економічне співтовариство Західної Африки та Співтовариство розвитку Півдня Африки [1]. У Північній Африці шведський уряд також активно підтримує діяльність ООН щодо врегулювання конфлікту в Західній Сахарі, з «метою знайти справедливе, взаємоприйнятне його вирішення, яке б забезпечувало права населення Західної Сахари на самовизначення» [3].

Швеція також є однією із держав, які зосереджують свою увагу на зміцненні регіонального співробітництва в Азії та Океанії. Швеція сприяє сталому розвитку в Азійському та Тихоокеанському регіонах шляхом зосередження зусиль на поліпшенні регіональної співпраці з метою посилення боротьби з поширеними проблемами навколишнього середовища та клімату, зі стихійними лихами; роботі у сфері сталого використання транскордонних природних ресурсів; зміцненні потенціалу регіональних суб'єктів з метою посилення демократії; зміцненні потенціалу регіональних суб'єктів у роботі з правами людини та гендерною рівністю [1].

Робота Шведського агентства з міжнародного розвитку та співробітництва в цьому регіоні є багатоплановою: в її основі лежить партнерство та досягнення сімнадцяти глобальних цілей сталого розвитку, раціональніше використання природних ресурсів. Зокрема, за його участі Комісією річки Меконг було створено регіональний план дій щодо раціонального використання водних ресурсів. Діяльність Шведського агентства з міжнародного розвитку та співробітництва у цьому регіоні здійснюється за участі некомерцій-

них міжнародних організацій, що працюють в декількох країнах (Міжнародний союз охорони природи, Форум Азії, Азіатсько-тихоокеанський форум правозахисних установ), організацій ООН та Азійського банку розвитку, а також Стокгольмського інституту навколишнього середовища, Інституту Рауля Валленберга та ряду інших регіональних наукових установ [1].

Для підтримки діяльності у сфері забезпечення прав людини в Азії, Агентство підтримує Програму регіональної Азії, створеної Інститутом Рауля Валленберга, метою якої є зміцнення державних установ у їх прагненні стежити за дотриманням прав людини та їх захистом, а також покращення обізнаності академічних інституцій у цій сфері. Швеція також забезпечила своєю підтримкою Азіатсько-тихоокеанський форум національних установ з прав людини, до складу якого входять 17 комісій з різних країн регіону. Агентство підтримує програми, які націлені на збереження біорізноманіття, розробку стратегій у сфері зміни клімату та посилення ролі інституцій для забезпечення екологічної стійкості. Для підвищення рівня життя у цьому регіоні та сприяння більш раціональному використанню природних ресурсів, Швеція підтримує програму «Мангрові для майбутнього» [1].

Як член Євросоюзу, Швеція бере участь у діяльності довготривалої місії по стабілізації ситуації в Іраку, підтримує реконструкцію господарського комплексу та надає підтримку територіям, звільненим від ІДІЛ. З початку 2014 р. обсяг шведської гуманітарної допомоги Іраку склав 300 млн. шведських крон [6].

В рамках стратегії з врегулювання кризи в Сирії Швеція приділяє увагу боротьбі з насильством за ознакою статі, забезпеченню засобами існування людей, які постраждали від військових дій, сприяє розширенню доступу до чистої води та медичної допомоги.

На основі співробітництва в галузі розвитку, Швеція також надає підтримку організаціям, які сприяють зменшенню бідності та досягненню основних цілей сталого розвитку на глобальному рівні. У сфері розвитку демократій та захисту прав людини Швеція співпрацює з ЮНІСЕФ та Міжнародною асоціацією захисту свободи слова. У сфері захисту навколишнього середовища та боротьби зі зміною клімату Королівство взаємодіє з Міжнародним союзом охорони природи, Стокгольмським інститутом навколишнього середовища та Міжнародним інститутом навколишнього середовища та розвитку. Боротьба з бідністю та забезпечення економічного зростання передбачає кооперацію спільних зусиль між Королівством та Міжнародною організацією праці, Міжнародним торговим центром, Світовим банком [1].

Ефективність зовнішньополітичної діяльності Швеції у рамках роботи Шведського агентства з міжнародного розвитку та співробітництва полягає у досягнених результатах. Зокрема, станом на 2015 р. 165000 тисяч осіб опанували навички читання та письма в Афганістані; в Кенії, Руанді, Танзанії та Уганді в компаніях, що працюють у секторі відновлювальних джерел енергії створено 2 700 робочих місць; 7,5 млн. осіб в Бангладеш отримали базову медичну допомогу; значна кількість жителів в Сирії, Йорданії, Лівану та Іраку отримали доступ до медичного обслуговування та чистої води; регіональні прес-асоціації в Танзанії збільшили кількість своїх статей та програм на 126%, що сприяло посиленню свободи слова в країні [16].

Реалії сучасного світу вимагають впровадження феміністичної зовнішньої політики, яка націлена на посилення прав жінок, надання їм можливості представляти інтереси держави та мати доступ до потрібних ресурсів. У 2015 р. Швеція брала активну участь у затвердженні Європейським Союзом головних порад з гендерних питань та продовжує залучати жінок у процеси забезпечення миру [6].

Велика увага у зовнішній політиці Королівства приділяється регіональній співпраці у Європі. У 2014 р. Швеція затвердила Комплексну регіональну стратегію співпраці з країнам Східної Європи, Західними Балканами та Туреччиною [17], яка передбачає посилення економічної інтеграції з ЄС та розвиток ринкової економіки; зміцнення демократій, повага до прав людини, верховенство закону; поліпшення стану навколишнього середовища та зменшення впливу на клімат.

У Східній Європі Швеція співпрацює з Грузією, Молдовою, Україною та Білорусією, реалізуючи ряд двосторонніх програм та проектів. У регіоні Західних Балкан пріоритетне значення надається співпраці з Албанією, Боснією і Герцеговиною, Косово та Сербією. Співробітництво з Туреччиною базується лише на основі досягнення результатів у сфері співпраці [6].

Реалізація надання економічної допомоги країнам, які цього потребують, здійснюється за сприяння і підтримки різних партнерів, зокрема багатосторонніх організацій (ЄБРР, Світового банку), регіональних організацій (Регіональний екологічний центр Центральної та Східної Європи), шведських державних органів та організацій [1].

Аналізуючи зовнішню політику Швеції, варто також відзначити її позицію щодо анексії Російською Федерацією Криму та збройної агресії на сході України. У Зовнішньополітичній декларації уряду, проголошеній на парламентських дебатах у лютому 2016 р., зазначається, що «російська протизаконна анексія Криму та її військова присутність на Сході України є очевидним порушенням міжнародного права; це є найбільшим викликом для європейської системи безпеки з часів закінчення холодної війни» [3]. Швеція також підтримує продовження санкції проти РФ до повного відновлення суверенітету і територіальної цілісності України [18].

На запрошення прем'єр-міністра Швеції Стефана Левена 14 листопада 2016 р. Президент України Петро Порошенко відвідав Швецію з офіційним візитом. В ході переговорів було скоординовано позиції Сторін напередодні засідання Європейської Ради щодо впровадження безвізового режиму для українців та ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також продовження санкцій проти РФ [19].

Висновки. Зовнішня політика Шведського Королівства в нових геополітичних умовах спрямована на посилення впливу в регіоні Північної Європи, співпрацю в рамках Європейського Союзу, на розбудову трансатлантичних зв'язків, допомогу з метою розвитку ряду країн Східної Європи, Близького Сходу, Африки. Швеція також зосереджує свою увагу на політиці безпеки, вільній торгівлі, питаннях збереження екології Арктики та зміни клімату, на проблемі роззброєння та гендерних аспектах дипломатичної служби.

Головними пріоритетами у зовнішній політиці Швеції є підтримка миру та національної безпеки і оборони. Незважаючи на оголошений статус нейтральної держави, Швеція співпрацює з НАТО та країнами Північноєвропейського та Балтійського регіонів у сфері безпеки та розв'язання міжнародних конфліктів.

Важливим для Швеції є також двостороннє співробітництво з провідними державами Європи, скандинавськими країнами-сусідами, США, Японією, Китаєм та Індією. Одним із пріоритетів зовнішньої політики Королівства є допомога з метою розвитку, яку здійснює Шведське агентство з міжнародного розвитку та співробітництва в тих регіонах світу, які цього потребують. На міжнародній арені Швеція позиціонує себе як держава, яка активно сприяє вирішенню міжнародних проблем та надає гуманітарну допомогу. Можливість ведення такої зовнішньої політики забезпечує економічна та політична стабільність у внутрішньому житті держави та високий економічний рівень розвитку.

Для України шведська зовнішня політика може слугувати прикладом активної різносторонньої діяльності на міжнародній арені, яка в першу чергу зосереджується на вирішенні актуальних міжнародних проблем, розширенні і поглибленні міжнародного співробітництва, дотриманні основоположних норм міжнародного права, повазі до прав людини та демократичних цінностей.

Список використаної літератури

1. Sida. – Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.sida.se>.
2. Разумцева Г. І. Королівство Швеція: політика «свободи від союзів» / Г. І. Разумцева // Науковий вісник Дипломатичної академії України. - 2002. - Вип. 6. - С. 173-178. - Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>.
3. Statement of Government Policy in the Parliamentary Debate on Foreign Affairs, Wednesday, 24 February 2016. – Режим доступу: <http://www.government.se/speeches/2016/02>.
4. Security in a new area. Report by the Inquiry on Sweden's International Defense and Security Cooperation, 2016. – Режим доступу: <http://www.government.se/4a58e0/contentassets>.
5. Statement of Intent between the Secretary of Defense of the US and the Minister for Defense of Sweden, 2016. – Режим доступу: <http://www.government.se/49d2af/globalassets/government/dokument>.
6. Офіційний сайт уряду Швеції. – Режим доступу: <http://www.government.se/opinion-pieces/2016/10>.
7. Божко С. О. Швеція і партнерство Європейського Союзу із сусідами на сході Європи в цілях розвитку / С. О. Божко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2015. - Вип. 124(2). - С. 44-53.
8. Політика європейських нейтральних країн щодо питання про колективну безпеку та оборону. Аналітична записка./ Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>.
9. Швеція розмістила війська на острові у Балтійському морі. - УКРІНФОРМ, 14.09.2016. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad>.
10. Sweden's strategy for the Arctic region. Ministry for Foreign Affairs. 2011. – Режим доступу: <http://www.openaid.se/wp-content/uploads/2014/04/Sweden-Strategy-for-the-Arctic-Region.pdf>.

11. Swedish Companies Create Jobs in America. Embassy of Sweden in the U.S. , Jun 12, 2014. – Режим доступу: <https://issuu.com/embassyofswedenc/docs>.
12. A new landmark in India-Sweden relations, 30.05.2015. Офіційний сайт уряду Швеції. – Режим доступу: <http://www.government.se/opinion-pieces/2015/06>.
13. Japan-Sweden Relations (Overview), July 6, 2016. Ministry of Foreign Affairs of Japan. – Режим доступу: <http://www.mofa.go.jp/region/europe/sweden/data.html>.
14. China and Sweden. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. – Режим доступу: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng.
15. Trade between Sweden & China. Embassy of Sweden. - Режим доступу: <http://www.swedenabroad.com>.
16. Some Results of Swedish Development Cooperation 2015. Sida. – Режим доступу: <http://www.sida.se>.
17. Swedish Companies Create Jobs in America. Embassy of Sweden in the U.S. , Jun 12, 2014. – Режим доступу: <https://issuu.com/embassyofswedenc/docs>.
18. МЗС Швеції вимагає від ЄС нових антиросійських санкцій. Новини, Еспресо, 12 жовтня 2016. – Режим доступу: <http://espresso.tv/news/2016/10/12>.
19. Prime Minister receives Ukrainian President Petro Poroshenko – invitation to press conference and photo opportunity, 14.11.2016. Офіційний сайт уряду Швеції. – Режим доступу: <http://www.government.se>.

References

1. Sida. Official website. Retrieved from <http://www.sida.se>.
2. Razumtseva, H. I. (2002) The Kingdom of Sweden: «freedom from unions» policy. *Annual Journal of the Diplomatic Academy of Ukraine*, 6, 173-178. Retrieved from <http://nbuv.gov.ua>. (in Ukr.)
3. Statement of Government Policy in the Parliamentary Debate on Foreign Affairs, Wednesday, 24 February 2016. Retrieved from Government Offices of Sweden website: <http://www.government.se/speeches/2016/02>.
4. Security in a new area. Report by the Inquiry on Sweden's International Defense and Security Cooperation, 2016. Retrieved from Government Offices of Sweden website: <http://www.government.se>.
5. Statement of Intent between the Secretary of Defense of the US and the Minister for Defense of Sweden, 2016. Retrieved from Government Offices of Sweden website: <http://www.government.se>.
6. Government Offices of Sweden website. Retrieved from <http://www.government.se/opinion-pieces/2016/10>.
7. Bozhko, S. O. (2015) Eastern European Vector of Swedish Foreign Policy. *Actual Problems of International Relations*, 124(2), 44-53. (in Ukr.)
8. Policy of European Neutral Countries on Collective Security and Defense. Retrieved from The National Institute for Strategic Studies website: <http://www.niss.gov.ua/articles/971>.
9. Sweden has deployed troops on the island in the Baltic Sea. (2016) Retrieved from UKRINFORM website: <http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad>.
10. Sweden's strategy for the Arctic region. (2011) Ministry for Foreign Affairs. Retrieved from <http://www.openaid.se/wp-content/uploads/2014/04/Swedens-Strategy-for-the-Arctic-Region.pdf>.
11. Swedish Companies Create Jobs in America. (2014) Retrieved from the Embassy of Sweden in the U.S. website: <https://issuu.com/embassyofswedenc/docs>.
12. A new landmark in India-Sweden relations. (2015) Retrieved from Government Offices of Sweden website: <http://www.government.se/opinion-pieces/2015/06/a-new-landmark-in-india-sweden-relations>.
13. Japan-Sweden Relations (Overview). (2016) Retrieved from Ministry of Foreign Affairs of Japan website: <http://www.mofa.go.jp/region/europe/sweden/data.html>.
14. China and Sweden. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. Retrieved from <http://www.fmprc.gov.cn>.
15. Trade between Sweden & China. Retrieved from Embassy of Sweden website <http://www.swedenabroad.com>.
16. Some Results of Swedish Development Cooperation. (2015) Retrieved from Sida website: <http://www.sida.se>.
17. Swedish Companies Create Jobs in America. (2014) Retrieved from Embassy of Sweden in the U.S. website: <https://issuu.com/embassyofswedenc/docs>.
18. The Foreign Ministry of Sweden demands from the EU new anti-Russian sanctions. (2016) Retrieved from Espresso News website: <http://espresso.tv/news/2016/10/12>.
25. Prime Minister receives Ukrainian President Petro Poroshenko – invitation to press conference and photo opportunity. (2016) Retrieved from Government Offices of Sweden website: <http://www.government.se>.

BRAICHEVSKA Olena, Candidate of Sciences (History), Associate Professor of the Department of International Relations and International Law, Faculty of Law and International Relations of Borys Grinchenko Kyiv University,

e-mail: oab@ukr.net,

KOVALCHUK Yuliia, bachelor of country study of Borys Grinchenko Kyiv University,

e-mail: kovalchuk.julie@gmail.com

SWEDEN FOREIGN POLICY FEATURES IN THE CONDITIONS OF MODERN GEOPOLITICAL SITUATION

Abstrat. Introduction. *In current situation it is needed for Ukraine to conduct balanced foreign policy. The biggest task under modern conditions is to form foreign policy aimed at maximizing convergence and integration with European and Euro-Atlantic structures and, at the same time, to have minimal confrontational potential. Sweden foreign policy is a good example of implementation a clear and consistent position in frame of numerous global and regional issues. Despite the neutral status the Kingdom demonstrates political and economic presence both in Europe and abroad.*

Purpose: *The study is aimed at exploring the foreign policy priorities of Sweden and the peculiarities of their implementation on the international scene, in particular through cooperation and participation in solving international problems.*

Results: *Sweden foreign policy main areas are the Northern Europe, the European Union, the Middle East, Europe, and Africa. Sweden also focuses on building transatlantic ties, security policies, free trade, development assistance, Arctic ecology conservation and climate change, disarmament and gender issues. The main priorities of Sweden foreign policy are to support peace and national security. Despite the declared status of a neutral state, Sweden cooperates with NATO and the Nordic and Baltic countries in the area of security and conflict resolution. Sweden is positioning itself as a state that actively contributes to solving international problems and provides humanitarian assistance. The ability to conduct such a foreign policy is provided by economic and political stability in the internal life of the state and the high economic level of development.*

Conclusion: *For Ukraine Swedish foreign policy can be an example of activity on the international scene based on democracy, respect for human rights, gender equality, and a focus on solving current international problems.*

Key words: *Kingdom of Sweden, foreign policy, partnership policy, neutrality, international assistance, arctic strategy.*

Одержано редакцією 26.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК: 327(477+497.1)

САГАН Галина Василівна,
доктор історичних наук, доцент,
професор Київського
університету імені Бориса
Грінченка,
e-mail: galinasagan@gmail.com

АКТУАЛІЗАЦІЯ «РУСИНСЬКОГО ПИТАННЯ» В ХОРВАТІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.: ВИТОКИ ТА НАСЛІДКИ

У статті в результаті вивчення звітів Союз русинів та українців Хорватії, матеріалів Посольства України в республіці Хорватія висвітлюється розкол у середовищі української діаспори у Хорватії, який почав посилюватися в останні роки. Простежується, як русини Хорватії почали демонструвати свою окремішність і віддаленість від українців. Дається оцінка суспільній діяльності обох частин діаспори – української та русинської, доводиться, що такі сепаратистські тенденції мають політичне підґрунтя.

Ключові слова: *українська діаспора в Хорватії, русини, русинське питання, Союз русинів та українців Хорватії.*

Постановка проблеми. Міжнародний авторитет нашої держави, політична відповідальність перед титульною нацією й навіть територіальна цілісність країни перебувають у прямій залежності від співпраці України зі своїми діаспорами. Адже діаспора – це надзвичайно потужний промоутер державницьких інтересів України у зарубіжжі. З огляду на це для науковців актуальним є дослідження усіх процесів, які відбуваються у житті зарубіжних українців. Сепаратистські тенденції, які останнім часом спостерігаються в українських діаспорах, без сумніву, негативно позначаються на нашій державі. Аби їх нейтралізувати та запобігти їм у майбутньому, варто детально вивчати життя діаспори. Особливу увагу слід приділяти завжди активній діаспорі українців на Балканах – зараз це кілька осередків, що існують у нових незалежних країнах, які виникли на території колишньої Югославії. Однією з найпотужніших є українська діаспора в Хорватії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життя українців на Балканах вивчають не лише українські, а й зарубіжні дослідники. Велику роботу в цьому напрямі проводять вітчизняні науковці В. Євтух [1], С. Качараба [2-5], В. Козлітін [6], В. Піскун [7], В. Трощинський [8], О. Малиновська [9] та ін. У їхніх розвідках досліджується історія становлення українських діаспор переважно у Сербії, Боснії та Герцеговині. Хронологічно праці охоплюють період з кінця ХІХ до середини ХХ ст. Близькими до нашого дослідження є

праці М. Нагірного [10, 11], в яких обґрунтовано спростовується намагання протиставити сучасній самоназві етносу «українці» більш ранню назву «русини» та спекуляції різного ґатунку щодо окремішності русинської етнічності.

До вже існуючого доробку у даній статті долучено документи і матеріали, видані зарубіжними українцями [12]. Чимало відомостей почерпнуто з офіційних сайтів Посольства України в Республіці Хорватія, державних інституцій Республіки Хорватія, громадських організацій українців та русинів у Хорватії тощо.

Мета даного дослідження полягає в тому, аби через аналіз сучасної діяльності української діаспори в Хорватії розкрити причини розколу у середовищі діаспори. Аргументувати чому відцентрові настрої частини русинів мають політичне підґрунтя.

Виклад основного матеріалу. Українці в Хорватії становлять традиційну національну автохтонну меншину, тобто таку, що проживає на цих теренах понад 100 років (у 2000 р. відсвяткували 100-річчя). 100 років тому українці переселились у Хорватію з Західної України (точніше з Галичини та Закарпаття, з Лемківщини (південно-східної Польщі) та з північної Буковини, тобто з земель, які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. перебували в одній державі – тодішньої Австро-Угорській імперії. Українці осіли переважно в Боснії та Славонії, нині це територіально-адміністративні одиниці двох жупаній Республіки Хорватія – Бродсько-Посавської та Сісачко-Мославачкої [13, 173-174]. Переселенці з Закарпаття та Лемківщини традиційно називають себе русинами, з Галичини та північної Буковини – українцями.

Однак, перші переселенці з України з'явилися на хорватських землях значно раніше – ще 1745 р. З 1835 р. до східної Славонії (нині це Вуковарсько-Сремська жупанія Хорватії) з Воєводини (Сербія) переселилися українці, предки яких походили з Карпат і Пряшівщини. Саме вони називали себе русинами і розмовляли русинським діалектом. Тривалий час існування двох етнонімів не викликало жодних суперечок серед діаспорян. Усі вони вважали себе українцями, а Україну – країною походження своїх предків. В останні роки риторика дещо змінилася: так зване «русинське питання» набуло політичного забарвлення, що призвело до розколу колись єдиної діаспорної спільноти.

Згідно з останнім службовим переписом населення, у 2011 р. русинів та українців у Хорватії налічується менше 4000, хоч один із активний діячів української діаспори в Хорватії Славко Бурда – перший заступник Голови Європейського конгресу українців Республіки Хорватія – зазначає, що їх значно більше. За весь період існування діаспори на землях Хорватії, українцям довелося подолати чимало труднощів матеріального та духовного характеру, проте ні війни, ні тиск різних політичних режимів, ні економічні кризи тощо не знищили національну ідентичність української меншини на теренах Хорватії.

У середині 60-х років ХХ ст. активні роботи згуртування діаспорян на Балканах розгорнула українсько-русинська інтелігенція Хорватії, яка розпочала свою діяльність зі створення товариства, яке б згуртувало навколо себе активістів української діаспори не тільки Хорватії, а й усієї Югославії. Ініціаторами заснування такого товариства стали русинські письменники м. Срем. Вони регулярно збиралися, обговорювали злободенні питання, що активізувало культурну діяльність української спільноти Югославії. Перша зустріч відбулася 4 грудня 1966 р. в с. Бікіч-Долу неподалік м. Шид. Формальним організатором заходу стало культурно-мистецьке товариство «Іван Котляревський», реальними ж – письменники Василь Мудрий, Стефан Гудак, Володимир Бесерміні і Володимир Костельник. На першому зібранні були присутні політики, керівники Соціалістичного союзу робітничого народу міст Шид і Вуковар, видавці «Руського слова» з м. Нові Сад та часопису «Шветлосц» [14, 28].

На цьому засіданні письменники поставили перед собою кілька завдань, які мали реалізувати у процесі культурно-просвітньої діяльності, зокрема, 1) утвердити місце русинсько-української* літератури як рівної із сербською, хорватською та загалом із югославською літературою; 2) віднайти спосіб налагодити літературні зв'язки з регіонами України, звідки свого часу емігрували переселенці до Югославії; 3) визначити місце русинсько-української літератури в європейській дійсності та ін. Письменники прийняли рішення раз на рік збиратися на засідання й обговорювати тематику творчої діяльності літера-

* Термін «українсько-русинська» (наприклад література) взято з програмного документу Союзу, що свідчить про відсутність розмежування на українську і русинську, а сприйняття діаспорою на Балканах того чи іншого факту, явища чи процесу як єдиного цілого.

торів, друкувати їхні твори у збірках письменників Югославії та окремих республік – Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговини. Найкращі роботи русинсько-українських письменників планувалось перекладати й видавати хорватською, сербською, македонською та іншими мовами народів Югославії. Було створено й виборний орган товариства – координаційну раду, до якої увійшли Василь Мудрий, Стефан Гудак, Володимир Бесерміні та Володимир Костельник.

Зібрання письменників української діаспори привернуло увагу не тільки представників української діаспори, а й частини югославської спільноти. Свідченням цього, зокрема, стало обговорення шидського зібрання в різних інформаційних інституціях Югославії. Про нього писали у загребському щоденнику «Glasnik», говорили на «Радіо-Загреб», розповідали в усіх діаспорних виданнях і радіопередачах [14, 29-30].

28 травня 1967 р. відбулося засідання координаційної ради у с. Петровец, на якому було вирішено кілька актуальних на той час питань, пов'язаних із культурною діяльністю української діаспори, зокрема сформовано розширену раду при видавництві «Руське слово» у м. Нові Сад, обговорено підготовку до зібрання молодих русинсько-українських письменників у м. Шид, проаналізовано стан справ підготовки до святкування двадцятиліття КМТ імені Якіма Гарді тощо. На діяльність, яку розгорнули русинсько-українські письменники, позитивно вплинула фінансова підтримка об'єднаної скупщини Вуковара, яка 17 жовтня 1967 р. виділила 1,4 тис. динарів для реалізації їхніх планів. Кошти пішли на організацію літературних вечорів, видання книг, покриття витрат, пов'язаних із засіданнями координаційної ради та зборами асоціації письменників.

Після кількох засідань координаційної ради 24 грудня 1967 р. в с. Петровец відбулося друге засідання письменників, що привернуло увагу частини югославської громадськості та представників влади. Від останніх були присутні секретар об'єднаного комітету Союзу комуністів Хорватії в м. Вуковар Мілош Попович, голова об'єднаної скупщини міста Звонко Шполяр, голова об'єднаного Союзу робітничого народу Хорватії Мато Правич і ще більше десяти представників владних інституцій та наукових установ Югославії. Майже всі вони у своїх виступах дали схвальну оцінку діяльності русинсько-українських письменників, спрямовану на активізацію культурно-освітнього життя цієї національної меншини. Самі ж ініціатори зібрання відзначили, що не сподівалися на таку увагу до започаткованої лише торік справи.

Головним підсумком другого засідання стала ухвала «Програми діяльності русинсько-українських письменників Срему, Славонії та Боснії на 1968 рік» [14, 46-50]. У ній наголошувалося на об'єктивній необхідності інституційного об'єднання активістів діаспори, яке б охопило всі регіони компактного проживання українців і русинів Хорватії. Наприкінці 1967 р. було розпочато роботу з заснування Союзу русинів та українців Хорватії. Передусім потрібно було владнати низку формальностей із владою, яка мала дати дозвіл на створення організації. 5 січня 1968 р. відбулося засідання Комісії з питань народностей республіканської конференції Соціалістичного союзу робітничого народу Хорватії, на якому голова Комісії І. Бієлич позитивно оцінила намагання створити Союз русинів та українців Хорватії. На засіданні виступив В. Костельник – відомий український письменник діаспори, який зазначив, що вперше на зібранні Комісії обговорюються потреби русинів та українців [14, 53].

Отримавши схвалення своїх намірів щодо створення Союзу, ініціативна група почала ще активніше працювати як на території Хорватії, так і в інших регіонах Югославії, де проживали представники української діаспори. Їхні старання незабаром дали позитивні результати. 25 лютого 1968 р. у присутності великої кількості гостей – представників місцевої влади, інтелігенції та активістів української діаспори – у Вуковарі було урочисто проголошено створення Союзу русинів та українців Хорватії, який став основним центром організації громадського та культурного життя українців і русинів Хорватії.

Нові виклики постали перед українсько-русинською громадою Хорватії у XXI ст. Їх характер, на нашу думку, доволі часто має політичне підґрунтя. Так, чимало проблем виникло у контексті визначення національної ідентичності – йдеться, зокрема, про намагання деяких русинських активістів протиставити сучасній самоназві етносу «українці» більш ранню назву «русини» та спекуляції різного ґатунку щодо окремої так званої «русинської етнічності». За всі роки існування української діаспори в Хорватії ні діаспоряни, ні місцева влада не ставили дане питання у такому розрізі: усі з розумінням сприймали існування двох етнізмів «русини» й «українці» як назви однієї національної меншини.

Подібні ситуації, пов'язані з питанням русинства на початку 90-х років ХХ ст. пережили українські діаспори в Словаччині, Польщі, Румунії. Не оминула ця проблема і Закарпаття. Ідеї існування русинів як окремого етносу належить американсько-канадському вченому угорсько-українського походження Павлу Магочі – автору фундаментальної праці «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)» (авторизований переклад якої з англійської виданий 1994 р. в Ужгороді українською мовою). Без сумніву, треба дати належне зусиллям науковця щодо становлення українознавчих студій у Гарвардському університеті [15], фундаментального дослідження історії українських земель і народів [16]. Однак відстоюване ним твердження про те, що русини, у тому числі закарпатські українці, є окремим східнослов'янським народом, який сформувався в Центральній Європі, свого часу завдало значної шкоди національній єдності українців як в Україні, так і за її межами. Актуалізувалося це питання – не в найкращому варіанті – й у Хорватії на початку ХХІ ст.

Українські науковці провели дослідженням, зробили ґрунтовний аналіз праць прихильників теорії русинства й науково обґрунтували її хибність. Так, М. Панчук аргументовано довів безпідставність доводів П. Магочі [17], вказавши на ледь помітні зміщення акцентів, хронологічні неточності й авторську упередженість при мотивації дій тих чи інших політичних сил, їхніх лідерів, які діяли у регіонах, де збереглася самоназва «русини». Висновок М. Панчука: політичне русинство загрожує етнічній і політичній єдності України, її незалежності, тому заперечити цю теорію – означає забезпечити вільний соціально-економічний, політичний і духовний розвиток українського народу, всіх національних громад України.

Історико-філологічні дослідження С. Лук'яничук, М. Нагірного та О. Савчука [11, 56-60] на прикладі Хорватії також обґрунтовано спростовують намагання П. Магочі та його однодумців протиставити сучасній самоназві етносу «українці» більш ранню назву «русини» та спекуляції різного ґатунку щодо окремішності русинської етнічності. Автори вказують на нагнітання цієї проблеми з одного боку, деякими лідерами діаспори (І. Мудрим, віце-президентом Координаційної ради представників русинської меншини), а з другого – деякими законодавчими змінами в Хорватії. Так, 25 квітня 2001 р. було прийнято зміни до Конституції Хорватії, за якими в «Історичних основах» згадувалися (на відміну від першого варіанта 1990 р.) і русини, й українці, причому як два окремі народи, хоч і перелічені один за одним [20]. Таке трактування закріплене і в останніх змінах до конституції від 16 червня 2010 р. [21].

З 2002 р., після схвалення Конституційного закону про права національних меншин, русинам були надані місця у Радах меншин у Вуковарсько-Сремській жупанії, місті Вуковар, в общинах Богдановці й Томполевці, а також місця представників меншин у місті Загреб й Осієчко-Баранському окрузі. У 2004 р. в Хорватії схвалено закон про захист національних меншин, на підставі чого засновано окремі координаційні ради як української, так і русинської національних меншин у Хорватії. У вересні 2009 р. Рада у справах національних меншин Хорватії схвалила пропозицію Координаційної ради представників русинської меншини затвердити їхні офіційні символи у Хорватії. Офіційним гербом русинів став щит з ведмедем та елементами хорватського герба-шахівниці, а урочистим гімном – пісня «Браття-русини». Було встановлено і День русинської меншини – 25 травня [19, 59].

На лідерські амбіції деяких діячів у середовищі української національної меншини як чинник сепаратистських настроїв в українсько-русинській діаспорі свого часу (2010 р.) вказував С. Бурда. Зокрема, він зазначав, що результатом суперечок всередині «Союзу русинів і українців Хорватії» (далі СРУХ) та бажанням окремих осіб здійснювати власну політику культурного розвитку української меншини у Хорватії став вихід із СРУХ у 2008 р. чотирьох українських культурно-мистецьких товариств і формування «Української громади Республіки Хорватія». За цих обставин на початку 2014 р. із назви «СРУХ» забрали слово «українців» і Союз почав гуртувати навколо себе лише русинські організації. «Українська громада»* нині налічує понад 400 членів, 350 з яких – українці. Хочеться споді-

* Організації-члени Української громади Республіки Хорватії : «Українська громада міста Загреб» (Загреб), «Українське культурно-просвітницьке товариство «Кобзар» (Загреб), Українське культурно-просвітницьке товариство «Дніпро» (Рієка), Українське культурно-просвітницьке товариство «Калина» (Умаг), Культурно-просвітницьке товариство українців «Карпати» (Липовляни), Українське культурно-просвітницьке товариство «Україна» (Славонський Брод), Українське культурно-просвітницьке товариство ім. Тараса Шевченка (Каніжа), Українське культурно-просвітницьке товариство ім. Андрія Пелиха (Шумече), Українське культурно-просвітницьке товариство ім. Лесі Українки (Осієк), Українське культурно-просвітницьке товариство ім. Івана Франка (Вуковар).

ватися, що це тимчасові зміни, які не приведуть до якихось незворотних процесів і не нашкодять українській діаспорі в Хорватії.

З огляду на останні події у житті української діаспори в Хорватії складно оцінити перспективи об'єднання русинів та українців. Посольство України в Хорватії бере активну участь у житті обох частин роз'єднаної діаспори. Так, «Українська громада РХ» звітує, що за останні два роки (2014–2015 рр.) разом зі співробітниками посольства відзначала важливі для українського народу події: покладалась вінки до пам'ятника жертвам концентраційного табору в Ясеновці, вшановувались пам'ять загиблих бійців Третього українського фронту в Ілоку, вшановували пам'ять жертв Вітчизняної війни в Хорватії, спільно були проведені заходи в пам'ять про жертви Чорнобильської катастрофи тощо [23].

У середині січня 2015 р. Посол України в Хорватії О. Левченко зустрівся з активістами русинської громади, інформував їх про механізми реалізації Мінських угод, про події на Сході України і в Криму. Також обговорювались шляхи подальшої співпраці Союзу русинів РХ з Посольством. А вже 31 січня 2016 р. О. Левченко відвідав ювілейний 50-й Бал Русинів Республіки Хорватія, який відбувся у Вуковарі. Цей традиційний культурний захід зібрав русинів з усіх товариств, які працюють у Хорватії [24].

Аналіз діяльності русинської й української спільноти в Хорватії за останні роки дає підстави для наступних висновків. Хорватські українці не тільки активно підтримують свою національну ідентичність, а й співпрацюють з хорватськими державними інституціями та Посольством України в Хорватії; вшановують усі свята та пам'ятні події як Хорватії, так і України; демонструють співчуття щодо сучасних подій в Україні, матеріально і духовно допомагають воїнам АТО та їхнім дітям. Русини Хорватії співпрацюють з хорватськими державними інституціями та Посольством України в Хорватії; усі їхні мистецькі та громадські заходи спрямовані на утвердження ідеї, що русини – це окремий народ зі своєю мовою, піснями, танцями тощо, і жодної згадки про своє коріння, прабатьківщину. У виданнях Союзу русинів РХ «Думки з Дунаю», «Нова думка» практично відсутні слова «Україна», «український» та ін. Фотоматеріали журналів теж демонструють відхід від усього українського – ніде немає символіки української держави, все рідше діаспоряни одягаються у традиційні українські вишиванки та інше. Серед заходів, до яких вони долучаються чи організовують, немає жодного, пов'язаного з творчістю українських митців Т. Шевченка, Лесі Українки чи когось іншого. Ніяк не реагують вони й на сучасне та минуле суспільно-політичне життя в Україні.

А ще не так давно русинські лідери та «Нова думка» висловлювали інші думки. Так, русинський письменник В. Костельник терміни «рутени, русини» пояснював як одними з найдавніших народних назв українців [25, 53]. Автори чи коментатори текстів «Нової думки» часто після терміна «український» у дужках зазначали і (або) «руський» («русинський») [26, 28]. Зазначення «руською, тобто українською», свідчить, що автори стояли на позиції, що «русини» – це українці [27]. Фактично лейтмотивом більшості публікацій «Нової думки», принаймні наприкінці ХХ ст., було твердження: «русин» – традиційна, а «українець» – актуальна назва того самого народу.

Нині представники русинських та українських товариств намагаються разом не приходити на ті чи інші заходи. Так, у Новому Загребі є велика магістральна вулиця за назвою «Українська», що розмежовує райони Травно, Утрине і Сопот. Свою назву вона дістала на знак вдячності Україні, яка перша з країн-членів ООН визнала незалежність Хорватії 8 вересня 1991 р. У цьому ж кварталі також розташовані вулиці Австрійська, Ватиканська, Ісландська та Німецька, названі на честь інших країн, котрі не забарилися офіційно визнати Хорватію незалежною державою. 10 жовтня 2015 р., у Загребі урочисто відзначили День Української вулиці. У святкуванні взяли участь представники української громади Хорватії, посол України в Республіці Хорватії О. Левченко, співробітники української амбасад, громадські діячі Загреба. Був присутній український поет Олександр Ірванець. Жодний представник від русинської спільноти не прийшов, хоча ще кілька років тому вони спільно відвідували це щорічне свято. Захід почався біля нещодавно встановленого пам'ятника Тарасові Шевченку. Хор українського культурного товариства «Карпати» з Липовлян виконав гімни Хорватії та України «Lijera naša Domovino» і «Ще не вмерла Україна». Культурна програма продовжувалася біля пам'ятного каменя на Коперниковій вулиці, біля якого виріс уже чималий каштан – символ Києва [28].

Висновки. Історичне минуле доводить необґрунтованість окремих вчених та діаспорян протиставити сучасній самоназві етносу «українці» більш ранню назву «русини». Спекуляції різного ґатунку щодо окремішності русинської етнічності є політичними. Будемо сподіватися, що обидві групи української національної меншини у Хорватії, незважаючи на різні політичні й національні провокації, відновлять свою співпрацю, припинять пошуки причин своєї окремішності, подолають сепаратистські амбіції і дбатимуть про подальше збереження своєї ідентичності, знайомитимуть світ з багатою українською культурою. У цьому контексті важливого значення набуває і позиція України, її політика щодо збереження численних діаспор, зокрема й найдавнішої – на Балканах.

Список використаної літератури

1. Євтух В.Б. Закордонне українство / В.Б. Євтух, В.П. Трошинський, А.А. Попок. – Київ, 2005. – 351 с.
2. Качараба С. П. Греко-католицька церква у ставленні до української еміграції з Галичини наприкінці XIX–на початку XX ст. / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 46. – Львів, 2011. – С. 116–130.
3. Качараба С. П. Душпастирська опіка Греко-католицької церкви над українською еміграцією у Боснії та Герцеговині (кінець XIX – початок XX ст.) / С. П. Качараба // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 49. – Львів, 2013. – С. 130–143.
4. Качараба С. П. Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (1919–1939) / С. П. Качараба // Проблеми слов'язнавства. – Вип. 52. – Львів, 2002. – С. 73–85.
5. Качараба С. П. Оповідання і чутки про еміграцію в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / С. П. Качараба // Народознавчі зошити. Львів, 1999. – № 2. С. 150–153.
6. Козлитин В.Д. Российская и украинская эмиграция в Югославии 1919–1945 / В.Д. Козлитин. – Харьков, 1996. – 476 с.
7. Піскун В.М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття) / В.М. Піскун. – Київ, 2006. – 672 с.
8. Трошинський В.П. Українці в світі / В.П. Трошинський, А.А. Шевченко. – Київ: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. – Т. 15. – 350 с.
9. Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис / Малиновська О. // Українська діаспора. – Число 8. – Київ–Чикаго, 1995. – С. 12–24.
10. Нагірний М. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці XX століття / М. Нагірний. – Нововолинськ, 2012. – 328 с.
11. Лук'янчук С. Національний розвиток українців Хорватії у другій половині XVIII–на початку XXI ст.: Історико-мовний аспект / С. Лук'янчук, М. Нагірний, О. Савчук // Наукові виклади. 2011. – № 6. – С. 56–60.
12. Українці Хорватії. Матеріали і документи. Книга перша. Документи і матеріали. – Загреб, 2002. – 230 с.
13. Бурда С. Історія і актуальні проблеми українців та русинів Хорватії / С. Бурда // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Книга перша. Документи і матеріали. – Загреб, 2002. – С. 173–174.
14. Приготовки и сноване Союзу Русинок-Українцох Горватскей. 30 роки Союзу русинох и українцох Горватскей / [упоряд. Влад Костельник]. Вуковар, 1998. – С. 28
15. Віднянський С.В. Магочій Павло-Роберт [Електронний ресурс] / С.В. Віднянський // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2009. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Magochy_P
16. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. – Ужгород, 2012. – 794 с.
17. Панчук М. Політичне русинство в Україні [Електронний ресурс] / М. Панчук // Політична думка. – 1995. – №2–3 (6). – С. 116–123. Режим доступу: http://lemky.com/86-politichne_rusynstvo_v_ukraini.html
18. Нагірний М. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці XX століття / М. Нагірний. – Нововолинськ, 2012. – 328 с.
19. Лук'янчук С. Національний розвиток українців Хорватії у другій половині XVIII – на початку XXI ст.: Історико-мовний аспект / С. Лук'янчук, М. Нагірний, О. Савчук // Наукові виклади. – 2011. – № 6. – С. 56–60.
20. Ustav Republike Hrvatske (проіліжени текст) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/232289.html> – Назва з екрану.
21. Promjena Ustava Republike Hrvatske (2010.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://hr.wikisource.org/wiki/Promjena_Ustava_Republike_Hrvatske_%282010.%29 – Назва з екрану.
22. Лук'янчук С., Нагірний М., Савчук О. Національний розвиток українців Хорватії у другій половині XVIII – на початку XXI ст.: Історико-мовний аспект // Наукові виклади. – 2011. – № 6. – С. 59.
23. Звіт про виконання плану та програми Української громади Республіки Хорватія (за період від 1 вересня 2014 року до 30 червня 2015 року) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrainianworldcongress.org/.../RZZ2015/...> – Назва з екрану.
24. Посол України в Хорватії Олександр Левченко відвідав ювілейний 50-й Бал Русинів Республіки Хорватія.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://croatia.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/44406-posol-ukrajini-v-khorvatiji-oleksandr-levchenko-vidvidav-juvilejni-50-j-bal-rusiv-respubliki-khorvatija>
25. Костельник В. Рускос («русинство») на Горннци и у шведе / В. Костельник // Нова думка. – Загреб, 1991. – № 86. – С. 53.
26. Удвари и фразеологийни словник лемковских (русских) диялектох // Нова думка. – Загреб, 1991. – № 88.

– С. 28.

27. Румянцев О. Галичина–Боснія–Воєводина. Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 роках / О. Румянцев. – Київ, 2008. – 342 с.
28. Джуро Відмарович. У суботу, 10 жовтня, у Загребі врочисто відзначили День Української вулиці / Джуро Відмарович // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukr-net.info/14352/>

References

9. Yevtukh, V.B., Troshchynskiy, V.P., Popok, A.A. (2005). Foreign Ukrainism (in Ukr.)
10. Kacharaba, S. P. (2011). Greek Catholic Church in relation to the Ukrainian emigration from Galicia in the late XIX at the beginning of the XX century. *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya istorychna (Visnyk of Lviv University. Historical series)*, 46, 116–130 (in Ukr.)
11. Kacharaba, S. P. (2013). Pastoral trusteeship of the Greek Catholic Church over the Ukrainian emigration in Bosnia and Herzegovina (late XIX - early XX century). *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya istorychna (Visnyk of Lviv University. Historical series)*, 49, 130–143 (in Ukr.)
12. Kacharaba, S. P. (2002). The emigration policy of Poland and its implementation in Western Ukraine (1919–1939). *Visnyk L'vivskoho universytetu. Seriya istorychna (Visnyk of Lviv University. Historical series)*, 52, 73–85 (in Ukr.)
13. Kacharaba, S. P. (1999). Stories and rumors about emigration in Galicia in the late XIX – early XX century. *Narodoznavchi zoshyty (Ethnographic notebooks)*, 2, 150–153 (in Ukr.)
14. Kozlytyn, V.D. (1996). *Russian and Ukrainian emigration in Yugoslavia 1919–1945*. Kharkiv (in Russ.)
15. Piskun, V.M. (2006) *The political choice of Ukrainian emigration (20ies of the twentieth century)*. Kyiv (in Ukr.)
16. Troshchynskiy, V.P., Shevchenko, A.A. (1999). *Ukrainians in the world*. Kyiv (in Ukr.)
17. Malynovska, O. (1995) Ukrainian diaspora in southern Slavic lands: a brief historical essay. *Ukrayinska diaspora (Ukrainian diaspora)*, 8, 12–24. (in Ukr.)
18. Nahirnyi, M. (2012). *Croatian Rusyns and Ukrainians: Society, Identity, Culture at the end of the twentieth century*. Novovolynsk (in Ukr.)
19. Lukianchuk, S., Nahirnyi, M., Savchuk, O. (2011). National development of Ukrainians in Croatia in the second half of the XVIII – early XXI centuries: Historical-linguistic aspect. *Naykovi vyklady (Scientific presentation)*, 6, 56–60 (in Ukr.)
20. *Ukrainians of Croatia* (2002). Materials and documents. The first book. Documents and materials. Zagreb (in Ukr.)
21. Burda, S. (2002). History and current problems of Ukrainians and Rusyns of Croatia. *Ukrainians of Croatia. Materials and documents*. The first book. Documents and materials. 173–174. (in Ukr.)
22. Kostelnyk V. (Ed.) (1998). *Prygotovky u snovanye Soyuzu Rusy 'nok-Ukrayinczox Gorvatskej. 30 roky Soyuzu rusynox y ukrayinczox Gorvatskej*. (in Croat.)
23. Vidnianskyi, S.V. (2009). Magochii Pavlo-Robert. In V.A. Smolii (Ed.) *Encyclopedia of Ukrainian History*, V. 6. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Magochy_P
24. Magochii, P.R. (2012). *Ukraine: the history of its lands and peoples*. Uzhgorod (in Ukr.)
25. Panchuk, M. (1995) Political Rusynism in Ukraine. *Politychna dumka (Political Thought)*. 2–3 (6), 116–123. Retrieved from: http://lemky.com/86-politichne_rusynstvo_v_ukraini.html
26. Nahirnyi, M. (2012). *Croatian Rusyns and Ukrainians: Society, Identity, Culture at the end of the twentieth century*. Novovolynsk (in Ukr.)
27. Lukianchuk, S., Nahirnyi, M., Savchuk, O. (2011) National development of Ukrainians in Croatia in the second half of the XVIII - early XXI centuries: Historical-linguistic aspect. *Naykovi vyklady (Scientific presentation)*, 6, 56–60 (in Ukr.)
28. Ustav Republike Hrvatske (проиљжени текст) [Electronic resource] – Retrieved from: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/232289.html> – Nazva z ekrana.
29. Promjena Ustava Republike Hrvatske (2010.) [Electronic resource] – Retrieved from: http://hr.wikisource.org/wiki/Promjena_Ustava_Republike_Hrvatske_%282010.%29 – Nazva z ekrana.
30. Lukianchuk, S., Nahirnyi M., Savchuk O. (2011). National development of Ukrainians in Croatia in the second half of the XVIII - early XXI centuries: Historical-linguistic aspect. *Naykovi vyklady (Scientific presentation)*, 6, 59 (in Ukr.)
31. Report on the implementation of the plan and program of the Ukrainian Community of the Republic of Croatia (for the period from September 1, 2014 to June 30, 2015). [Electronic resource] – Retrieved from: <http://www.ukrainianworldcongress.org/.../RZZ2015/...> – Nazva z ekrana.
32. Ambassador of Ukraine in Croatia Oleksandr Levchenko visited the 50th anniversary Ball of Rusin Republic of Croatia [Electronic resource] – Retrieved from: <http://croatia.mfa.gov.ua/ua/press-center/news/44406-posol-ukrajini-v-khorvatiji-oleksandr-levchenko-vidvidav-juvilejni-50-j-bal-rusiniv-respubliki-khorvatija> (in Ukr.)
33. Kostelnyk, V. (1991). Russian («Rusynstvo») on Hornitsy and in Sweden. *Nova dumka (New Thought)* 86, 53 (in Ukr.)
34. Udvari and the phraseological dictionary of Lemko (Rusyn) dialects (1991). *Nova dumka (New Thought)* (in Ukr.)
35. Rumiantsev, O. (2008). Galicia-Bosnia-Vojvodina. Ukrainian settlers from Galicia in the territory of the Yugoslav peoples in the years 1890–1990. *Кyyiv (Kyiv)*. (in Ukr.)
36. Dzhuro Vidmarovych. On Saturday, October 10, in Zagreb solemnly celebrated the Day of Ukrainian Street. [Electronic resource] – Retrieved from: <http://ukr-net.info/14352/>

SAGAN Galyna, Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Professor of the Department of World History, Borys Grinchenko University of Kyiv
e-mail: galinasagan@gmail.com

**ACTUALIZATION OF THE «RUSYN ISSUE» IN CROATIA
AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: ORIGINS AND CONSEQUENCES**

Abstract. Introduction. *The international authority of our state, political responsibility before the titular nation and even the territorial integrity of the country is directly dependent on Ukraine's cooperation with its diasporas. After all, the diaspora is a very powerful promoter of Ukraine's state interests in foreign countries. Considering this, for scientists, it is important to study all the processes that occur in the life of foreign Ukrainians. Separatist tendencies, which have recently been observed in the Ukrainian diaspora, undoubtedly have a negative impact on our country. To neutralize and prevent them in the future, it is necessary to study the life of the diaspora in details. Particular attention should be paid to the always active diaspora of Ukrainians in the Balkans – now these are several centers that exist in the newly independent countries that emerged on the territory of the former Yugoslavia. One of the most powerful is the Ukrainian diaspora in Croatia.*

Purpose of this study is to analyze the current activities of the Ukrainian diaspora in Croatia to reveal the reasons for the split in the diaspora. To argue why the centrifugal sentiments of some Rusyns are politically motivated.

Methods. In the article are used the following methods: analysis and synthesis, logical, critical, historical method, comparative, descriptive.

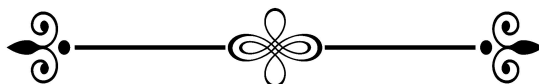
Results. The split that took place in the environment of before unified Ukrainian diaspora, became the result of political intrigues and unhealthy ambitions of individual diaspora leaders. This problem has a purely political background.

Originality. Through the analysis of the historical past, the studies of philologists and ethnographers have proved the fallacy of the assertion of some scientists and the diasporans about the separability of Rusyn ethnicity.

Conclusion. An analysis of the Rusyn and Ukrainian communities' activities in Croatia over recent years provides grounds for the following conclusions. Croatian Ukrainians not only actively support their national identity, but also cooperate with Croatian state organizations and the Embassy of Ukraine in Croatia; honor all holidays and memorable events of both Croatia and Ukraine; demonstrate sympathy for modern events in Ukraine, materially and spiritually help the soldiers of the Antiterrorist operation and their children. The Rusyns of Croatia cooperate with Croatian state organizations and the Embassy of Ukraine in Croatia; all their artistic and social activities are aimed at affirming the idea that Rusyns are a separate people with their own language, songs, dances, etc., and not a single mention of their roots, their original homeland. Let's hope that both groups of the Ukrainian national minority in Croatia, despite various political and national provocations, will restore their cooperation, stop searching for the reasons for their separateness, overcome secessionist ambitions and take care of the further preservation of their identity and acquaint the world with the rich Ukrainian culture. In this context, it is important the Ukraine's position, its policy on preserving numerous diasporas, including the oldest one – in the Balkans.

Key words: Ukrainian diaspora in Croatia, Rusyns, the Rusyn issue, the union of Rusyns and Ukrainians of Croatia.

Одержано редакцією 19.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 340.134:340.15:351.773(477)

ПАРАМОНОВА Ольга Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри державно-правових
дисциплін, Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: paramonova069@gmail.com

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МЕДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У X–XIX ст.

У статті реалізовано історико-правове дослідження розвитку законодавчого регулювання медичної діяльності на українських землях впродовж X–XIX ст. Робиться висновок, що правова регламентація суспільних відносин у сфері охорони здоров'я на території України у різні історичні періоди мала свої особливості. Останнє є наслідком перебування України під владою різних держав, що істотно вплинуло на становлення медичної галузі.

Ключові слова: історичні та правові аспекти, медична діяльність, медична допомога, медичне обслуговування, нормативно-правові акти, охорона здоров'я, правове регулювання.

Постановка проблеми. Передбачене ст. 49 Конституції України право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування є запорукою збереження і зміцнення здоров'я українського народу. Державне регулювання медичної діяльності в Україні є невід'ємною частиною державної політики у галузі охорони здоров'я [1, 3]. Його ефективність залежить від рівня законодавчого забезпечення, від того, наскільки глибоко і всебічно врегульовано суспільні відносини у медичній сфері. Необхідною умовою з'ясування стану сучасного «медичного» законодавства і його подальших перспектив розвитку є дослідження історико-правових аспектів правового регулювання медичної діяльності. Використання цієї історичної спадщини є важливим джерелом побудови системи охорони здоров'я сучасної України [2, 45].

Аналіз останніх публікацій. Варто зазначити, що у науковій літературі досить широко і повно вивчені історичні аспекти формування нормативної бази у сфері охорони здоров'я. Цьому питанню присвячені дослідження як українських, так і зарубіжних вчених, зокрема: Я. В. Ганіткевича, А. М. Голяченка, Н. Г. Гончарова, Т. А. Занфірової, Н. Б. Мезенцевої, М. Б. Мирського, А. Н. Піщити, Ф. Я. Радиша, А. Ф. Ріффеля, С. Г. Стеценка та інших. Водночас, попри постійну увагу науковців до різних аспектів законодавчої регламентації медичної діяльності, нагальною залишається потреба виявлення історичних закономірностей її становлення.

У зв'язку з вищезазначеним **мета статті** полягає у виявленні тенденцій розвитку правового регулювання медичної діяльності на українських землях у X–XIX ст. на основі вивчення правових пам'яток, законодавчих актів та наукових праць.

Виклад основного матеріалу. Правова регламентація медичної діяльності в Україні має глибокі історичні корені, процес її формування у науковій літературі пов'язують з процесом становлення державності – утворенням у 882 р. на базі племінних слов'янських союзів держави Київської Русі [2, 49; 3, 63]. Точкою відліку історичного екскурсу, зазвичай, є поява «Церковного Статуту» (?–1015 рр.), «Руської правди» (1016 р.) та «Зборника Святослава» (1073 р.).

За Церковним Статутом Володимира Святославовича лікарні були оголошені церковними закладами, а лікарі визнавалися людьми церковними, які підпорядковувалися єпископу. Варто зазначити, що представники монастирської (церковної) медицини, маючи державну підтримку, активно протидіяли медицині язичницькій. Статутом серед злочинів проти віри, крім «волхвування», значиться і «зелейництво», тобто використання різних лікарських засобів язичницької медицини. Її представників, волхвів і знахарів, оголошували слугами диявола і переслідували [2, 45].

Упродовж наступного століття паралельно з існуванням монастирської медицини на території України розвивалася й світська (міська) система медичної допомоги. Регламентація останньої здійснювалася окремими законоположеннями «Руської правди» та ґрунтувалася на медичних наукових знаннях того часу. «Руська правда» – перший збірник законодавчих актів Київської Русі, що включав окремі норми «Закону Руського», Правду Ярослава Мудрого, Правду Ярославичів, Статут Володимира Мономаха тощо. Наразі існує три основні редакції «Руської правди»: коротка, широка і скорочена, датовані відповідно X, XI та XV ст. [цит. за: 2, 46]. Зазначеним документом визначалися правила суспільного життя, зокрема, становище лікаря в суспільстві та рівень оплати його праці. У цей період допомогою вчених лікарів могли користуватися лише феодална верхівка та заможні верстви населення [3, 64]. Церквам вказувалося будувати лікарні та безкоштовно надавати медичну допомогу хворим і немічним. Тоді ж з'являється в найзагальнішому вигляді правило про відповідальність лікарів за шкоду пацієнтам [4, 42]. У ст. 2 Короткої редакції Руської Правди приписувалось обов'язок винного заплатити лікареві за послуги, надані потерпілій від тілесних ушкоджень особі [5, 64].

В «Зборнику Святослава» медицина розглядалась як найвища майстерність. У документі міститься інформація як лікувати різні хвороби, подаються описи окремих лікарських засобів [6, 46]. Для виявлення хвороби і успішного її лікування лікареві потрібно було достеменно знати умови життя хворого: «Осмотри життя його, хоження, седания, едения й всього обычая его пытай». В «Зборнику...» містяться поради, як лікувати шлунково-кишкові розлади, шкірні хвороби, а також опис деяких різновидів онкозахворювань. З лікарських засобів (препаратів) згадуються блекота, болиголов, полин, оцет, мед, жовч, мідь, припикання залізом. Велика увага приділяється порадам щодо харчування, підкреслюється особливе значення для здоров'я постійного підтримання бадьорості: «...печаль далече отрини от себе, да нескоре состареешися» [7]. Фактично ці приписи були першими стандартами, своєрідними клінічними протоколами з надання медичної допомоги.

Отже, у Київській Русі медичне обслуговування здійснювалось у трьох різних організаційних формах: народної, монастирської і світської. Перевага була за світською медициною, що С. Г. Стеценко пояснює таким:

- лікарі у сфері міської медицини працювали на професійній основі;
- надання медичної допомоги було джерелом їх доходів;
- князівські родини і знатні люди у разі потреби зверталися до міських лікарів, це було додатковим стимулом для підтримки високого рівня якості надання медичної допомоги [3, 64].

У період з XIII і до першої половини XVII ст. українські землі перебували у складі різних держав [2, 46]. У 1240 р. Київ захопили орди Батия, а із середини XIV ст. українські території були розділені між різними державами: Польщею (Галичина), Угорщиною (Закарпаття), Молдавським князівством (Буковина), Кримським ханством (південний схід і південь, Крим). Усе це призвело до трагічної втрати надовго державності князівської Русі-України, занепаду допомоги лічців, монахів, знахарів. Як відмічають Ю. В. Вороненко та Я. Ф. Радиш, відсутність державності у цей період призвела до того, що урядування взагалі та регламентація медичної діяльності зокрема на українських теренах здійснювалися на підставі чинного законодавства титульних націй [2, 46]. Дослідник Я. В. Ганіткевич

зауважує, що після падіння Галицько-Волинської держави, переходу Галичини, західної Волині та Холмщини до Польщі в охороні здоров'я зростали західноєвропейські впливи та значення польської культури [8, 146]. Далі більша частина сучасної території України: українські землі Волині, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини знаходилась у складі Великого князівства Литовського, а з 1569 р. у складі єдиної держави Речі Посполитої, створеної внаслідок підписання Люблінської унії між Литвою та Польщею.

Однак не зважаючи на існування низки нормативних актів (Судебник Казимира IV (1468 р.), кодифіковані акти Магдебурзького права (XIII ст.), Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр. тощо), які у вищезазначені історичні періоди регулювали багаточисельні правовідносини на теренах сучасної України, жоден з них не містив норм, що безпосередньо впливали б на розвиток системи охорони здоров'я, медичну діяльність.

Лише у 1609 р. у Львові латинською мовою було видано аптекарську ординацію «*Lekta digna*», в якій визначалися права і обов'язки фармацевтів, а 26 лютого 1611 р. польським королем Сігізмундом III був затверджений перший статут Львівського цеху аптекарів, який обмежував конкуренцію в аптечній справі. У останньому зазначалось: «...аптекарі, що добре опанували свою справу, як і лікарі, приносять місту славу і користь благородним розумом та добрими науками... мають привілеї і ніяк не можуть бути залічені до ремісників» [цит. за: 8, 32]. Ці два документа сприяли упорядкуванню роботи аптек.

Українські землі перебували під впливом Речі Посполитої аж до 1654 р. Польський історик Л. Гонсіоровський писав про медицину XVII ст.: «Тільки окремі великі міста мали досвідчених лікарів. У воєводствах, особливо українських, добрий лікар, якщо він тут осів, забезпечував собі маєток, робив щасливим місто, в якому він поселявся...» [цит. за: 8, 156]. Як відомо, у результаті Визвольної війни 1648-1654 рр. була створена незалежна українська козацька держава – Запорізька Січ. Медичну допомогу запорізьким козакам у разі різних видів пошкоджень та захворювань надавали за правилами і засобами народної медицини. У той же період були засновані козацькі шпиталі. Павло Алепський з Сирії, подорожуючи Україною, описав деякі медичні практики українців. Він зі здивуванням відзначав, що в усіх українських містах і навіть селах існують шпиталі і лазні (купальні), які «в козацькому краю в кожному місті та кожному селі побудовані для бідних і сиріт» [цит. за: 8, 148]. Однак на той час правових актів, які б впливали на стан медицини, не видавалось.

Після укладення Переяславської угоди, підписаної гетьманом Війська Запорізького Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем з роду Романових, Лівобережна Україна увійшла до складу Московського царства, а Правобережна та частина Західної залишилась за Польщею.

На лівобережній території сучасної України медична діяльність стала регулюватися Аптекарським приказом (1581 р.) – першим централізованим органом управління у сфері медицини у Московії, який був створений указом царя Івана IV Грозного. Аптекарський приказ очолював суддя (аптекарський боярин) з числа приближених до царя бояр, який мав адміністративні та судові повноваження [9]. Спочатку в компетенцію цього органу входило розпорядження лише придворними медичними установами – царськими аптеками і медичним персоналом. Основною функцією служби був контроль за лікуванням царя, його сім'ї та приближених [4, 42].

З середини XVII ст. Аптекарський приказ піддається істотним організаційно-штатним змінам, у процесі яких він перетворюється з виключно придворного у загальнодержавний орган [4, 42]. У його віданні перебували всі категорії медичних працівників того часу: лікарі, аптекарі, костоправи, астрологи, травники. Серед оновлених функцій можна виділити такі: організація медичного обслуговування, забезпечення лікарськими засобами, видача дозволів на право займатися медичною діяльністю; організація воєнно-медичної служби; медичне освідування; підготовка медичних кадрів [3, 64].

Важливою правовою пам'яткою Московської держави було Соборне Уложення, затверджене Земським собором 1649 р. Однак проблемам регулювання системи охорони здоров'я та професійної діяльності медичних працівників Уложення приділяє недостатньо уваги. Можна назвати лише ст. 23 глави XXII, котра передбачала відповідальність лікарів (аптекарів) за «отруєння зіллям» [10, 250].

Подальшого розвитку правова регламентація медичної діяльності отримала за часів правління Петра I. У 1686 р. Петро I видає Боярський приговор «О наказании лекарей за

умерщвление больных по умыслу и по неосторожности», який передбачав покарання за лікарські помилки, допущені в професійній медичній діяльності. У 1700 р. було видано інший царський указ – Боярський приговор «О наказании не знающих Медицинских наук, и по невежеству в употреблении медикаментов, причиняющих смерть больным», в якому лікарів попереджали, що «буде из них кто нарочно или ненарочно кого уморят, а про то сыщется и им быть казненными смертию» [цит за: 5, 64].

З урахуванням вищезазначеного, можна підтримати висновок О. В. Червонних, що у XVII ст. організація медицини в Московії була прогресивнішою, ніж організація лікарської справи в країнах Європи [11, 40].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. зароджується фармацевтичне законодавство. Тоді було прийнято, зокрема, такі нормативні акти: «Про митний огляд припасів, що привозяться для Аптекарського приказу» (1689 р.), «Учреждение в Москве 8 аптек, запрещение торговать лекарскими товарами помимо оных» (1700 р.). [цит. за: 5, 65]. У 1706 р. Петром I було видано Указ про відкриття вільних аптек. У той час основні аптекарські послуги населенню надавали «зеленщики», які продавали досить дешеві і неякісні ліки. За свідченням сучасників, вони «труїли російський народ». Розпуск «зеленщиків» започаткував проведення першої великої реформи зі створення аптечної системи: в 1719 р. ліквідується Аптекарський приказ і засновується Медична канцелярія, яка надалі була перетворена в Медичну колегію.

Варто відмітити, що за часи державної діяльності Петра I були прийняті ключові для регулювання медичної сфери нормативні акти: Статут Військовий 1716 р. і Статут Морський 1720 р. У Військовому Статуті два розділи висвітлювали функціонування військових госпіталів і професійну діяльність лікарів і аптекарів. Статут законодавчо закріпив безоплатну систему надання медичної допомоги в армії, за винятком випадків, коли стягнення плати за лікування було правомірним (венеричні хвороби, побутові травми, що отримані у позаслужбовий час).

Морський Статут також приділяв значну увагу регулюванню медичної діяльності. Зокрема, у ньому існувала норма про те, щоб на кожному судні працював лікар, до відання якого були віднесені медична допомога хворим і пораненим та нагляд за якістю харчування [12, 14-15]. У цьому Статуті законодавчо було закріплено покарання за неналежне лікування: «Ежели лекарь своим небрежением и явным презорством к больным поступит, отчего им бедство случится, то оной яко злотворец наказан будет, якобы своими руками его убил, или какой уд отсёк» [13, 30].

Статути визначили вимоги не тільки до професійної діяльності, а й до особистих якостей лікаря: «Следует, чтобы лекарь в докторстве доброе основание и практику имел; трезвым, умеренным и доброхотным себя держал и в нужных случаях чин свой как ночью так и днем отправлять мог».

У 1721 р. Сенат видав указ «Об учреждении в городах аптек под смотрением Медицинской Коллегии, о вспоможении приискивающими медикаменты в Губерниях, и о бытии под надзором помянутой Коллегии госпиталям», що був, по суті, першим нормативним актом, який забороняв незаконну лікувальну діяльність. Право здійснювати лікарську діяльність надавалося лише тим, хто отримав дозвіл (атестат) Медичної колегії. Втім переслідування незаконної лікарської діяльності шляхом встановлення за неї відповідальності, було визначене лише в наступних нормативно-правових актах. Перша відповідна норма передбачалася в постанові Сенату від 18 липня 1756 р.. Вона забороняла лікарську діяльність осіб, що не мають медичної освіти й відповідних дозволів на зайняття медичною практикою. Подальший розвиток положень указу 1756 р. мав місце у рескрипті 1784 р., а також у першій редакції Аптекарського Статуту від 20 вересня 1789 р. [5, 65].

Слід зазначити, що за часів правління Петра I характерною рисою організації медичної справи в країні продовжував залишатися державний характер. Перетворення, здійснені у сфері регламентації медицини, знайшли своє відображення в наступних кроках правотворчості Російської імперії.

У 1731 р. та 1733 р. були видані укази, якими встановлювалась заборона на вільний продаж отруйних та сильнодіючих речовин [2, 39]. Важливу роль у розвитку державного медичного забезпечення з 1733 р. відігравав покладений на лікарів обов'язок щомісячно звітувати про кількість хворих, їх хвороби та смертельні випадки, що свідчить про появу

фіксування статистичних показників в медичній діяльності [11, 43]. У 1735 р. був затверджений «Генеральный регламент о госпиталях и должности врачей и других ...», в якому вперше законодавчо регламентувалися всі сфери діяльності російських госпіталів, в тому числі і діяльність госпітальних шкіл [14, 96]. У 1738 р. видано інструкцію про поведінку лікарів під час чуми, а у Харкові створено спеціальний лазарет для ізоляції хворих на чуму. У другій половині XVIII ст. продовжувала удосконалюватися служба міських лікарів: указ імператриці Єлизавети Петрівни 1756 р. чітко визначив їх обов'язки [14, 105].

Наступним кроком у сфері організації охорони здоров'я стало запровадження приказної медицини. У 1775 р. було започатковано діяльність Приказу громадського опікування – органу управління медичною справою в містах. З 1776 р. в українських губерніях стали створюватися лікарські управи, а у повітах – повітові лікарські управи з відповідними посадами лікарів. У 1787 р. в Києві за кошти магістрату був побудований перший у Малоросії госпіталь для лікування інфекційних захворювань [15, 90]. Аптечні заклади, лікарні, госпітальні школи, які фінансувалися із державного бюджету та до 1755 р. підпорядковувалися Медичній колегії, стали підконтрольними місцевим органам управління – Приказам громадської опіки, метою яких було створення нової системи допомоги бідним та нужденним, котра об'єднала в собі заклади соціальної і медичної допомоги, сиротинці, лікарні, аптеки. Законодавчою основою діяльності Приказу став документ «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» (1775 р.). У повітових містах була запроваджена посада повітового лікаря, на якого покладалися такі обов'язки, як організація боротьби з епідемічними хворобами, швидкої медичної допомоги та заготівля лікарських трав [2, 47].

Надзвичайно важливе значення мав також згадуваний уже Аптекарьський Статут (1789 р.), який «регламентував облаштування і роботу аптек, права й обов'язки аптечних працівників, обов'язковий набір медикаментів і ціни на них» [8, 152]. Стаття 4 вказаної пам'ятки встановлювала заборону на виготовлення ліків не аптекарями й поза аптеками, однак робилося це для захисту майнових інтересів аптекаря. Стаття 16 забороняла аптекарям видавати ліки по рецепту особі, яка не мала дозволу на медичну практику [5, 65].

Проте ще у 1711 р., на західних теренах сучасної України, у Львові був створений перший в краї «Фізикат» – лікарська управа, яка стала органом управління медичною справою у містах. Тоді ж у Львові було створено Крайову санітарну колегію та виданий «Санітарний патент», який забороняв лікарям і аптекарям виконувати професійні обов'язки без наявності відповідних дипломів [16, 25]. На фармацевтичному ринку діяли приватні та монастирські аптеки, діяльність яких державою не контролювалась. У результаті цього ціни на ліки були високими, а самі ліки не відзначалися якістю [12, 16].

З 1773 р. на території Галичини, яка в той час входила до складу Австрійської імперії, а точніше окремої адміністративної одиниці «Королівства Галичини та Людомерії (Володимирії)», діяв Санітарний Статут, прийнятий австрійським урядом. Статут регламентував організацію медичної служби і боротьбу з епідеміями. А у Львові була створена Медична колегія в складі п'яти лікарів. Колегія займалась підвищенням кваліфікації медичних працівників і здійснювала контроль за діяльністю медичної служби. Серед законодавчих актів, що регулювали медичну діяльність, були і такі, якими регламентувалися питання приватної власності аптекарів, визначалися ціни на ліки й обладнання аптечних приміщень, встановлювалися правила виготовлення, зберігання, контролю якості та відпуску лікарських засобів [17, 35]. Після указу імператриці Марії Терези (1776 р.) в імперії (у Буковині, Галичині та Волині) було уніфіковано медичну і санітарну справу, впроваджено в дію «медичну поліцію». Медичною справою займалися державні лікарі «фізики», приватні лікарі, цирульники, народні лічці; лікували хворих в міських комунальних та цехових шпиталях, на дому, в притулках, які ще продовжували існувати при братствах та храмах.

Складна ситуація на фармацевтичному ринку (неврегульованість вартості ліків, їх погана якість) змусила австрійський уряд на початку XIX ст. створити Головний аптекарський гremium (колегіум) Галичини (1806 р.) з філіями в окружних містах. Йому підпорядковувалися власники всіх аптечних закладів, фармацевти та їх учні [12, 16].

Отже, наприкінці XVIII ст. розвиток медицини на західних українських землях пішов за новочасним європейським зразком, що, безумовно, сприяло становленню аптекарської та лікувальної справи.

На початку XIX ст. у Російській імперії відбулася ліквідація Медичної колегії, управління медичною частиною було передане в Департамент внутрішніх справ, до складу якого входила Медична Рада, що розглядала справи про професійні порушення лікарів, медичні помилки, незаконне лікарювання, а також справи, що стосувалися посадових злочинів [11, 43].

Поступовий розвиток наукової думки дозволив у Зводі законів Російської імперії 1833 р. більш чітко, ніж у попередньому законодавстві, сформулювати підстави та межі кримінальної відповідальності медичних працівників. Наприклад, ст. 344 вказаної пам'ятки встановлювала, що «лікар або аптекар, винні у вчиненні вбивства, перший приписанням, а останній продажем неналежних ліків, або ж недостатньої їх кількості, піддаються покаранню за необережне смертовбивство, умисне ж заподіяння хворому смерті піддає винного тому ж покаранню, яке було визначене за умисне смертовбивство» [цит. за: 5, 65].

Значний вплив на організацію охорони здоров'я справила реформа регіонального управління, запроваджена з 1 січня 1864 р. відповідно до «Положення про губернські і повітові земські установи». Із реформою безпосередньо пов'язане виникнення земської медицини, основним завданням якої було забезпечення рівного доступу до медичної допомоги для всього населення держави, у першу чергу для сільського. Її ключовими законодавчими новелами стали: універсальність медичної допомоги, що надається одним земським лікарем; поєднання лікувальної та профілактичної спрямованості у діяльності з організації охорони здоров'я населення; безоплатність надання медичної допомоги. Щоправда, точної регламентації обов'язків земств з медичного обслуговування не існувало. Правовому забезпеченню земської медицини слугували посадові правила (інструкції) для лікарів, фельдшерів, повитух, де закріплювалися їх обов'язки, зокрема, щодня вранці приймати хворих, повідомляти про будь-які інфекційні захворювання і т.д. [3, 68].

Юридично завершив формування системи нормативно-правових актів у сфері охорони здоров'я Російської імперії новий Лікарський Статут, який увійшов до Зводу Законів 1857 р. Виданий на основі інструкції лікарським управам 1797 р., документ спочатку вимагав якісної доробки. Проте з деякими доповненнями він проіснував аж до 1917 р. [4, 44]. Цей акт складався з трьох книг: 1. Лікарські установи. 2. Статут медичної поліції. 3. Статут судової медицини.

У Лікарському Статуті досить детально встановлювалась структура організації лікарської діяльності, що дозволяло чітко визначати права та обов'язки того чи іншого медичного працівника. Документ передбачав загальні та спеціальні (залежно від виду діяльності) вимоги до медичного персоналу, встановлював заборони на окремі варіанти їх поведінки. Виділялися в ньому й види відповідальності за порушення професійних обов'язків: залежно від ступеня тяжкості вчиненого діяння або дисциплінарна, або кримінальна. Містилися там також важливі норми, спрямовані на мінімізацію корупції в медичній сфері [5, 66]. Усіх медиків Статут поділяв на військових, цивільних та придворних. Згідно з документом, усі лікарі прирівнювались до службових осіб. Таким чином, лікар ніс відповідальність за статтями про службові злочини [18, 17].

Важливим було положення, визначене ст. 114 розділу «Про лікарів» книги першої, яка встановлювала: «Першим обов'язком лікаря є: бути людяним і в будь-якому випадку готовим до надання дійсної допомоги всякого звання людям, які захворіли. Якості ці ще більше потрібні оператору, оскільки без його допомоги іноді жодні засоби не здатні не лишевилікувати, але й полегшити захворювання. Тому кожний лікар, оператор тощо, який не полишив практики, зобов'язаний на запрошення хворих з'явитися для надання їм допомоги». Така стаття може бути настановою і для сучасних лікарів, основою їх етичного кодексу [19, 147].

Як зазначили у своєму дослідженні А. Н. Піщита і Н. Г. Гончаров, усі медичні працівники, незалежно від тих медичних установ, в яких вони працювали, зобов'язані були (згідно зі ст. 16 Лікарського Статуту) представляти в Губернські лікарські управи інформацію про хворих, які перебувають в лікарнях, і про хворих, «пользованих в приватній практиці» [20, 11]. Це забезпечувало належний ступінь поінформованості державних органів управління щодо поширення тих чи інших захворювань в різних регіонах країни і дозволяло здійснювати заходи профілактики або ефективно боротися з інфекційними захворюваннями, попереджати епідемії, які були у той час дуже часті.

Розділ другий Книги першої Лікарського статуту описував місцеве управління аптекарською справою. Шість інспекторських управ аптекарської частини, у т.ч. одне у м. Києві, підпорядковувалися Департаменту казенних лікарських заготівель і займалися забезпеченням запасів найкращих медикаментів, матеріалів, посуду, припасів для задоволення вимог військового начальства та інших державних потреб (ст. 190, 192, 193). При лікарнях приказів громадського опікування аптеки створювалися згідно зі Статутом про громадське опікування. Якщо вони відпускали ліки за рецептами лікарів, то, як і інші казенні та вільні аптеки, підпорядковувалися Лікарській управі.

Стаття 245 Лікарського Статуту чітко регламентувала облаштування приміщень аптеки, ст. 251 – порядок відпуску ліків. Стаття 258 визначала, що ціна на ліки встановлюється аптекарською таксою, а ст. 259 забороняла продавати ліки за ціною, вищою за встановлену. Лікарський Статут визначав права і обов'язки фармацевтів, а його ст. 283 чітко визначала порядок щорічного перегляду аптекарської такси, зміни якої потребували дозволу найвищої влади [цит. за: 19, 148].

Відповідно до ст.ст. 26–27 Лікарського Статуту губернські лікарські управи проводили медичні огляди у кримінальних і цивільних справах, а також у випадках психічних розладів, хвороб чиновників, відставних військових, осіб, які відбувають за кордон і т.п.

Контроль за зовнішніми факторами, які могли б вплинути на здоров'я населення, був основним завданням Медичної поліції, діяльність якої також регламентувалася нормами Лікарського Статуту. Регулюванню саме цього виду діяльності присвячені ст.ст. 854–1089. Крім того, нормами ст.ст. 1200–1204 регулювалася діяльність судово-медичної служби, ключовими завданнями якої були: розробка методів визначення причин смерті при вчиненні правопорушень; удосконалення процесуального порядку видачі документів, що засвідчували смерть; визначення ступеня тяжкості заподіяння шкоди здоров'ю громадян в результаті протиправних дій, проведення тих чи інших експертних досліджень, необхідних для розслідування і розкриття скоєних злочинів [20, 12].

Отже, Лікарський Статут став прогресивним комплексним нормативно-правовим актом, в якому на досить якісному рівні були піддані правовому регулюванню питання організації медичної допомоги населенню, права і обов'язки медичних працівників, функціонування Медичної поліції, діяльності судово-медичної служби.

Висновки. Становлення правового забезпечення медичної діяльності в східних і західних регіонах України у Х–XIX ст. здійснювалось під впливом і за зразками панівних держав. Юридична регламентація охорони здоров'я у цей період свідчить про якісні зміни в її системі, спрямовані на збереження і зміцнення здоров'я населення. Основні тенденції розвитку правового регулювання медичної діяльності на українських землях у Х–XIX ст. полягають у такому: поступове наближення надання медичної допомоги широким верствам населення; виокремлення із загального медичного обслуговування самостійних спеціальностей, професій (сучасною мовою), які потребували й отримали свою законодавчу регламентацію; поділ медичної діяльності на власне медичну і фармацевтичну справи; створення спеціальних органів управління сферою охорони здоров'я.

Список використаної літератури

1. Мезенцева Н. Б. Державне регулювання суспільних відносин в галузі охорони здоров'я України : історичні та правові аспекти : автореф. дис. на здобуття канд. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25. 00. 01 «Теорія та історія державного управління» [Електронний ресурс] / Н. Б. Мезенцева. – К., 2010. – 23 с. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Avtoreferat/0a8384ed-9d6f-44fa-bbeb-0e1fd04e5446.pdf
2. Вороненко Ю. В. Історія виникнення, становлення та розвитку правового регулювання медичної діяльності на теренах України [Електронний ресурс] / Ю. В. Вороненко, Я. Ф. Радиш // Український медичний часопис. – 2007. – № I/II. – С. 45–49. – Режим доступу : http://www.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/archive/57/pdf/158_ukr.pdf?upload
3. Стеценко С. Г. Медичне право України: підруч. / С. Г. Стеценко, В. Ю. Стеценко, І. Я. Сенюта; за заг. ред. д.ю.н., проф. С. Г. Стеценка. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
4. Добров А. И. Историческое развитие норм российского права в сфере здравоохранения: этапы тысячелетнего пути [Электронный ресурс] / А. И. Добров // Известия Иркутской государственной экономической академии : электронный журнал. – 2012. – № 2. – С. 40–46. – Режим доступа : <https://elibrary.ru/item.asp?id=17728270>
5. Вереша Р. В. Історія розвитку інституту кримінальної відповідальності медичних та фармацевтичних

- працівників / Р. В. Вереша, І. А. Сулима // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 2. – С. 63-69.
6. Радиш Я. Ф. Історія військової медицини : навч. посіб. / Я. Ф. Радиш. – К., 1997. – 148 с.
  7. Изборник великого князя Святослава Ярославовича 1073 года [Электронный ресурс] / С предисл. Г. Карпова. – Санкт-Петербург : изданием Т. С. Морозова, 1880. – 266 с. – Режим доступа : <http://search.rsl.ru/ru/record/01003546378>
  8. Ганіткевич Я. В. Український медичний календар [Електронний ресурс] / Я. В. Ганіткевич. – К., 2016. – 220 с. – Режим доступу : http://www.ntsh.org/sites/default/files/ukr_med_kalendar.pdf
  9. Подольська Є. А. Аптекарський приказ [Електронний ресурс] / Є. А. Подольська // Фармацевтична енциклопедія / Голова ред. ради та автор передмови В. П. Черних. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : «МОРИОН», 2010. – 1632 с. – Режим доступу : <http://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/2853/aptekarskij-prikaz>
  10. Российское законодательство X-XX веков : в 9 т. Т. 3. Акты Земских соборов [Электронный ресурс] / под общей ред. д-ра юрид. наук, проф. О. П. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1985. – 512 с. – Режим доступа : <http://adverbun.org/ru/s-rzak3.htm>
  11. Червонных Е. В. Преступления, совершаемые в сфере здравоохранения, и их предупреждение : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Червонных Елена Валерьевна. – Саратов, 2009. – 253 с.
  12. Дічко Г. О. Зародження і розвиток першооснов медичного права на теренах України в період ІХ–початку ХХ ст. [Електронний ресурс] / Г. О. Дічко // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 2. – С. 14-17. – Режим доступу : <http://pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja/68>
  13. Сашко С. Ю. Юридическая оценка дефектов оказания медицинской помощи и ведения медицинской документации / С. Ю. Сашко, А. М. Балло. – Спб. : «БиС», 2001. – 177 с.
  14. Мирский М. Б. Медицина в России XVII–XIX веков / М. Б. Мирский // Российская политическая энциклопедия. – М., 1996. – 400 с.
  15. Голяченко О. М. Історія медицини / О. М. Голяченко, Я. В. Ганіткевич. – Т. : Лілея, 2004. – 248 с.
  16. Занфірова Т. А. Правове регулювання медичної діяльності в Україні: генезис і тенденції розвитку [Електронний ресурс] / Т. А. Занфірова, Ф. Я. Радиш // Держава та регіони. Серія : Право. – 2009 р. – № 1. – 23-33. – Режим доступу : <http://pravoznavec.com.ua/period/article/10977/%C7>
  17. Радиш Ф. Я. Державне регулювання медичної діяльності на Прикарпатті у першій половині ХХ ст. : вступ до проблеми / Ф. Я. Радиш, О. Я. Сорока // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України. Серія : Право та державне управління. – № 4. – 2011. – С. 28-36.
  18. Никитина И. О. Преступления в сфере здравоохранения (законодательство, юридический анализ, квалификация, причины и меры предупреждения): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Никитина Илона Олеговна. – Нижний Новгород, 2007. – 270 с.
  19. Ціборовський О. М. Лікарський статут як основа законодавства країни в медичній справі ХІХ століття [Електронний ресурс] / О. М. Ціборовський, В. М. Сорока // Україна. Здоров'я нації. – 2015. – № 2. – С. 145-152. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2015_2_26
  20. Пищита А. Н. Эволюция правового регулирования здравоохранения в России : историко-правовые аспекты / А. Н. Пищита, Н. Г. Гончаров. – М. : «ЦКБ РАН», 2007. – 76 с.

References

1. Miezienseva, N. B. (2010) *State regulation of social relations in health Ukraine: historical and legal aspects*. (Ph.D Dissertation) Thesis, Kiev, 23. Retrieved from http://www.academy.gov.ua/NMKD/library_nadu/Avtoreferat/0a8384ed-9d6f-44fa-bbeb-0e1fd04e5446.pdf (in Ukr.)
2. Voronenko, Yu. V. & Radysh, Ya. F. (2007) *The history of the origin, formation and development legal regulation of medical activities in Ukraine*. *Ukrainskyi medychnyi chasopys* (Ukrainian Medical Journal), I/II, 45-49. Retrieved from http://www.umj.com.ua/wp/wp-content/uploads/archive/57/pdf/158_ukr.pdf?upload= (in Ukr.)
3. Stetsenko, S. G. & Stetsenko, V. Yu. & Seniuta, I. Ya. (2008) *Medical Law Ukraine*. Kiev: Vseukrainska asotsiatsiia vydavtsiv «Pravova yednist», 507. (in Ukr.)
4. Dobrov, A. I. (2012) *The historical development of the norms of the Russian law in the field of public health: Stages of the millennial path*. *Izvestiya Irkutskoy gosudarstvennoy ekonomicheskoy akademii: elektronnyy zhurnal* (News of the Irkutsk state economic academy : electronic magazine). 2, 40-46. Retrieved from <https://elibrary.ru/item.asp?id=17728270> (in Russ.)
5. Veresha, R. V. & Sulima, I. A. (2013) *History of development Institute of criminal responsibility of medical and pharmaceutical workers*. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy* (Journal of the Academy of Advocacy of Ukraine). 2, 63-69. (in Ukr.)
6. Radysh, Ya. F. (1997) *The history of military medicine*. Kiev, 148. (in Ukr.)
7. *Miscellany Grand Prince Svyatoslav Yaroslavovych 1073* (1880). St. Petersburg, 266. (in Russ.)
8. Hanitkevych, Ya. V. (2016). *Ukrainian Medical Calendar*. Kiev, 220. Retrieved from http://www.ntsh.org/sites/default/files/ukr_med_kalendar.pdf (in Ukr.)
9. Podolska, Ye. A. (2010) *Apothecary commandment*. *Pharmaceutical Encyclopedia*. Kiev, 1632. Retrieved from <http://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/2853/aptekarskij-prikaz> (in Ukr.)
10. *Russian legislation of the 10th-20th centuries: in 9 volumes. T. 3. Acts of the Zemsky Sobor*. (1985) Moscow: Legal literature, 512. Retrieved from <http://adverbun.org/ru/s-rzak3.htm> (in Russ.)
11. Chervonnykh, E. V. (2009) *Crimes committed in the field of health care and their prevention*. (Ph.D Dissertation), Saratov, 253. (in Russ.)
12. Dichko, G. O. (2016) *The origin and development of the fundamental principles of medical law in Ukraine in the period IX–early XX century*. *Porivnialno-analitychne pravo* (Analytical Comparative Law). 2, 14-17.

- Retrieved from <http://pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja/68> (in Ukr.)
13. Sashko, S. Yu. & Ballo, A. M. (2001) *Legal assessment of defects in the provision of medical care and medical records*. St. Petersburg : «BiS». (in Russ.)
  14. Myrskyi, M. B. (1996) *Medicine in Russia XVII – XIX. Russian Political Encyclopedia*. Moscow. (in Russ.)
  15. Holiachenko, O. M. & Hanitkevych, Ya. V. (2004) *History of medicine*. Ternopil : Lileia, 248. (in Ukr.)
  16. Zanfirova, T. A. & Radysh, Ya. F. (2009) *Legal regulation of medical activity in Ukraine: the genesis and development trends*. Derzhava ta rehiony : Serii : Pravo (State & Region: Series: Law). 1, 23-33. Retrieved from <http://pravoznavec.com.ua/period/article/10977/%C7> (in Ukr.)
  17. Radysh, Ya. F. & Soroka, O. Ya. (2011) *State regulation of medical activities in the Carpathian region in the first half of the twentieth century. : Introduction to the problem.* Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profesiinykh spilok Ukrainy. Serii: Pravo ta derzhavne upravlinnia (Journal of the Academy of Labor and Social Affairs Federation of Trade Unions of Ukraine. Series: Law and Public Administration). 4, 28-36. (in Ukr.)
  18. Nikitina, I. O. (2007) *Crimes in the field of health (legislation, legal analysis, qualifications, causes and prevention measures)* (Ph.D Dissertation), Nyzhnyi Novhorod, 270. (in Russ.)
  19. Tsiborovskyi, O. M. & Soroka, V. M. (2015) *The medicinal status as a basis for national legislation in the case of medical of the XIX century*. Ukraina. Zdorov'ia natsii (Ukraine. The Nation's Health). 2, 145-152. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2015_2_26 (in Ukr.)
  20. Pyshchyta, A. N. & Goncharov, N. G. (2007) *Evolution of the legal regulation of public health in Russia: historical and legal aspects*. Moscow: «TsKB RAN», 76. (in Russ.)

PARAMONOVA Olga, Ph.D. (in Law), Associate Professor at the Chair of State and Legal Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy
e-mail: paramonovao69@gmail.com

LEGAL REGULATION OF MEDICAL ACTIVITY ON UKRAINIAN LANDS IN X-XIXTH CENTURIES

Abstract. Introduction. The efficiency of public policy in health care depends from the level of development of system existing regulations from that how deeply and fully regulated social interaction in medical sector. The necessary condition for finding out the level of modern «medical» legislation and its future prospects is to study the historical and legal aspects of regulation medical activity. Using this historical heritage is an important source of building system of healthcare of modern Ukraine.

Purpose. *The purpose of the paper is to identify trends in the development of legal regulation of medical activities in Ukrainian lands in the X–XIXth centuries on the basis of study of legal monuments, legislative acts and scientific works.*

Results. *It is set that the hallmark of the period of Kievan Rus is an ability to establish independent law-organized types of medical aid: folk medicare, monasterial medicare, society medicare.*

In the territories of modern Ukraine, which in the course of the XII- XVIIth centuries were part of the Galician-Volyn principality, the Grand Duchy of Lithuania, and the Polish-Lithuanian Commonwealth, medical activities were regulated by the legislation of these states. However, norms that could significantly affect the development of the health care system have not been adopted.

This period forms pre-conditions of regulation grant of medicare. The epoch of Peter I characterized by the strongly pronounced public-legal mechanism regulating medical activity and structural changes in health care management. During the period of Russian Empire is still being improved public health care system largely due the organization of rural medicine and acceptance of Medical Charter.

The development of medicine on Ukrainian lands, which became part of the Austro-Hungarian Empire from the XVIIth century, occurred according to the latest European model. All this contributed to the development of pharmaceutical and medical affairs in the Western Ukraine.

Conclusion. *Formation of legal support medical activities in the eastern and western regions of Ukraine for a long time was carried under the influence of samples dominating states. Legal regulation of health care in the X-XIXth centuries indicates to the quality changes in its system which focused on preserving and strengthen health of population.*

The main trends of the legal regulation of medical activity in Ukrainian lands in the X-XIX centuries were as follows: gradual approach of medical care to the wider population; the separation from the general medical service of independent specialties, which demanded and received their legal regulation; the division of general medical practice into medical and pharmaceutical practice; creation of special bodies for health care management.

Key words: historical and legal aspects, medical activity, medical aid, medical service, legal acts, health care, legal regulation.

*Одержано редакцією 12.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017*

УДК 94(477.43/44):929 Спитко:069.5

ЕЙДЕЛЬ Євгеній Маркович,
аспірант кафедри історії України
Черкаського державного
технологічного університету,
e-mail: yarpolok@gmail.com

МЕЧ КНЯЗЯ ПОДІЛЬСЬКОГО СПИТКА З МЕЛЬШТИНА (? – 1399) ІЗ ЗІБРАННЯ «THE FELDMAN FAMILY MUSEUM»

Стаття присвячена атрибуції, датуванню та інтерпретації унікального середньовічного меча із зібрання «The Feldman family museum», виявленого 2016 р. на Сумщині. Подано опис артефакту та зроблено його співставлення з відомими на сьогодні європейськими аналогами. Зроблено припущення щодо приналежності меча подільському князеві Спитку з Мельштина, який загинув у битві на Ворсклі 1399 р.

Ключові слова: клинкова зброя, меч, Спитко Мельштинський, битва на Ворсклі 1399 р.. атрибуція, датування, «The Feldman family museum».

Постановка проблеми. Навесні 2016 року в Сумській області при проведенні сільськогосподарські роботи під час яких був знайдений середньовічний залізний меч, який чудово зберігся.

Рис. 1

З огляду на наукову значимість та унікальність артефакту, видається доцільним ознайомити з ним наукову спільноту.

Мета роботи: подати опис і атрибуцію виявленого меча, здійснити спробу датування та інтерпретації знахідки, співставивши її з відомими європейськими аналогами.

Виклад основного матеріалу. Загальна довжина меча становить 92 см, вага – 1 кг 685 г. Клинок меча ромбічний у перерізі, що формою нагадує витягнутий трикутник з лезами, що рівномірно звужуються в дуже гостре і міцне чотиригранне вістря, явно, що меч призначався для колючого удару, здатного пробити кольчужний або пластинчастий обладунок. Довжина клинка склала 73 см, його ширина у хрестовині склала 7 см. В основі клинок має дуже масивне потовщення ребра і його товщина біля основи склала 1,4 см. Ефес меча являє собою хрестовину, хвостовик і дископодібне яблуко. Хвостовик порівняно короткий довжиною 11 см і товщиною у хрестовини 7,4 мм, а у яблука 7 мм і шириною біля хрестовини 2 см, а у яблука 1,6 см. Необхідно зазначити, що після первинного промивання меча на хвостовику проявилось гаряче клеймо дзвоноподібної форми із зображенням геральдичної лілеї і схематичної птиці під нею.

Хрестовина шестигранна в перерізі з різко зігнутими в напрямку клинка закінченнями має довжину 18 см. Масивне яблуко меча висотою 6,5 см і шириною 6,3 см має форму диска з вузькою лицьовою стороною і широкою фаскою, яка розширюється до повного його радіуса. Воно має товщину в центрі 4,6 см і 2,1 см по краях. На ньому з обох сторін у вузькій виступаючій лицьовій частині присутні круглі срібні вставки покриті тонким шаром амальгамної позолоти.

Рис. 2

З одного боку в яблуко вмонтована кругла срібна вставка з позолоченим хрестом у геральдичному щиті. Поле щита розділене хрестом на чотири частини, які прикрашені нанесеною різцем горизонтальною штриховкою.

З іншого боку яблуко оздоблене круглою срібною вставкою з жовтою (позолоченою) шестикінечною зіркою над жовтим (позолоченим) півмісяцем з рогами зверненими вгору в геральдичному щиті.

У зв'язку з тим, що меч був знайдений поза археологічного контексту, його атрибуція і датування можлива після типологічного аналізу та порівняння з

відомими аналогічними за формою і типом мечами відомої атрибуції та датування. Для типологічного аналізу, на наш погляд, найбільш доцільно використовувати універсальні типології Еварта Окшотта і Маріана Глошека. Згідно типології Глошека, представлений тип меча XV і датується досить широко XIV – XV ст. [2, 28]. Згідно типології Еварта Окшотта, представлений меч теж відноситься до типу XV і має датування сер. XIV – початок XV ст. [15, 47-49]. Досить тонке і довге і посилене вістря представленого до обговорення клинка не дає нам можливість віднести його до типу XVIII. Хоча деякі екземпляри типу XVIII, якщо не брати до уваги закінчення клинка, дуже близькі за пропорціями і формою. Необхідно відзначити надзвичайну рідкість збережених примірників типу XV в Західній і особливо Східній Європі.

Для більш точної атрибуції та датування нашого обговорюваного примірника необхідно проаналізувати ефес меча, який складається з яблука, хвостовика рукоятки і хрестовини. Якщо проаналізувати яблуко меча згідно з типологією Окшотта, то воно відноситься до типу J, яке було популярне з середини XIII століття і до першої половини XV ст. [15, 81] Щодо хрестовини необхідно відзначити, що вона відноситься до типу 8 типології Окшотта, і ця обставина вказує нам на ранню дату нашого екземпляра, т. к. «в ранніх примірниках (типу XV) (близько 1280 – 1400 рр.) частіше зустрічається хрестовина стилю 8 – пряма з різко зігнутими кінцями вниз» [15, 81]

Для порівняння представленого нами клинка з найбільш близькими за типом відомими зразками, які мають більш-менш певну дату, необхідно проаналізувати кілька мечів опублікованих в каталозі Еварта Окшотта. Серед мечів з його каталогу необхідно згадати такі зразки:

Рис. 3

Рис. 4

- зразок, знайдений на півночі Франції із збірки Wallace Collection, London, близький за формою клинок, але має відмінні за типом яблуко і хрестовину. Меч, датований автором досить широко (1275 – 1450 pp.) [5, 128];

- зразок з групи мечів знайдених в річці Дордонь у Франції з яблуком типу К і хрестовиною типу 8. Меч, датований автором (1420 – 1450 pp.) [5, 131];

- зразок, з збірки Wallace Collection, близький за формою клинка, але має відмінності за типом яблука і хрестовини. Меч датований автором (1350 – 1400 pp.) [5, 133];

- зразок з групи мечів знайдених в річці Дордонь у Франції з яблуком типу J. 1 і хрестовиною типу 8. Меч, датований автором 1400 р. [5, 137];

- зразок, імовірно з Італії, з яблуком типу J і хрестовиною типу 8 датований автором (1380 – 1410 pp.) Примітно, що яблуко прикрашено вставкою із монети герцога Урбіно [5, 138].

Крім цього необхідно вказати і на кілька інших примірників мечів типу XV, які допоможуть нам з атрибуцією і датуванням. Дуже близьким за формою і пропорціями є меч типу XVa (тип похідний з XV) проданий в 2015 році на аукціоні Крісті, опублікований раніше в ряді видань, який позиціонується як «раритетний італійський меч з арсеналу мамлюків в Олександрії» [3, 38; 4, 12]. На одній із сторін клинка є арабський напис, яка датує меч 1419 роком.

При цьому ми бачимо, що довжина хвостовика рукояті меча з аукціону Крісті значно довше хвостовика представленого нами екземпляра. Ця особливість якраз і розрізняє між собою типи XV і XVa. [1, 57], але датування цих типів досить близькі між собою. А. Стрельченко у своїй статті про атрибуції пізніх середньовічних мечів з західної України зазначив, що для пізніших екземплярів середньовічних мечів характерна велика довжина хвостовика (близько 18-22 см), а для більш ранніх мечів характерний є коротка чорна рукоять. [17, 147]. Відповідно з цим твердженням представлений нами екземпляр типу XV є більш раннім, ніж примірник XVa 1419 року, який був проданий на Крісті. Необхідно відзначити, що те, що «олександрійський» меч датований 1419 роком не говорить про те, що він був виготовлений в 1419 році, а скоріше говорить про те, що після певного періоду побутування він був переданий в Олександрійський арсенал як трофей. Складність датування середньовічних мечів, згідно Е. Окшотта, полягає в тому, що в процесі датування доцільно позначити період, коли ним могли користуватися, хоч цей період може здатися дуже довгим і датування не буде точним. [12, 28] На думку автора, середній мінімальний час побутування одного меча близько 50 років, тобто два покоління, а це означає, що виготовлення «олександрійського» меча можна змістити з 1419 року в кінець XIV століття, а час кування нашого екземпляра ще раніше – в середину XIV століття. Необхідно відзначити ще одну групу мечів, знайдену в р. Дордонь у Франції, опубліковану Окшоттом [1, 12]. Серед вісімдесяти мечів цієї групи є примірники які типологічно близькі нашому мечу.

Деякі з них ми вже згадували вище. Цю групу мечів прийнято пов'язувати з останньою битвою Столітньої війни – битвою при Кастільйоні в 1453 році, що дозволяє визначити період їх побутування першою половиною XV століття, а час їх кування віднести до кінця XIV століття. [4, 7-16] Ще один цікавий екземпляр відомий автору тільки по фотографіях, розміщених в Інтернеті. Тип XVIII, за формою і пропорціями досить близький представленому нами екземпляру, якщо не брати до уваги форму закінчення вістря клинка. Академічна атрибуція цього меча автору не відома. Імовірно меч належав архієпископу Арлю П'єру де Кросу (Pierre de Cross) і датується кінцем XIV століття. Примітною особливістю його яблука є декоративні геральдичні емалеві вставки. Так само ми повинні згадати один з кращих зразків типу XV з геральдичними вставками, який був знайдений в базиліці Монца в 1698 році і датується не пізніше 1412 р. [5, 139].

Меч належав Есторе Вісконті, який помер 17 січня 1412 року від рани, отриманої при облозі Монца. В яблуці меча, яке за типом відмінно від представленого нами, були вмонтовані вставки у вигляді чотирьох срібних щитів, на двох – герб Вісконті, ще на двох – герб Мілана [5, 81]. Таким чином, проаналізувавши типологічно і хронологічно близькі примірники, ми можемо досить широко датувати наш екземпляр з геральдичними вставками кінцем XIV – першою половиною XV ст. Для того щоб звузити датування та ідентифікувати власника представленого меча необхідно перейти до аналізу гербів на геральдичних вставках його яблука. Як ми вже писали вище, з одного боку яблука меча монтова-

на кругла срібна вставка з позолоченим хрестом у геральдичному щиті. Поле щита розділене хрестом на чотири частини, які прикрашені нанесеною різцем горизонтальною штриховкою. У середньовічній Європі хрест, зображений у геральдичному щиті, асоціювався з лицарським статусом власника. На нашу думку, цей герб є хрестом Святого Георгія – покровителя лицарства, що прийняв мученицьку смерть в 303 році. Цей хрест використовувався в символіці хрестових походів і був одним з улюблених символів знаті і лицарства в середні століття [8, 17-18].

З іншого боку яблуко оздоблене круглою срібною вставкою з жовтою (позолоченою) шестикінечною зіркою над жовтим (позолоченим) півмісяцем з рогами зверненими вгору в геральдичному щиті. Згідно з середньовічними польськими гербовниками цей герб є гербом Леліва (Leliwa) [10, 173-176].

Для того, щоб ідентифікувати власника представленого меча необхідно, на наш погляд, визначити всіх можливих власників герба Леліва в період кінця XIV – першої половини XV століття. Після цього, проаналізувавши історичний і географічний контекст знахідки меча, визначити найбільш ймовірного власника зі списку знайдених Лелівітів. Так само необхідно враховувати, що власником такого дорогого меча з ювелірними геральдичними вставками не міг бути простий лицар. Власника необхідно шукати серед знатних польських лицарів, наближених до королівського двору. У другій половині XIV – першій половині XV століття нам відомі такі найбільш знатні лицарі-власники герба Леліва:

- Спицимир – каштелян краківський з 1334 р.
- Ян Мельштынський каштелян і староста краківський з 1375 р.
- Спитко Мельштинський з 1394 року воєвода і староста краківський, з 1395 року намісник короля у Подільській землі на повному княжому праві.
- Монивид – воєвода віленський з 1419 року [10, 173-176].

Кожен з цього списку знатних Лелівітів міг бути власником представленого меча. Але в зв'язку з історичним і географічним контекстом знахідки, ми можемо вибрати лише одного з них – Спитка Мельштинського як найбільш ймовірного власника. Справа в тому, що в географічному ареалі знахідки меча в 1399 році відбулася грандіозна битва на р. Ворсклі, в якій загинуло значна кількість знатних литовських, польських, руських і німецьких лицарів, а серед них і Спитко з Мельштина.

Битва відбулася між об'єднаним литовсько-польсько-руським військом під командуванням князя Вітовта з одного боку, і військом хана Тимур-Кутлуга і еміра Едигея з іншого. Спитко Мельштинський по інформації з ряду джерел вів переговори від імені князя Вітовта з ханом Тимур-Кутлуга. В результаті битви Вітовт був розбитий вщент, і його військо, рятувалося втечею, втративши велику частину своїх лицарів [13, 80-83]. Під час втечі і відступу загинуло багато знатних польських шляхтичів і руських князів, а так само тевтонських лицарів. Серед загиблих були князі: брянський, псковський, смоленський, київський і інші. Як вказують численні джерела, такі як: руські, білорусько-литовські літописи, польські та німецькі хроніки в битві серед багатьох знатних князів і вельмож загинув і знатний польський лицар і князь подільський Спитко з Мельштина герба Леліва. У більшості хронік він був вказаний як єдиний лицар з гербом Леліва, який загинув внаслідок програної баталії [16, 285-295].

Із середньовічних джерел відомо, що з 1384 р. Спитко Мельштинський був воєводою Краківським, а з 1389 р. каштеляном Краківським. З 1395 р. став намісником польського короля Ягайла на повному княжому праві землі Подільської з резиденцією в Кам'янці-Подільському. Спитко мав у прийомах князя Януша Мазовецького і був одружений на Ельжбеті, доньці хорватського магната, воєводи Трансільванського Емирака Лаковича. Його сестра була хрещеною матір'ю самого короля Ягайла [9, 185], а дружина – придворною фрейліною королеви Ядвіги. Спитко був одним з головних прихильників унії Литви і Польщі [7, 82-83]. У 1385 р. разом зі своїм братом Яном з Гарнова вів переговори і підписав як представника короля Кревську унію. Виключне становище при королівському дворі знатного лицаря Спитка з Мельштина не викликає у нас сумнівів. Таким чином, найбільш вірогідним власником представленого нами меча з гербом Леліва ми вважаємо саме князя подільського Спитка Мельштинського (1399).

На закінчення необхідно відзначити виняткову рідкість збережених примірників середньовічних мечів з геральдичними вставками в яблуці. У XIV – першій половині XV ст.

дійсно існувала практика прикраси середньовічних мечів вставками з кольорових металів з емаллю або без неї. Серед іншого вони прикрашалися і вставками з геральдичною символікою. Ми вже згадували мечі архієпископа Арля П'єра де Кросу і лицаря Есторе Вісконті, геральдичні вставки на яблуках які допомогли ідентифікувати власників.

Висновки. Представлений у розвідці меч, датований нами кінцем XIV – першою половиною XV ст., має в яблуці срібні в позолоті вставки, одна з яких визначена нами як польський герб Леліва (Leliwa). Цей геральдичний щиток в яблуці меча та історико-географічний контекст його знахідки став підставою для того, щоб визначити найбільш вірогідним його власником князя Подільського Спитка Мельштинського, який загинув у грандіозній битві на р. Ворсклі 1399 р. Також необхідно відзначити, що до наших днів збереглася порівняно мала кількість мечів з подібними геральдичними вставками. За наявною у нас інформацією, у жодній музейній колекції в Україні до цього моменту не було середньовічного меча зі збереженими геральдичними щитками в яблуці. Маємо підстави стверджувати, що представлений меч є єдиним унікальним екземпляром для всієї Східної Європи. Нині меч є одним з експонатів «The Feldman family museum».

Список використаної літератури

1. Combe E. European Swords with Arabic Inscriptions from the Armoury of Alexandria / E. Combe, A. Cosson // *Extrait de Bulletin de la Societe Royale d'Archeologie d'Alexandrie*. – No. 31. – 1937. – P. 12.
2. Giosek M. *Miecze srodkowoeuropejskie z X – XV w.* / M. Giosek. – Warszawa, 1984. – 186 s.
3. Grancsay S. *Loan Exhibition of European Arms and Armor catalogue* / S. Grancsay. – New York: The Metropolitan Museum of Art, 1931. – 160 p.
4. Oakeshott E. Further Notes on a River-Find of 15th Century Swords / E. Oakeshott // *Park Lane Arms Fair Catalogue 1*. – 1984. – P. 7-12.
5. Oakeshott E. *Records of the Medieval sword* / E. Oakeshott. – Woodbridge : The Boydell press, 1991. – 306 p.
6. Oakeshott E. *The Swords of Castillon* / E. Oakeshott // *10th Park Lane Arms Fair Catalogue*. – 1993. – P. 7-16.
7. Ochmanski J. *Wladyslaw II Jagiello* / J. Ochmanski. – Wroclaw : Wyd. Zaklad Narodowy im. Ossolinskich, 1990. – 362 s.
8. Prawer J. *A history of the Latin Kingdom of Jerusalem* / J. Prawer. Mosad Bialik, 1971. – Vol. II. – 654 p.
9. Strzelecka A. *Melsztycki Spytek* / A. Strzelecka // *Polski Słownik Biograficzny*. – T. XX. Maria Jyzefa - Mieroszewski Krzysztof. – Wroclaw-Warszawa-Gdansk, 1975. – S. 411-415.
10. Szymanski J. *Herby sredniowiecznego rycerstwa polskiego* / J. Szymanski. – Warszawa : PWN, 1993. – 282 s.
11. Горелик М. Оружие ворсклинской битвы / М. Горелик // *Цейхгауз*. – № 3. 1994. – С. 21-26. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://swordmaster.org/2008/11/07/bitva_na_r_vorskla.html
12. Гринчишин Б. В. Проблеми типології і датування середньовічних мечів / Б. В. Гринчишин // *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. – 2012. – № 724. – С. 25-30.
13. Измайлов И. Битва на р. Ворскла 1399 г. Звездный час эмира Эдигея / И. Измайлов // *Цейхгауз*. – № 3. – 1994. – С. 80-83. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://swordmaster.org/2008/11/07/bitva_na_r_vorskla.html
14. Окшотт Э. *Археология Оружия* / Окшотт Э. – М. : Центрполиграф, 2004. – 399 с.
15. Окшотт Э. *Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание* / Э. Окшотт. – М. : Центрполиграф, 2007. – 224 с.
16. Пилипчук Я. В. *Битва на реке Ворскла (источниковедческие аспекты)* / Я. В. Пилипчук // *Золотоордынская цивилизация*. – № 8. – 2015. – С. 285-295.
17. Стрельченко А. К вопросу атрибуции позднесредневековых мечей с западной Украины / А. Стрельченко // *Археология і фортифікація України: зб. мат-в. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 145-149.*

References

1. Combe, E., Cosson, A. (1937). *European Swords with Arabic Inscriptions from the Armoury of Alexandria. Extrait de Bulletin de la Societe Royale d'Archeologie d'Alexandrie*, 37, 12 (in Eng.).
2. Giosek, M. (1984). *Miecze srodkowoeuropejskie z X – XV w.* Warsaw (in Pol.).
3. Grancsay, S. (1931). *Loan Exhibition of European Arms and Armor catalogue*. New York (in Eng.).
4. Oakeshott, E. (1984). Further Notes on a River-Find of 15th Century Swords. *Park Lane Arms Fair*, 1, 7-12 (in Eng.).
5. Oakeshott, E. (1991). *Records of the Medieval sword*. Woodbridge (in Eng.).
6. Oakeshott, E. (1993). *The Swords of Castillon. Park Lane Arms Fair Catalogue*, 10, 7-16 (in Eng.).
7. Ochmanski, J. (1990). *Wladyslaw II Jagiello*. Wroclaw (in Pol.).
8. Prawer, J. (1971). *A history of the Latin Kingdom of Jerusalem*. Vol. II. Mosad Bialik (in Eng.).
9. Strzelecka, A. (1975). *Melsztycki Spytek. Polski Słownik Biograficzny*, Vol. XX, 411-415 (in Pol.).
10. Szymanski, J. (1993). *Herby sredniowiecznego rycerstwa polskiego*. Warszawa (in Pol.).
11. Gorelyk, M. (1994). The weapon of Vorskla battle. *Zeughaus*, 3, 21-26. Retrieved from: http://swordmaster.org/2008/11/07/bitva_na_r_vorskla.html (in Rus.).

12. Grinchyshin, B. (2012). The problems of typology and dating of medieval swords. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University*, 724, 25-30 (in Ukr.).
13. Izmaylov, I. (1994). The Vorskla battle (1399). The starry hour of Emir Edigey. *Zeughaus*, 3, 80-83. Retrieved from: http://swordmaster.org/2008/11/07/bitva_na_r_vorskla.html (in Rus.).
14. Oakeshott, E. (2004). *The archeology of weapon*. Moscow (in Rus.).
15. Oakeshott, E. (2007). *The sword in the era of knights. Classification, typology, description*. Moscow (in Rus.).
16. Pilipchuk, Y. (2015). The Vorskla battle (source aspect). *The Golden Horde civilization*, 8, 285-295 (in Rus.).
17. Strelchenko, A. (2016). On the question of attribution of late-medieval swords from Western Ukraine. *Archeology and fortification of Ukraine*. Kamianets-Podilskyi, 145-149 (in Rus.).

EIDEL Evgen, PhD student, Department of History of Ukraine, State Technological University of Cherkasy

e-mail: yarpolok@gmail.com

SWORD OF THE LORD OF PODOL SPYTKA FROM MELSHTYN (? - 1399) FROM THE COLLECTION «THE FELDMAN FAMILY MUSEUM»

Abstract. Introduction. *In the spring of 2016 in Sumy region during the agricultural works in which it was founded a medieval iron sword, which perfectly preserved (Fig. 1; Fig. 2). Given the scientific importance and uniqueness of the artifact, it seems appropriate to familiarize them with the scientific community.*

Methods of researching. *The main methods of research are descriptive, typological and comparative.*

Results. *Total length of the sword is 92 cm, weight - 1 kg 685 g Blade sword rhombic in cross-section, which is shaped like an elongated triangle with edges that uniformly taper to a sharp and lasting four edge face clearly that the sword was intended to blow barbed, able to penetrate the hauberk or lamellar armor. Blade length was 73 sm, its width in a crosspiece was 7 sm. At the base of the blade it has a massive thickening of the ribs and the thickness at the base was 1.4 sm. Ephesus of the sword is cross-piece, shaft and discoid apple. It should be noted that after initial flushing of the sword it was found on the shank hot glue shaped as a bell depicting the heraldic lilies and sketch bird on it.*

On the one hand round silver gilt with heraldic shield is inserted into the apple. The surface of the shield is divided into four parts, which are decorated with tracery of horizontal hatching. On the other hand an apple decorated with round silver inset with a yellow (gold) star with six parts is over the of yellow (gold) crescent with horns that are turned up on heraldic shield.

Due to the fact that the sword was found outside the archaeological context, its attribution and dating is possible after typological analysis and comparison with well-known similar in shape and type swords, with well-known attribution and dating. For typological analysis, in our view, the most appropriate is to use a universal typology of Ewart Oakeshott and Marian Hloshek. According to Hloshek's typology the presented type of the sword is XV and dates widely XIV - XV century. According to Ewart Oakeshott typology presented sword also applies to the type XV and is dating by the middle of XIV - beginning of XV.

In the geographic ranges the sword is by 1399 there was a tremendous battle on the river. Vorskla, in which were killed a significant number of noble Lithuanian, Polish, Russian and German knights, among them - Duke Podolsky Spytko from Melsztyn.

Originality. *It should be noted that until today it is remained a small number of such swords with heraldic panels. According to the information that we have none of museum collections in Ukraine up to this point have medieval sword with heraldic shields in the apple. Moreover, we can say that the sword is represented by a single unique copy for the whole of Eastern Europe. Data obtained in the analysis of the artifact, published for the first time.*

Conclusion. *The presented sword that we commonly dated by the end of XIV - first half of XV century and the apple has a silver gilding inserts, one of which is defined by us as the Polish emblem of Leliv (Leliwa). This heraldic shield in the apple sword, historical and geographical context of this became the basis to determine the most possible its owner Duke Podolsky Spytko Melshtynskoho, who died in the event which took place in the district. Vorskla 1399 Today the sword is one of the exhibits «The Feldman family museum».*

Key words: *bladed weapons, sword, Spytko from Melsztyn, the Vorskla battle (1399), attribution, dating, «The Feldman family museum».*

Одержано редакцією 22.03.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянуто специфіку діяльності сільських громадських об'єднань в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Процес формування мережі таких товариств розглядається як складова загальноросійського громадського статутного руху. Акцентовано увагу на механізми та основні напрями діяльності, розкрито тенденції впливу об'єднань на суспільне, культурно-освітнє та національно-духовне життя українського суспільства. Наголошено на позитивному значенні якісних показників у їхній роботі, зокрема у сферах покращення агрокультури сільського господарства, благоустрою територій, організації протипожежної охорони, підтримання традицій соціальної опіки, благодійності та просвітництва.

Ключові слова: українське селянство, громадське об'єднання, громадянське суспільство, селянське гуртування.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження сільських громадських об'єднань наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовлена розв'язанням проблеми формування сільського організаційно-статутного сегменту в процесі становлення громадянського суспільства. У теоретико-методологічному плані становлення добровільного статутного руху загалом пов'язано з процесом формування в Україні основ громадянського суспільства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. українське селянство, так само, як і міська інтелігенція, міщани, робітники, виявило себе активним учасником нової громадської хвилі, виборюючи та забезпечуючи реалізацію своїх законних інтересів через діяльність у добровільних статутних об'єднаннях. Завдяки усвідомленню необхідності та важливості своєї участі у процесах змін, селяни ініціювали створення сотень громадських товариств різного спрямування. Їхнє територіальне охоплення, напрямки, масштаби та результати діяльності є безпосереднім прикладом для сучасного сільського громадського руху.

Зважаючи на появу тенденції активного сплеску й діяльності громадських груп та організацій у сучасному українському соціумі, необхідно враховувати й досвід української громадської ініціативи протягом історичного поступу. Українські землі в межах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. вже проходили етап у якому зародилися процеси формування громадянського суспільства. Власне поняття «громадянське суспільство», зважаючи на політичні та соціально-економічні чинники зазначеного періоду, розглядається як простір, який існує між індивідом та державою. Складовими такого процесу є в т. ч. і офіційні статутні громадські товариства. Їхнє функціонування відбувалося в межах загальноросійського законодавства, а характер діяльності, принаймні до 1917 р., і за винятком окремих просвітницьких товариств, не набував окремої української специфіки. Наголосимо, що в межах українських земель, які входили до складу Австро-Угорської імперії, паралельно теж відбувався поступ громадських організацій, мета, статутні завдання, напрями діяльності яких мали власні особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що сучасний український історіографічний простір частково насичений роботами, об'єктом дослідження яких є статутні громадські товариства, діяльність яких була спрямована і реалізовувалася, у переважній більшості, на місто й у межах міст. Сільські громадські організації не виділялися як окремий і особливий, а тому унікальний, пласт громадської ініціативи, розглядалися побіжно або в контексті роботи міських громадських організацій, або як частина кооперативного руху. Відсутність праць з історії сільських громадських статутних товариств як складової процесів формування громадянського суспільства на початку XX ст. гостро відчувається в сучасній українській історичній науці. Так, наприклад, стосовно агропросвітницьких товариств, науковці, як правило, вивчають економічний аспект їхньої діяльності,

використовують узагальнені дані і, при цьому, звертають увагу на позитивні результати у діяльності об'єднань (А. О. Пантелеймоненко [1], О. М. Краснікова [2], С. К. Рудик й К. О. Піхур [3], О. П. Панченко [4] та інші). Частково дотичними до проблеми сільських громадських організацій є роботи, предметом вивчення яких є кооперативний рух, сільсько-господарська дослідна справа, соціокультурний розвиток селянства (І. А. Фареній [5], О. В. Михайлюк [6], О. О. Завальнюк [7], О. В. Сайко [8], О. В. Корзун [9] та інші).

Метою статті є формулювання основних характеристик, які визначали процеси становлення та діяльності сільських громадських об'єднань в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Громадські об'єднання українського села наприкінці XIX – на початку XX ст. були помітним явищем і виступали органічною складовою соціально-економічних та культурно-національних процесів. Становлення та розвиток громадських організацій в Україні був досить складним, суперечливим і безпосередньо залежав від законодавчої політики Російської імперії. Соціально-економічні перетворення в державі, які розпочалися з другої половини XIX і продовжилися на початку XX ст., у більшості сфер суспільного життя: освіти, науці, благодійності, охороні здоров'я, сільському господарстві тощо, стали одним зі стимулів у появі нового елементу соціокультурного середовища, у т.ч. й сільського – добровільних статутних громадських об'єднань. До 1917 р. їхня кількість, навіть у межах окремих губерній, рахується сотнями організацій.

У процесі інституціоналізації громадянського суспільства в Російській імперії на початку XX ст. у його структурі сформувався окремий сектор громадських організацій, які були покликані представляти інтереси різних соціальних груп. Цей сектор став важливим чинником становлення громадянського суспільства. У межах сільської України наприкінці XIX – на початку XX ст. свою діяльність організували сільськогосподарські (агропросвітницькі) товариства, добровільні пожежні товариства та дружини, товариства благоустрою, товариства тверезості, сільські філії загальноросійських товариств, благодійні та просвітницькі об'єднання.

Відкритим у межах сучасної історичної науки залишається питання визначення мінімальної межі кількісних показників громадських об'єднань у державі та визначення критеріїв їхнього співвідношення. Традиційно вважається, що громадський рух, складовою якого були і є громадські організації, може виникати за «достатнього масиву» недержавних об'єднань. Поняття «достатнього масиву» в сучасній історіографії не окреслено визначеними критеріями, воно носить ознаки певної розмитості. Який показник повинен бути орієнтиром для науковців – наявність громадського об'єднання у кожному губернському, повітовому та волосному центрі; чи представленість громадських об'єднань у різних сферах соціально-культурного життя (від благодійності до захисту прав тварин); чи кількісне співвідношення членів товариств до загальної кількості мешканців країни і т.д.? Стверджуємо, що наявність у кожному повітовому та волосному адміністративно-територіальному центрі сільськогосподарського об'єднання та ще 2–3 громадських організацій у волості були тією мінімальною кількістю, яка є необхідною для твердження про існування сільського добровільного статутного руху. Разом з тим, дослідження проблеми показало, що показники просвітницького агрокультурного руху, не говорячи вже про благодійний, культурно-освітній, пожежний та інші, значно відставали від показників кооперативного гуртування в одному й тому ж регіоні.

Одним із принципів формування та функціонування громадянського суспільства є наявність діалогу між громадянами, між соціальним верствами, між соціальними, економічними та політичними структурами. Такий діалог не передбачає майбутню трансформацію чи асиміляцію іншої сторони. Беззаперечним у ньому є право усіх учасників зберігати свою ідентичність. Громадські організації своєю діяльністю, з одного боку, заповнили вільну нішу в тих галузях, яким держава не приділяла достатньої уваги, з іншого – вони стали певним союзником держави, допомагаючи їй реалізувати свої особисті інтереси і покращити ситуацію на місцях.

Недержавні та неприбуткові організації, діяльність яких відбувалась чи відбувається в умовах громадянського суспільства традиційно називають «третім сектором» на протива-

гу державному та економічному. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у межах України на сільському адміністративно-територіальному рівні сформувався консолідований громадський рух, який включав у себе окремі, взаємно не підпорядковані, але взаємодіючі громадські організації.

Наявні в сучасній історіографії класифікаційні схеми громадських об'єднань, кожна з яких має переваги і недоліки, забезпечують оптимальне дослідження історії статутного громадського сектору, у т. ч. і його сільської складової. Сукупність низки таких класифікацій допомагає дослідникові визначити роль та місце громадських товариств у суспільному житті українців. Тим часом, у науковому середовищі проводиться дискусія, щодо необхідності створення універсальної класифікації, шлях до якої визначається як пошуки спільного в множині.

Правові основи сільських громадських товариств ґрунтувалися на чинній законодавчій базі, яка паралельно із забезпеченням можливості функціонування товариств, регламентувала у різний спосіб переважну частину їхньої діяльності. Основним документом, який визначав правові засади організації та діяльності сільських громадських об'єднань були «Тимчасові правила про товариства та спілки» від 4 березня 1906 р. Доповнювали документ низка інших законів, циркулярів, роз'яснення Сенату, постанови губернської та повітової влади, інші нормативно-правові документи. Усі сільські громадські об'єднання України у період до 1917 р., які легалізували своє право на гуртування шляхом реєстрації у відповідних державних органах, вважалися офіційними організаціями. Юридично товариства були незалежними та автономними структурами. Сільські громадські об'єднання створювалися на основі добровільного і свідомого вибору окремої особи. Виникнення таких товариств ми розглядаємо як процес, у межах якого відбувалися здійснення і захист індивідуальних інтересів селян.

Організаційні основи функціонування товариств ґрунтувалися на їхніх статутних документах. Як правило, за основу бралися тексти «Типових статутів», які було вироблено майже для усіх типів громадських об'єднань. При цьому законодавство дозволяло реєструвати і свій, індивідуальний «Статут», зміст якого б не суперечив чинним правовим нормам. Дія «Статуту» визнавалася протягом усієї діяльності Товариства; за особливих умов (розширення діяльності, створення нових структурних підрозділів тощо) дозволялося вносити корегування до окремих статей документу. Норми та положення «Статуту» були обов'язковими до виконання усіма категоріями членів – почесними, дійсними, змагальниками.

У статутному документі було визначено мету та завдання товариств; щорічні звіти (рукописні чи друковані) фіксували їхню діяльність. Контроль за дотриманням статутних положень з боку товариств здійснювала держава. Зокрема, кожного разу, як мали відбутися загальні збори товариств, останні повинні були клопотати про отримання відповідного дозволу на їхнє проведення, із обов'язковим зазначення дати, часу, місця проведення та переліку питань, які виносились на обговорення. Представники влади, як правило поліцейні справники, зобов'язані були бути присутніми на засіданнях та на усіх інших заходах товариств.

Основними джерелами фінансових надходжень були членські внески, приватна допомога з боку зацікавлених осіб, прибутки від організованих заходів, дотації від держави та органів місцевого самоуправління. Переважна більшість річних фінансових звітів сільських громадських товариств засвідчує їхній неприбутковий характер.

Соціальний склад сільських статутних об'єднань характеризується достатньо широким розгалуженням – селяни, учителі, духовенство, дворяни, купці. Не існувало обмежень щодо статевого фактору – серед членів зафіксовано жінок, у окремих випадках вони були головами товариств. Соціальний склад товариства визначався його типом, тобто специфікою його діяльності.

Діяльність сільських громадських об'єднань відбувалася безперервно з часу реєстрації «Статуту». Частина сільських товариств досягла 10-річного віку. У переважній більшості, діяльність сільських статутних організацій не було перервано подіями Першої світової війни, і навіть більше, у цей період виникли нові об'єднання, які працювали у сферах опіки, благодійництва та просвітництва. Події Лютневої революції 1917 р. теж істотним чином не вплинули на зменшення кількості сільських об'єднань. І лише суспільно-пол-

ітичні події кінця 1917–1921 рр. спричинили до занепаду діяльності та фактичного саморозпуску сільських громадських об'єднань.

Правова основа діяльності сільських статутних товариств, матеріальні умови та засоби для реалізації поставленої мети, часткова інтеграція у соціальну структуру сільської громади надають підстави стверджувати про наявність у досліджуваних об'єднаннях ознак соціальних інститутів громадянського суспільства, процес формування якого зафіксовано на початку ХХ ст. Діяльність громадських товариств, у т.ч і тих, які функціонували на сільському територіально-адміністративному рівні, сприяла формуванню громадянського суспільства в Україні, допомагала створювати, розширювати, зміцнювати та захищати простір між індивідом та державою, через формування особистості, сприяння фаховості та культивування громадянських зобов'язань.

Державна політика щодо сільських громадських об'єднань залежала від відповідності мети і завдань товариств їх формам та напрямам діяльності. Держава у різний спосіб намагалась зберегти основи своєї соціально-політичної системи, у т.ч. здійснюючи контроль за функціонуванням товариств. У свою чергу сільські товариства своїм існуванням певною мірою обмежували монополію держави на організацію громадського життя, допомагали поєднувати інтереси окремого селянина з інтересами громади.

До категорії громадських об'єднань територіальної самоорганізації сільського населення окрім товариств агропросвітницького спрямування, віднесено й товариства благоустрою та товариства протипожежної безпеки – добровільні пожежні товариства та дружини. Результати дослідження засвідчили, що товариствам благоустрою, при безумовно їхній позитивній спрямованості не вдалося створити широкої сільської мережі. Натомість кількісні показники статутного протипожежного руху в загальних рисах є однаковими з агропросвітницьким.

Виникнення сільських осередків загальноросійських товариств відбувалося в руслі загальноімперської статутної традиції. Діяльність філій одних з найбільших за чисельністю об'єднань – Товариства порятунку на водах та Товариства Червоного Хреста, підтверджується й на території України. Завдяки активній й соціально значущій діяльності їхніх членів, у т.ч. й українських селян, вдалося зберегти та врятувати тисячі життів. Мета діяльності, окремі статутні положення, принципи діяльності та елементи структури цих громадських об'єднань, після їхньої ліквідації радянською владою, було узятو на озброєння і застосовано вже в нових політичних та соціально-економічних умовах.

До системи сільських громадських об'єднань залучено і товариства, які займали нішу соціальної опіки, благодійності та просвітництва. Цю складову сільського статутного простору представляли церковні та світські товариства тверезості, осередки губернських та повітових благодійних товариств, товариства допомоги окремим категоріям населення, культурно-освітні об'єднання, літні ясла-притулки тощо. Зазначені об'єднання зробили помітний внесок у справу філантропії, патронату, освіти.

Зусилля товариств опіки та благодійних організацій було спрямовано на різні категорії населення: дітей, поранених, біженців, родини, чоловіків яких було мобілізовано на війну тощо. Збільшення кількості товариств цієї категорії ми фіксуємо у період Першої світової війни. Війна сформувала нові горизонти для розвитку публічної сфери. Вона створила інституціональні межі для зміцнення зв'язків між активними членами добровільних об'єднань та представниками державних органів управління, через спільну участь у мобілізації ресурсів. Діяльність досліджуваних громадських організацій у воєнний період органічно доповнювала діяльність державних структур.

Важливе значення в системі сільських громадських об'єднань мали і окремі культурно-просвітницькі організації. Основна мета їхньої діяльності полягала у підвищенні освітнього рівня та загальної культури сільського населення, піднесенні національної свідомості, обережній популяризації української історії, звичаїв та традицій. Просвітницьку та культурну діяльність сільських об'єднань варто розглядати комплексно в контексті загальної тенденції українського освітнього руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Окремого наголосу отримало дослідження життя та діяльність тих представників активу, які очолювали сільський статутний рух або сприяли його становленню і розгортан-

ню. Результати наших наукових пошуків дозволяють стверджувати про наявність у цьому переліку представників двох поколінь: перше, яке сформувалося в умовах кінця XIX ст., періоду зародження сільської статутної ініціативи та початку національно-культурного руху, і друге – становлення якого відбувалося під час революції 1905–1907 рр., активних змін у сільському господарстві, актуалізації українського питання тощо. Саме представники другого покоління, переживши період піднесення статутного руху в 10-х рр. XX ст., стали для нової влади у 20-х рр. некомфортними, незручними і, врешті, загрозливими.

Висновки. Станом на 1917 р. у межах сільської України склалась розгалужена мережа добровільних статутних громадських товариств. У союзі з державою та органами місцевого самоуправління члени товариств створили особливе соціальне середовище, яке було необхідною умовою для проведення змін у країні. Українські селяни ініціювали створення громадських організацій, спираючись на своє світосприйняття, ментальність, історичний досвід. Їхню активну громадську позицію було зумовлено не лише потребами агрогосподарства, а й усвідомленням можливості кращого життя, свободи, довкілля, культури. Сільські статутні товариства відіграли важливу роль у розвитку громадської сфери життя наприкінці XIX – на початку XX ст. Результат їхньої діяльності виявився у розбурхуванні застійних явищ, розширенні кругозору селян, стимулюванні ініціативи. Добровільні сільські громадські об'єднання своєю діяльністю започаткували традицію існування статутних організацій у межах українського села, яка продовжується і на початку XXI ст., але її кількісно-територіальні показники значно відстають від показників стоїчної давнини.

Сільські громадські організації України, діяльність яких відбувалась наприкінці XIX – на початку XX ст., є невід'ємною складовою загальної мережі громадських товариств, відповідно самостійним і важливим фактором процесів соціально-економічних та культурно-освітніх змін. Звернення до історичної традиції у площині виникнення та розгортання діяльності статутних громадських об'єднань наприкінці XIX – на початку XX ст., і, зокрема, до його сільського сегменту, дає змогу оцінити як її наступність, зв'язок із економічними та політичними структурами; виявити спільний ґрунт, на якому відбувається функціонування як українських, європейських, так і світових громадських об'єднань; повному досягнути роль і місце громадських організацій у цивілізаційному прогресі українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці XIX – початку XX ст. (на матеріалах Полтавщини) // Історія народного господарства та економічної думки України. Вип. 31–32. – Київ, 2000. – С. 115–121; Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: зародження, основні напрями діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. економ. наук : 08.01.04. – Київ, 1994. – 20 с.
2. Краснікова О. М. Фінанси та кредит у сільському господарстві Лівобережної України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.04. – Полтава, 1999. – 17 с.
3. Рудик С. К., Піхур К. О. Роль сільськогосподарських товариств у становленні тваринництва та ветеринарії на Полтавщині (кінець XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці Південного філіалу національного університету біоресурсів і природокористування України «Кримський агротехнологічний університет». Вип. 148. – Сімферополь, 2012. – С. 352–359.
4. Панченко О. П. Інформаційна підтримка модернізації аграрного сектору губерній Лівобережної України кооперативними виданнями: історико-економічний аналіз: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.
5. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
6. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.
7. Завальнюк О. О. Формування мережі та діяльність сільськогосподарських дослідних установ на Київщині (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – Київ, 2003. – 19 с.
8. Сайко О. В. Сільськогосподарська дослідна справа на Полтавщині наприкінці XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – Київ, 2000. – 23 с.
9. Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. – Київ, 2010. – 20 с.

References

1. Panteleymonenko, A.O. (2000) Agricultural societies and private intermediation in the late XIX – early XX centuries. (On materials of Poltava region). *History of the national economy and economic thought of Ukraine*, 31-32, 115-121. Kyiv (in Ukr.); Panteleymonenko, A.O. (1994). *Agricultural Societies of Ukraine: origins, main directions of activity and significance (second half of the XIX – early XX centuries)* : author's abstract thesis ... candidate of economic sciences: 08.01.04. Kyiv (in Ukr.)
2. Krasnikova, O. M. (1999). *Finance and credit in agriculture of the Left-Bank Ukraine of the era of free enterprise (1861-1917 years)* : author's abstract thesis, candidate of economic sciences: 08.01.04. Poltava (in Ukr.)
3. Rudik, S.K., Pikhur, K.O. (2012). The role of agricultural societies in the development of livestock and veterinary medicine in the Poltava region (the end of the XIX and early XX centuries). *Naukovi pratsi Pivdennoho filialu natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny «Kryms'kyy ahrotekhnolohichnyy universytet» (The scientific works of the Southern branch of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine «Crimean Agrotechnological University»)*, 148, 352-359 (in Ukr.)
4. Panchenko, O.P. (2012). *Information support for the modernization of the agrarian sector of the provinces of the Left-Bank Ukraine by cooperative publications: historical and economic analysis*: author's abstract thesis ... candidate econ. sciences: 08.00.01. Zaporozhye (in Ukr.)
5. Farenii, I. A. (2008). *Cooperative movement in the Dnieper Ukraine in the second half of the XIX and early XX centuries*. Cherkasy (in Ukr.)
6. Mikhailuk, O. V. (2007). *Peasantry of Ukraine in the first decades of the XX century: Socio-cultural processes*. Dnipropetrovsk (in Ukr.)
7. Zavalniuk, O.O. (2003). *Formation of the network and activities of agricultural research institutions in the Kyiv region (end of the XIX – early XX centuries)*: author's abstract thesis ... candidate historical sciences: 07.00.07. Kyiv (in Ukr.)
8. Saiko, O. V. (2000). *Agricultural experimental case in Poltava region at the end of XIX – early XX century*: author's abstract thesis ... candidate historical sciences: 07.00.07. Kyiv (in Ukr.)
9. Korzun, O. V. (2010). *The formation and development of agricultural research in Podillya (end of XIX – beginning of XX centuries)*: author's abstract thesis ... candidate historical sciences: 07.00.07. Kyiv (in Ukr.)

SILKA Oksana, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of Ukrainian, National University of Food Technologies Kyiv

e-mail: omedalieva@ukr.net

PUBLIC ASSOCIATIONS OF UKRAINIAN VILLAGE IN LATE XIX – EARLY XX CENTURY: TO THE PROBLEM

Introduction. *Formation of the rural organizational and statutory segment in the process of formation of civil society in Ukraine in the late XIX – early XX centuries.*

Purpose. *Formulation of main characteristics that determined the processes of formation and activity of rural community associations in Ukraine in the late XIX – early XX centuries.*

Results. *The legal basis for the activities of rural community statutory societies, the material conditions and means for achieving this goal, and partial integration into the social structure of the rural community provide grounds for asserting the existence of features of social institutions of civil society in the investigated associations, the process of formation of which was established at the beginning of the XX century. The activities of public associations, including those that functioned at the rural administrative-level, contributed to the formation of civil society in Ukraine, helped to create, expand, strengthen and protect the space between the individual and the state, through the formation of the individual, the promotion of professionalism and the cultivation of civil obligations*

Originality. *The rural community organizations of the late XIX and early XX centuries in Ukrainian historiography did not stand out as a separate and special, and therefore unique, stratum of public initiative, were considered in passing either in the context of the work of urban public organizations or as part of the cooperative movement. The study of this specificity of the right to realize the interests of the rural population of Ukraine provides an opportunity to understand not only social, cultural, moral priorities of the past, but also some features of the present.*

Conclusion. *Appeal to the historical tradition in the sphere of the emergence and deployment of statutory public associations in the late XIX and early XX centuries, and in particular in its rural segment, makes it possible to assess its continuity, its relationship with economic and political structures; To discover the common ground on which the functioning of both Ukrainian, European, and international community associations took place, to redefine the role and place of civic organizations in the civilizational progress of Ukrainian society.*

Keywords: *Ukrainian peasantry partnership, agro-educational associations, civil society.*

Одержано редакцією 17.05.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 930.1/2:378(477)

ЛЕВИЦЬКА Надія,
завідувач кафедри українознавства
Національного університету харчових
технологій,
e-mail: nadejda_ist@ukr.net,
БЕРЕГОВИЙ Сергій,
доцент кафедри українознавства
Національного університету харчових
технологій,
e-mail: sergberegovoi@ukr.net

РЕПРЕСОВАНА НАУКА ТА ОСВІТА УКРАЇНИ (У КОНТЕКСТІ ЕПОХИ 1920-Х – 1930-Х РОКІВ)

У статті досліджено, проаналізовано та систематизовано матеріал про гучні справи, відомих науковців і викладачів університетів України, які стали жертвами сталінського терору 1920–1930 рр. Біографії та трагічні долі людей подано в контексті епохи масових репресій проти української освіти та науки з боку радянської шовіністично-імперської системи.

***Ключові слова:** освітяни, науковці, українська інтелігенція, українізація, репресії, професура, справа «СВУ».*

Постановка проблеми. У роки незалежності України стали більш доступними для дослідників архівні справи та документи, що трималися під жорсткою забороною протягом багатьох років. До кінця радянської доби, гучні справи та імена репресованих у 1920–1930 рр. були практично невідомі широкому загалу, навіть членам колективів, де вони працювали, або які очолювали.

Внаслідок масових репресій 1930-х рр. по інтелігенції, освітянах та науковцях було завдано нищівного удару. Жертвами тоталітарної системи у 30-ті роки стали тисячі науковців, викладачів, учителів. І без сумніву, що підтверджується багатьма документами та спогадами свідків, репресіям піддавалась насамперед українська інтелігенція. Останніми роками дослідниками ведеться копітка робота по поверненню історичної пам'яті та забутих імен, вивчається їх доробок, вшановується пам'ять, відбувається присвоєння вулицям їх імен, призначаються іменні стипендії студентам тощо. Нині ми мусимо вшанувати їх подвиг, пам'ятати ці імена та закарбувати в пам'яті нащадків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблематику активно досліджували і продовжують досліджувати вітчизняні та зарубіжні науковці. Вони переконані, що потреба у ретельному науковому дослідженні та аналізі причин репресій у освітній та науковій галузі, власне виявлення основних фігурантів сталінського терору є надзвичайно важливим нашим обов'язком перед вшануванням пам'яті наших колег та передачі інформації про них майбутнім поколінням. До цієї проблеми зверталися у загальному контексті наступні науковці: Н. Вірченко, Т. Демченко, Н. Климович, Г. Костюк, М. Кратко, С. Кульчицький, І. Курас, Ю. Райхель, О. Смогоржевський, Ю. Шаповал тощо. Науковці вивчали лише певні аспекти актуальної проблематики. Проте, малодослідженими залишаються питання по певних маловідомих справах та особистостях.

Мета статті – дослідити, проаналізувати та узагальнити матеріал про відомі справи, науковців і викладачів, які стали жертвами сталінського терору. Важливо простежити та донести до широкого загалу трагічні долі людей в контексті тієї суперечливої епохи – зовні героїчної та звитяжної, але приховано страшною та підлою. Варто хоча б частково розкрити механізм терору, жертвами якого стали не лише загиблі, а й ті, хто злякався і під тиском страху змушений був пристосовуватись або давати неправдиві свідчення. Стирання білих плям і вивчення уроків історії мусить стати прикладом і уроком для молоді у період розбудови нової європейської країни.

Виклад основного матеріалу. На межі 1920-х – 1930-х рр. країна переживала дійсно переломну епоху. 1929 рік партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним оголосило роком «Великого перелому», що покладе край старому та утвердить новий соціалістичний лад. Україна в роки першої п'ятирічки (1928–1932) стала головним полігоном випробуван-

ня сталінської політики. На фоні згорання нової економічної політики, індустріалізації та колективізації, що набули шалених темпів не могло не постати питання й про політичну та культурну складову епохи воєнно-комуністичного штурму. Політика українізації, що перебувала в царині НЕПу вже також не влаштувала комуністів. Треба визнати, що попри всі позитивні наслідки її проведення ця політична кампанія слугувала для більшовиків переважно прагматичним цілям – формуванню радянської республіки, невід’ємної частини СРСР. Освіта і виховання переводились виключно на комуністичні рейки, література та преса пропагували здебільшого інтернаціоналізм і комунізм. Незважаючи на зусилля влади українізація важко вписувалась в рамки комуністичної доктрини, навпаки ставала фундаментом подальшого розвитку українського національного відродження 20-х рр., бо на її ниві самовіддано і щиро працювали не лише видатні особистості культури, але й тисячі вчителів, студентів, викладачів, агрономів, лікарів, науковців. В Україні, на відміну від інших республік Союзу, де так само проводились заходи коренізації, вони не перетворились на штучну кампанію. Московське партійне керівництво стало виявляти занепокоєння з цього приводу вже в 1926–1927 рр., після чого був відданий наказ про викорінення націоналізму.

Спрямовуючи гостроту удару насамперед проти визначних діячів інтелігенції-освітян, науковців, письменників тоталітарна влада прекрасно усвідомлювала, що саме ця верства є найвпливовішою силою, здатною чинити духовний опір, підносити свій голос на захист народу, привертати увагу світової громадськості. Винищення української духовної еліти в 30-х роках відоме як українське розстріляне відродження. До нього належать не лише фізично знищені особи, а й значна частина тих, хто, зазнавши репресій і утисків, на довгий час припинив творчу працю.

Першою цілеспрямованою репресивною акцією проти української інтелігенції був сфабрикований владою процес Спілки визволення України (СВУ). Каральні органи заарештували визначних вчених ВУАН: віце-президента С. Єфремова, академіка М. Слабченка, історика Й. Гермайзе, педагога В. Дурдуківського, політичного діяча, голову першого уряду Директорії В. Чехівського, письменницю Л. Старицьку-Черняхівську [1, 207]. Із 45 українських діячів, що опинилися на лаві підсудних було 15 професорів ВНЗ, 2 – студенти, 10 – учителів, директор середньої школи, священники, письменники, редактори, кооператори. 15 підсудних працювали в системі ВУАН, 31 особа колись входила до різних українських політичних партій. Процес відбувався у приміщенні Харківського оперного театру й тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 р. [2]. Про ту отруйну атмосферу, що створювалася в суспільстві, напередодні арешту писав у своїх щоденниках С. Єфремов. 5 грудня 1928 р. він занотував, перефразовуючи слова Т. Шевченка: «Усе залякане, придушене і навіть не благоденствує». Старший оперуповноважений Київського окружного відділу ДПУ С. Брук на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконано; кого не поставимо – перестріляємо!» [3]. За задумом організаторів це мав бути суд не стільки над конкретними особами, скільки над елітою періоду національно-визвольної боротьби українського народу.

Аналізуючи причини того, як і чому тоталітарна влада в СРСР у досить короткий термін змогла здолати опір інтелігенції, змусити культурних, освічених людей підтверджувати абсурдні звинувачення слід хоча б побіжно згадати попередній політичний процес над інтелігенцією, що відбувся так само в Україні. Щоправда суд проходив у Москві.

У травні 1928 р. радянські органи державної безпеки провели операцію з арешту понад 100 «шкідників» у вугільній промисловості Донбасу. Це були переважно дореволюційні технічні кадри – директори шахт, інженери, техперсонал. Ця операція увійшла в історію як «Шахтинська справа». Підсудним інкримінували «контрреволюційну змову», «колоніальну шкідницьку роботу, спрямовану на руйнування вугільного господарства», яка начебто одночасно здійснювалася на користь кількох держав – Польщі, Франції та Німеччини. У 1928 р. було викрито аналогічні «шкідницькі» організації у «Півден-сталі», на Дніпробуді тощо. Об’єктом для репресій виступила стара технічна інтелігенція. О. Солженіцин у своїй книзі «Архіпелаг ГУЛАГ» назвав шахтинську справу першою спробою масової фальсифікації, способом морального і фізичного тиску залякати інтелігенцію, внести розбрат між освіченою верствою та народом [4, 147]. Практично всіх хто визнав абсурдні прови-

ни звільнили, або вони отримали легкі покарання, інші були безжально знищені або зникли в ГУЛАГІ. Процес показав Сталіну та його поплічникам, що в тоталітарній країні вже немає (як в колишній Російській імперії під час сумнозвісної київської справи Бейліса) ні правозахисників, ні громадської думки, ні суду.

І ще одна надзвичайно важлива подія, яка передувала харківському процесу і забезпечувала його проведення. Це підкорення ВУАН. Для розвитку освіти в Україні величезне значення мала діяльність Всеукраїнської академії наук (ВУАН), яка з 1921 р. була не лише осередком, але й координатором дій науковців і освітян. Значна частина академіків тісно співпрацювала з вишами, читала лекції студентам, очолювала кафедри.

Імена та науковий авторитет українських вчених академіків були знані у всьому світі. У Харкові в Українському фізико-технічному інституті (УФТІ) у 1931–1932 рр. працював І. Курчатова, Л. Ландау написав класичну роботу з кінетичної теорії плазми. У 1932 р. за ініціативою Є. Патона на базі електрозварювальної лабораторії було засновано Інститут електрозварювання ВУАН. В Інституті математики працювали М. Крилов, М. Боголюбов, М. Кравчук. Важливе значення для розвитку галузей науки мали праці біохіміка О. Палладіна, патологоанатома О. Богомольця, фізіолога Д. Воронцова, медиків В. Філатова, М. Стражеска, О. Корчак-Чепурківського, генетиків і селекціонерів М. Холодного, А. Сапегіна, В. Юр'єва. Академія завжди плекала кращі наукові та гуманістичні традиції, тут працював цвіт української інтелігенції.

У 1925–1926 рр. владі не вдалося взяти установу під повний контроль, переобравши її керівний склад. Президія ВУАН залишилася у складі академіків В. Липського (президент), С. Єфремова (віцепрезидент) і А. Кримського (вчений секретар). Проте партапарат ретельніше підготувався до виборів нової Президії. На пост президента ВУАН найбажанішою кандидатурою виявився Д. Заболотний, лояльний до комуністичної партії й радянської влади, далекий від українських справ, академік мікробіолог, що довгий час працював у Петербурзі. Вчений намагався уникати політичних справ, посилаючись на хворобу, пропускав засідання де вони вирішувались. Включення до Президії Академії низки партійних осіб підготувало ґрунт до знищення її автономії, що стояла на перешкоді розгортанню репресій в науці й освіті.

Виборами у ВУАН 1929 р. було створено прецедент політичного втручання партії та влади в діяльність наукової спільноти, силового тиску на вчених, шантажу, що мав згубний вплив на долю української науки. У листопаді було переобрано Президію ВУАН та керівництво трьох її відділів. Д. Заболотного, на той час тяжко хворого, було переобрано президентом, але справи уже творили чиновники за підказками згори. У тому ж місяці 1929 р. академічне керівництво ухвалило резолюцію, в якій йшлося про СБУ: «Рада ВУАН висловлює обурення з приводу їх наміру повалити радвладу, поневолити трудящі маси та підкорити їх національному і міжнародному капіталові. Ця контрреволюційна справа скерована виключно на інтереси української і світової буржуазії. Уся маса української інтелігенції рішуче запламовує контрреволюційні спроби покидьків та недобитків української контрреволюції. Прилюдний суд виявить всю ганебність цієї справи» [2]. Характерна лексика документу, до якого вчені, вочевидь, не мали відношення, але який підписували під страхом кари.

У першій половині 1930-х років відбулася повна реорганізація ВУАН. У 1933–1934 рр. було ліквідовано відділи, секції, кафедри й комісії. Після цього Академія перетворилася на асоціацію окремих науково-дослідних інститутів, які підпорядковувалися безпосередньо Президії ВУАН, а її, в свою чергу, вже жорстко контролював партапарат.

Загалом, під час та після процесу «СБУ» радянськими карними органами було заарештовано і репресовано понад 30 тис. осіб. Крім підсудних до процесу притягнули ще 700 осіб арештованих невдовзі у зв'язку з цією справою. За звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі» та «шовінізмі» арештовувались вчителі української мови, викладачі, письменники, науковці. Фабрикація справи «СБУ» і підготовка відкритого судового процесу були вирішальним етапом дискредитації політики «українізації».

З документів, що містяться у фондах партійних та комсомольських органів трьох округ – Чернігівської, Ніжинської та Прилуцької, які в цілому і склали сучасну Чернігівську область та матеріалів окружної преси ми дізнались, як виконувалися на місцях вказівки партапарату у зв'язку з процесом «СБУ». Насамперед ставилася мета – морально

знищити, дискредитувати українську національно-свідому інтелігенцію, відокремити її від прорадянськи налаштованих кадрів. Особливе завдання покладалось на комсомольських активістів – провести чистку випускників місцевих вишів. Через багато років свідки пригадували арешти, які прокотилися Чернігівщиною, зачепивши в основному освітян. Проте, очевидно, це була парафія органів ДПУ, куди зазирати було небезпечно, тому цей бік справи не знайшов відображення на шпальтах місцевих газет. Замітки про осуд і підтримку процесу провінційною пресою написані мовби однією рукою – однотипні, невиразні, переповнені лайливими виразами і запевненнями у відданості партії та радянській владі.

Процесу передувала постанова ЦК ЛКСМУ про чистку комсомольських лав від 26 лютого 1930 р., яка мала проводитися організовано, стосуватися, насамперед, випускників навчальних закладів і завершитися до 15 квітня. В інструктивному листі відверто вказувалося, що «класово ворожі нам елементи» ведуть боротьбу за молодь: «Вони намагаються всіма засобами проводити розкладницьку роботу у вишах, розуміючи те, що виші і є те місце, де виховуються нові кадри для різних ділянок соціалістичного будівництва. Декілька місяців тому відкрита організація СВУ СУМ (спілка української молоді), яка, головним чином, складалася з ворожої нам професури і студентства» [5, 330].

На практиці найважчим випробуванням для комсомольців було їхнє соціальне походження. Оскільки при наявності «ворожих» батьків до шкіл вищих ступенів не приймали, то багато хто приховував своє походження. Були непоодинокі випадки підробки довідок про соціальний та сімейний стан, щоб поступити до Ніжинського ІНО (інститут народної освіти). Коли такі речі викривали, то юнака чи дівчину безжально виганяли із закладу і виключали з комсомолу. Так, у Чернігові під чистку потрапило 112 осіб – випускників місцевих навчальних закладів, які входили до 7 осередків ЛКСМУ. Виключено з комсомолу 11 осіб. Головними причинами, як і слід було чекати, називалися: «батько-куркуль», «син колишнього торгівця».

Наразі якраз неписьменність, причому не політична, а сама банальна, в обіймах якої борсалось тогочасне суспільство, і не дала змоги на повну потужність використати пропагандистські можливості судового процесу в Харкові. Абсолютна більшість молоді – як партійців, так і комсомольців – на «вірне» сприйняття якої і був розрахований його виховний потенціал, просто не здатна була збагнути, про що йшлося. Кількість неписьменних тільки у Прилуцькій окрузі складала 45 тис. осіб. Не набагато кращим був освітній рівень і самого місцевого партапарату. У Прилуцькій окрузі на 1 березня 1930 р. із 301 співробітника 233 мали нижчу освіту, середню – 32, вищу – 13, спеціальну – 7, були й такі, хто взагалі не мав жодного документа про освіту [5, 333].

Що думала і як реагувала інтелігенція Чернігівщини на цю гучну справу? Від викладачів вимагали, насамперед, відданості режимові, а кращого способу її продемонструвати, як виступити з розгромною критикою ворогів, важко знайти.

З малочисельних спогадів співробітників Ніжинського ІНО, де було найбільше справді високоосвічених гуманітаріїв довідуємось, як боялися і не розуміли професори, за що мордують їхніх колег у Харкові, як декому з них було незручно та соромно вимовляти лайливі слова. Та, на жаль, чимало було й тих, хто змагався між собою у справі знайти більше лайки на адресу «ворогів». Можливо, вони занадто добре усвідомлювали, що їх чекало в разі відмови. Арешти продовжувалися й після завершення процесу. По всій області контингент фахових викладачів зменшувався, почалося висування на викладацьку роботу людей без належної кваліфікації – це був очевидний і вкрай загрозливий кадровий наслідок справи СВУ. Очевидцем судилища у приміщенні харківського оперного театру був відомий мовознавець Юрій Шевельов – на той час студент університету, який згадував: «...одна важлива подія припала на мої студентські роки: процес СВУ в Харківському театрі опери, або, як вона тоді офіційно називалася, – Столичної опери. Діялося це на третьому році мого студентства, в березні–квітні 1930 року. Квитків на цю трагічну виставу не продавали, а розподіляли через профспілки робітникам і службовцям. Присилали трохи квитків і на студентів. ...Так я потрапив на допит Дурдуківського, розгубленого, непевного, і Людмили Старицької-Черняхівської, яка показала найбільшим чоловіком серед підсудних чоловіків і не давалася на провокації. Пам'ятаю ще дуже активного обвинувача Панаса Любченка з його рудим волоссям і бородою, що особливо в'їдався в допи-

туваннях. Пам'ятаю загальний вигляд лави підсудних і постаті НКВДистів за нею і побіч неї. Процесом я тоді був здивований і спантеличений. Я міг собі уявити, що підсудні справді утворили підпільну організацію. Це навіть викликало в мене невиразне відчуття гордості – значить, не все українське на Україні радянське і комуністичне...» [6]. У колах інтелігенції з приводу процесу висловлювалися більш лаконічно: «опера СВУ – музика ГПУ».

Якщо зважити на широкий розголос процесу, вирок був досить поміркований. Хоча прокурор і загрожував 13 підсудним смертною карою, але її не вимагав. З 45 підсудних 4 засуджено на 10 років ув'язнення з суворою ізоляцією, 6 – на 8, інші отримали від 5 до 2 років, а 10 осіб дістали умовні вирoki і були негайно звільнені, ще 5 були помилувані за кілька місяців. Частина засуджених заслано на Соловки. Наприкінці 1930-х рр. і в перші місяці Другої світової війни багато учасників процесу СВУ було знову заарештовано й знищено, лише одиницям пощастило вціліти.

Процес СВУ був однією з репетицій перед початком великого терору, на якій відпрацьовувалися усі його важелі: тотальна брехня і фальсифікації, залякування та тортури, введення в оману простих людей, намагання розколоти українську інтелігенцію. Не випадково в ролі громадських обвинувачувачів на процесі добровільно чи примусово виступали знані українці – академік О. Соколовський, П. Любченко, письменник О. Слісаренко. Перший невдовзі сам на два роки потрапив за ґрати, інші двоє згинули в тенетах сталінських таборів [2].

Погром академічної науки продовжився і після процесу СВУ. Внаслідок наклепів були репресовані й загинули академіки ВУАН геолог М. Світальський, генетик І. Агол та інші вчені. Переслідувань зазнав Л. Ландау, якого врятувало лише заступництво видатного фізика П. Капіци, який особисто звернувся з листом до Й. Сталіна, В. Молотова й Л. Берії, доводячи абсурдність звинувачення єврея Л. Ландау в шпигунстві на користь Німеччини, де антисемітизм був державною політикою. Цей простий, на перший погляд, аргумент виявився вирішальним для долі видатного вченого і педагога саме тому, що творці тоталітарної системи, ще не досягли досконалості в своїй справі й зважали на критику окремих відчайдухів її найбільш абсурдних проявів.

Годі й говорити про розвиток суспільної науки, як академічної так і вишівської. Тут насаджувався догматизм, творчу активність учених сковували вульгарно-соціологічні схеми, найменше відхилення від яких вважалося відступом від марксизму і жорстоко переслідувалося. У 1929 р. під час дискусії з питань історичної науки об'єктом упередженої критики стали праці одного з найвідоміших істориків-марксистів 20-х років М. Яворського, академіка ВУАН. Його погляди було проголошено немарксистськими і «націоналістичними». Вченого виключили з партії, звільнили з усіх посад, позбавили членства в обох академіях, а у 1932 р. заарештували і відправили у заслання.

Як «буржуазно-націоналістичні» були оцінені твори найвидатнішого українського історика М. Грушевського, що у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну, аби своїми знаннями та досвідом сприяти становленню української історичної науки, вихованню молодого покоління інтелігенції. Ще 1923 р. М. Грушевський був обраний академіком ВУАН. У березні 1924 р. вчений працював професором історії в Київському державному університеті. У 1924–1931 рр. очолював історичні установи ВУАН. У спогадах Григорія Костюка розповідається про святкування 60-річчя видатного вченого у стінах університету Т. Шевченка в жовтні 1926 р. Це був справжній триумф українських національних сил. Під стінами університету Михайла Сергійовича зустрічали сотні студентів, молодь, у залі видатні люди науки, освіти, культури виголошували промови, звучали вітання від колег із за кордону. Але вже тоді представники влади поставилися до події прохолодно. Критичні ноти звучали в офіційній промові П. Любченка. Ніхто з представників партії та уряду УСРР не прийшов на бенкет, який за словами його учасниці, учениці М. Грушевського Наталі Полонської-Василенко більше нагадував похоронний стіл, це було незбагненно, усі були розгублені [7, 210].

У січні 1929 р. загальні збори АН СРСР обрали М. Грушевського її дійсним членом. А у квітні того ж року на засіданні загальних зборів АН СРСР М. Грушевський поставив питання про потребу створення в її складі Інституту української історії. Але з осені 1929 р. почався погром історичних установ, створених М. Грушевським. У листопаді–грудні 1929 р. сесія Ради ВУАН почала ліквідувати комісії, якими керував Грушевський (оста-

точно ліквідувала 1933 р.). У вересні 1930 р. було закрито Науково-дослідну комісію історії України. 11 грудня цього ж року партійний осередок ВУАН ухвалив рішення про посилення ідеологічної боротьби з М. Грушевським і його теоріями. Невдовзі більшість співробітників і учнів Грушевського було заарештовано й заслано, а сам вчений змушений був виїхати до Москви у фактичну еміграцію. У листопаді 1934 р. М. Грушевський несподівано помер за загадкових обставин у Кисловодську, куди виїхав на лікування [8]. Зазнали переслідувань і були репресовані й інші видатні представники гуманітарних інститутів ВУАН – філософи С. Семковський, П. Демчук, знавець давньоукраїнського письменства, академік В. Перетц, літературознавець, член-кореспондент ВУАН Є. Шаблювський, сотні менш знаних суспільствознавців України.

Серед резонансних у той час була і справа «Українського національного центру» (лютий 1932 р.), до неї, зокрема, були притягнуті академіки М. Грушевський та М. Яворський. Ця справа започаткувала справжнє полювання за вихідцями з Галичини, її було вміло використано для посилення різних антиукраїнізаційних заходів. За результатами сфабрикованої чекістами справи було арештовано 50 осіб, яких засудили від 3-х до 6-ти років. У 1934–1941 рр. 33 з них засудили повторно за «антирадянську діяльність» і «шпигунство», 21 особу розстріляли. Більшість з тих, хто отримав нові терміни, померли у таборах [9].

У 1933 р. радянські органи державної безпеки сповістили про викриття «Української військової організації» («УВО»), яка, за твердженням голови ДПУ УСРР В. Балицького, «очолювала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також саботаж у сільському господарстві». Серед арештованих знову опинилися працівники освіти, представники творчої та наукової інтелігенції. Притягнули до справи і колишнього народного комісара освіти М. Скрипника, ініціатора проведення політики «українізації», який був звинувачений у «засміченні НАРКОМОСу шкідницькими, контрреволюційними і націоналістичними елементами». Загнаний у глухий кут абсурдними звинуваченнями і вимогами публічного каяття він 7 липня 1933 р. закінчив життя самогубством. Політична кампанія проти «скрипниківщини» завершилася прийняттям 18–22 листопада 1933 р. постанови ЦК КП(б)У про офіційне згортання українізації.

Шабаш полювання на відьом в освітянській сфері здається інколи переставав бути керованим, виходив за межі будь якого здорового глузду. Лише протягом 1933 р. в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами було замінено 100% керівництва, у районних – 90%. Ці органи були піддані різним формам репресій.

У 1933 р. було прийнято новий «український правопис», що стало підставою для пошуків націоналістів серед співробітників Інституту наукової мови при ВУАН. Значно постраждала і сама академія, особливо Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку певний час очолював М. Скрипник. «Контрреволюціонерами» та «шпигунами» були оголошені багато працівників ВУАМЛІН. Тотальна «чистка» охопила Наркомат юстиції, видавництво «Української радянської енциклопедії», багато музеїв України, Київське історичне містечко (Лавра), бібліотеки республіки, Геодезичне управління, Державні курси українізації ім. К. Маркса, Інститут української культури ім. Д. Багалія, Інститут ім. Т. Шевченка, Інститут радянського права у Харкові.

«Вичистивши» сферу освіти і науки в Україні вцент, залякавши інтелігенцію тоталітарна система не могла зупинитись, бо породила такі темні сили страху і терору, які як ненажерливий молох потребували нових жертв. Після процесу СВУ і знищення українізації освітяни чи інтелігенція вже не ставали якимось окремим «організованим злочинним угрупованням», вони лише залучалися як учасники нових, сфабрикованих у нетрях ГПУ-НКВД.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що незважаючи на досить бурхливі темпи розвитку економіки, значні цифрові показники зростання вищих навчальних закладів та їх контингентів, внаслідок масових репресій 1930-х рр. по інтелігенції, освітянах та науковцях було завдано нищівного удару. Жертвами тоталітарної системи у 30-ті роки ХХ ст. стали тисячі науковців, викладачів, учителів. І без сумніву, що підтверджується багатьма документами та спогадами свідків, репресіям піддавалася насамперед українська інтелігенція, люди, що виявляли хоча б найменший спротив тоталітарному великодержавному комуно-шовінізму.

Список використаної літератури

1. Політична історія України ХХ століття : у 6 т. / редкол.: І. Ф. Кураса [та ін.]. – Київ, 2003. – Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / керівн. тому С.В. Кульчицький. – 445 с.
2. Процес Стілки визволення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
3. Райхель Ю. Як в Україні починався Великий терор // День. – № 138. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/kogo-ne-postavymo-na-kolina-perestrilyayemo>.
4. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956: Опыт художественного исследования. Т. 1. Шахтинское дело [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://book-online.com.ua/read.php?book=4604&page=147-148>.
5. Процес «СВУ» крізь призму пропагандистських заходів на Чернігівщині (березень–квітень 1930 р.) / Т. Демченко, Н. Климович // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 326–338.
6. Шаповал Ю. Судовий процес у справі «Стілки визволення України» // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dt.ua/storinka-m.kiev.ua/article.php?id=342>.
7. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у 2 книгах. Кн.1 / Г. Костюк. – Київ : Смолоскип, 2008. – 718 с.
8. Грушевський М.С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Грушевський>.
9. Музей «Територія Терору». Політичні репресії в УРСР кін. 1920-х – 1-ї пол. 1930-х рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr7/>.

References

1. The political history of Ukraine XX century. (2003). In I. Kuras et al. (Ed.) Vol.3: *The establishment of the Soviet regime in Ukraine (1921 - 1938)*. Kiev (in Ukr.)
2. Process Union for the Liberation of Ukraine. [Electronic resource]. Retrieved from: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> (in Ukr.)
3. Reichel, Y. As in Ukraine began the Great Terror haz. Den №138 (2015) [electronic resource]. Retrieved from : <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobysci/kogo-ne-postavymo-na-kolina-perestrilyayemo>. (in Ukr.)
4. Solzhenitsyn A. The Gulag Archipelago. 1918-1956: Experience artistic research. V. 1. Shahtynskoe case. [Electronic resource]. Retrieved from: <http://book-online.com.ua/read.php?book=4604&page=147-148>. (in Russ.)
5. Demchenko T., Klimovich, N. (2006). Process of «SVU» through the prism of propaganda activities in Chernihiv (March - April 1930). *Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky (Issues of History of Ukraine: Facts, Opinions, search)*. 15, 326-338. (in Ukr.)
6. Shapoval, Y. Trial of the «Union of Liberation of Ukraine» - Dzerkalo week [electronic resource].- Access: <http://dt.ua/storinka-m.kiev.ua/article.php?id=342> (in Ukr.)
7. Kostyuk, H. (2008). Meetings and farewells. Memories in 2 books. Kiev (in Ukr.)
8. Hrushevskyy, M.S. [Elektronic resurs] - Access: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Hrushevskyy>. (in Ukr.)
9. Museum «Territory of Terror». Political repression in the USSR context. 1920 - 1 st floor. 1930. [Electronic resource] Retrieved from: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1919-1939/ussr/srsr7> (in Ukr.)

LEVITSKA Nadiya, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Ukrainian Studies National University of Food Technologies (NUFT) Kyiv
e-mail: nadejda_ist@ukr.net,

BEREGOVYI Serhii, Candidate of Sciences(History), Associate Professor, Department of Ukrainian Studies, National University of Food Technologies (NUFT) Kyiv
e-mail: sergberegovoi@ukr.net

REPPRESSED SCIENCE AND EDUCATION IN UKRAINE (IN THE CONTEXT OF THE 1920-S - 1930-S)

Abstract. Introduction. For a long time, until the end of the Soviet era, repressed names were virtually unknown to the public, even members of the departments of the university, where they worked, or what led these people.

The purpose of the article – summarize material about famous scientists and university professors who were victims of Stalin's terror. It is important to follow the tragic fate of people in the context of the controversial era - heroic and victorious outside, but horrible and infamous inside. At least in part it is necessary to reveal the mechanism of terror, whose victims were not only victims, but also those who are afraid and under pressure of fear was forced to adapt or perjure. Erasing gaps and learning the lessons of history should be an example and a lesson for young people during the building of a new European country.

Results. Ukraine in the First Five-Year Plan (1928–1932) was the main testing ground Stalinist policies. Against the backdrop of collapse of the new economic policy of industrialization and collectivization, became frantic pace could not be brought the question, so to speak, the political and cultural component communist era military assault. Ukrainization policy that was in the realm of the NEP are also not happy with the Communists. I must admit that despite all its positive consequences of this political campaign served Bolsheviks mostly pragmatic goals – to form the Soviet Republic, an integral part of the USSR. Education and training were transferred exclusively to communist rails, literature

and the press largely promoted internationalism and communism. Despite the efforts of the authorities ukrainization difficult to fit into the framework of communist doctrine contrary became the foundation for further development of Ukrainian national revival of the 20's. Because its field selflessly and sincerely worked not only prominent figures of culture, but also thousands of teachers, students, teachers, agronomists doctors, scientists. In Ukraine, unlike other republics of the Union, which also carried out activities indigenization, they have not turned into an artificial campaign. Moscow desks. leadership has to show concern about this already 1926–1927 rr., then was ordered eradicate nationalism. Steering effort sharpness especially against intellectuals, prominent figures of educators, scientists, writers totalitarian power perfectly aware that this layer is the most powerful force capable of doing spiritual resistance, raise your voice in defense of the people, to attract the attention of the world community. The extermination of Ukrainian cultural elite in the 30s known as Ukrainian Executed Renaissance.

Originality. Based on the archives, memories of veterans classified material in an article about scientists, teachers and university leaders who stood at its source (1920s – 1930s), and suffered repression during the Stalinist terror. Biographies and tragic fate of people listed in the context of the era of mass repressions against the Ukrainian Education and Science of the Soviet chauvinistic imperial system.

Conclusion. Arguably, despite the very rapid pace of economic development, the significant digital growth performance of higher education institutions and their contingents due to mass arrests 1930s gg. For intellectuals, educators and researchers dealt a crushing blow. The victims of the totalitarian system in the 30s were thousands of scholars, teachers, teachers. And no doubt, as confirmed by many documents and recollections of witnesses, first subjected to repression Ukrainian intelligentsia, both the old and the new, the people who showed even the least resistance to the totalitarian communist superpower chauvinism.

As a result of repression was broken intellectual and moral heredity new and old intelligentsia. The intrinsic educators and scientists since before the Revolution democracy, critical spirit, creativity, humanity, sacrifice and charity, generosity in the new conditions were not the basis for development.

Key words: Educators, scientists, Ukrainian intellectuals, ukrainization, repressions, professors, the case of «ULU».

Одержано редакцією 21.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017

УДК 340.134:340.15:349.2(477)

КУЛЬБАШНА Олена Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри інтелектуальної власності та
цивільно-правових дисциплін,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: kulbashna@ukr.net

РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ПРАЦЮ ВПРОДОВЖ 1991 – 2000 РОКІВ

У статті досліджено історико-правові аспекти трансформації законодавства про працю першого десятиліття після набуття незалежності Україною. Останні були спрямовані на виключення положень, які суперечили фундаментальним правам людини у сфері праці та перешкоджали розвитку ринкової економіки. Виявлено шляхи адаптації Кодексу законів про працю до ринкових умов розвитку економіки.

Ключові слова: історичні та правові аспекти, право на працю, трудове законодавство, трудові відносини, Кодекс законів про працю України 1971 р., проект Трудового кодексу.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття ХХ століття трудове законодавство України зазнало інтенсивної трансформації, зумовленої низкою соціально-економічних причин: роздержавлення економіки, перехід від адміністративно-командної системи планування економічного розвитку країни до ринкових засад.

Актуальним, з нашого погляду, сьогодні постає завдання врахування позитивного і негативного досвіду трансформацій законодавства про працю першого десятиліття неза-

лежності України з огляду на розробку і нагальну потребу прийняття нового Трудового кодексу України.

Аналіз останніх публікацій. Розвиток окремих складових трудового законодавства, а також вітчизняного законодавства означеного періоду аналізувалося такими вченими, як І. Бойко, П. Пилипенко, С. Прилипко, В. Прокопенко, Л. Лазор, Н. Хуторян, Г. Чанишева, О. Ярошенко та іншими. Результати наукових пошуків вказаних вище та інших авторів мають важливе значення для розуміння проблем сучасного правового регулювання трудових відносин. Водночас попри постійну увагу науковців до історико-правових аспектів розвитку окремих інститутів трудового права дослідженню закономірностей трансформації трудового законодавства 1990-х рр. приділена недостатня увага.

Остання обставина зумовила й **мету** пропонованої студії, що передбачає, по суті, ретроспективний аналіз внесених змін до чинного Кодексу законів про працю України за період першого десятиліття її незалежного існування. Доречно уточнити, що в цьому випадку нас цікавить виявлення закономірностей та шляхів адаптації кодифікованого у 1971 р. законодавства про працю до умов ринкової економіки.

Виклад основного матеріалу. Основою перетворень трудового законодавства у 90-ті рр. минулого століття послугували зміни державно-політичного устрою України, яким були притаманні ознаки демонтажу радянської економічної системи з її політичними і державно-правовими інститутами. Трудове законодавство протягом тривалого періоду було надміру політизоване. За його допомогою партійні й радянські органи прагнули продемонструвати, як у Країні рад добре живеться трудящим. Існувала значна кількість норм, які відображали численні «досягнення» і якимось чином діяли за командної економіки, але втратили життєздатність на етапі переходу до ринкових відносин. З огляду на це чимало працездатних громадян були вимушені вийти зі сфери дії трудового права та відмовитися від традиційних його гарантій [1, 14].

Разом зі здобуттям незалежності було взято курс на формування ринкової економіки, що знайшло своє відображення як у правовій системі України в цілому, так і у галузі трудового права зокрема. Втім, реформи законодавства у сфері праці відбувалися настільки поступово, що затяглися до теперішнього часу. Нове трудове законодавство, з одного боку, скасовувало, видозмінювало радянські норми, пристосовуючи їх до нових вимог економічного ладу, а з іншого – створювало окремі інститути, субінститути, зумовлені потребою регулювання виробничих відносин нового типу.

Зміни суспільно-політичного ладу активно розпочалися із Декларації про державний суверенітет України, прийнятою Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – Української РСР, УРСР) 16 липня 1990 р. [2]. Перебуваючи під тиском суспільних настроїв, XXVIII з'їзд Комуністичної партії України (далі – КПУ) прийняв резолюцію «Про державний суверенітет Української РСР». Оскільки більшість у Верховній Раді УРСР складали комуністи, депутати Верховної Ради УРСР прийняли Декларацію на виконання резолюції з'їзду. Практично всі положення Декларації суперечили чинній на той час Конституції УРСР [3]. Декларація складається з 10 розділів, серед яких засадничим для трудового законодавства є VI, в якому йдеться про те, що «Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів. Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності» [2].

Юридично завершив формування державності Акт проголошення незалежності України, прийнятий позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., яким проголошено незалежність України та створення самостійної держави – України [4].

Ці акти стали важливим кроком у напрямку прийняття Конституції України 1996 р., засадничі положення якої стали вихідною основою формування українського права та подальшого розвитку вітчизняного трудового законодавства. Так, ст. 3 Конституції України вказує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». У ст. 15 зазначено, що суспільне життя в Україні ґрунтується

на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Стаття 13 Конституції закріплює, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки, а всі суб'єкти права власності рівні перед законом [5].

Безпосередньо засадничими для подальшого розвитку вітчизняного законодавства про працю стали норми ст. ст. 43, 44, 45 Конституції України, які можна вважати прогресивними, тому що містять комплекс соціально-трудова прав людини відповідно до визнаних у світі фундаментальних принципів і норм міжнародного права (право на працю, право на страйк, право на відпочинок). Так, у ст. 43 по-новому сформульовано зміст права на працю, що включає можливість кожного заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом. На конституційному рівні вперше в історії вітчизняного права встановлено, що використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан. Також вперше в ст. 45 Основного Закону визнано право на страйк. Зазначено, що ті, хто працюють, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. При цьому порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей. Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. Заборона страйку можлива лише на підставі закону [5]. Проголошене у ст. 45 Конституції із зазначенням гарантій реалізації право працівників на відпочинок: кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом [5].

Важливою новелою для захисту трудових прав працівників стала норма ст. 55 Конституції України, яка встановила, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Історичне значення цього правила полягає в тому, що відтепер за захистом своїх порушених прав працівники могли звертатися безпосередньо до суду, оминаючи комісії по трудових спорах, які відповідно до ст. 224 чинного Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП, КЗпП України) і досі вважаються обов'язковими первинними органами по розгляду трудових спорів, що виникають на підприємствах, в установах, організаціях [6]. Це правило було роз'яснено вищим на той час органом судової гілки влади: за п. 8 постанови пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви чи скарги лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку. Ця теза ґрунтується на положенні ст. 124 Конституції про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян. Окрім цього в п. 12 вказаної Постанови наголошено, що при розгляді трудових спорів судам слід мати на увазі, що ч. 3 ст. 43 Конституції використання примусової праці заборонено. У зв'язку з цим не можуть застосовуватись як такі, що суперечать Конституції, правила статей 32, 33, 34 КЗпП, відомчих положень чи статутів про дисципліну тощо, які передбачають можливість тимчасового переведення працівника без його згоди на іншу роботу в порядку дисциплінарного стягнення, у разі виробничої необхідності або простою, а також можливість виконання ним роботи, не передбаченої трудовим договором. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота, що виконується особою, чи служба, яку вона несе за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан [7].

Суттєвих змін в означений нами період зазнавав і КЗпП – кодифікований акт вітчизняного трудового законодавства, прийнятий ще 10 грудня 1971 р. Зазначимо, що «кодекс періоду «розвиненого соціалізму» надавав працівникам такі права, пільги і гарантії, які

могла забезпечити лише високо ефективна економіка, тому невиконання його норм стало перетворюватись «на звичку» ще у радянський період.

Пристосування КЗпП до нових умов відбувалося кількома шляхами: Законами України про внесення змін і доповнень до КЗпП України (наприклад, «Про внесення змін до Кодексу законів про працю України у зв'язку з встановленням 40-годинного робочого тижня» [8], «Про внесення змін до статті 188 Кодексу законів про працю України» [9], «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки» [10], «Про внесення змін, що стосуються відпусток, до Кодексу законів про працю України» [11], тощо); спеціальними Законами, які поновому врегульовували існуючі інститути трудового права («Про відпустки» [12], «Про зайнятість населення» [13], «Про колективні договори і угоди» [14], «Про оплату праці» [15], «Про охорону праці» [16], «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [17], та ін.); напрацюваннями судової практики, яка вказувала на способи подолання суперечностей між сучасними актами та застарілими нормами КЗпП (наприклад, постанови пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» [7], «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці» [18], «Про практику розгляду судами трудових спорів» [19]).

Кардинальні зміни до КЗпП України були внесені спеціальним Законом № 871-12 «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки», який було прийнято 20 березня 1991 р. [10]. Трансформації зазнали практично усі базові інститути трудового права як Загальної, так і особливої частини. Так, Законом № 871-12 із преамбули КЗпП було вилучено ідеологічну платформу «розвиненого соціалізму» про те, що «...в соціалістичному суспільстві, немає експлуататорів і тих, кого експлуатують, здійснюється загальність праці для всіх працездатних членів суспільства і всім громадянам забезпечується можливість працювати. В СРСР діє принцип соціалізму «від кожного за його здібностями, кожному – за його працею», праця є зобов'язанням і моральним обов'язком кожного здатного до праці громадянина за принципом «хто не працює, той не їсть... Соціалістичний суспільний лад створює матеріальну і моральну заінтересованість людей в кращих результатах праці, в безперервному розвитку і вдосконаленні суспільного виробництва...» [20, 3-4]. Натомість у преамбулі було вказано, що Кодекс законів про працю Української РСР визначає правові засади і гарантії здійснення громадянами Української РСР права розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці [10].

Відповідно до Закону «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки» відбулося розширення сфери дії трудового законодавства: у початковій редакції Кодекс поширювався на робітників і службовців, а тепер на всіх працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої приналежності. Це означало, що працюючі члени кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями також отримували гарантії трудового законодавства.

Нова редакція ст. 2 КЗпП, орієнтуючись на акти Організації Об'єднаних Націй і Міжнародної організації праці, інакше окреслила основні трудові права. Новелою стало формулювання права на працю, взяте зі ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [21], який Українська РСР ратифікувала 19 жовтня 1973 р. [22]. Відтоді зміст права на працю став означати можливість людини заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується. Зобов'язання працівника були сформульовані більш чітко, без притаманних радянському праву кліше («народне добро»); обов'язок робітника підвищувати продуктивність праці, професійну майстерність, якість роботи і продукції замінив обов'язок працівника більш загального змісту – сумлінно виконувати трудові обов'язки. Запроваджено право звернення до суду для вирішення трудових спорів незалежно від характеру виконуваної роботи або займаної посади.

Вищезгаданим Законом № 871-12 від 20 березня 1991 р. КЗпП було доповнено новою статтею – 9¹, у якій зазначалося, що підприємства, установи, організації в межах своїх повноважень і за рахунок власних коштів можуть встановлювати додаткові порівняно із законодавством трудові і соціально-побутові пільги для працівників. Відтепер підприєм-

ство набувало право матеріально заохочувати працівників медичних, дитячих, культурно-освітніх, учбових і спортивних закладів, організацій громадського харчування і організацій, що обслуговують трудовий колектив, але не входять до його складу. Це свідчило про лібералізацію правового регулювання трудових відносин.

Законом «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки» було змінено правила укладення і припинення трудового договору. Так, від осіб, які поступають на роботу, при укладенні трудового договору заборонялося вимагати відомості про їх партійну і національну приналежність, походження та документи, подання яких не передбачено законодавством. До загальних підстав припинення трудового договору додалися «підстави, передбачені контрактом». Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу відтепер не допускалося без попередньої згоди первинної профспілкової організації підприємства, установи, організації, за винятком випадків, передбачених законодавством. Порядок розірвання безстрокового трудового договору з ініціативи працівника змінено на користь останнього: строк попередження скорочено з двох місяців до двох тижнів, а за наявності поважної причини припинення трудового договору власник або уповноважений ним орган повинен розірвати договір у строк, про який просить працівник [10].

Важливі новели відповідно до аналізованого Закону № 871-12 від 20 березня 1991 р. відбулися у сфері регулювання оплати праці. Принципове значення мало запровадження правила, згідно з яким оплата праці працівників визначається їх особистим трудовим внеском з урахуванням кінцевих результатів роботи підприємства і максимальними розмірами не обмежується, а також вилучення з Кодексу положення, що нормування заробітної плати здійснюється державою за участю профспілок. Це означало відмову від централізованого нормування заробітної плати і визнання права підприємств небюджетної сфери самостійно визначати та фіксувати її у колективних договорах, інших локальних нормативних актах: «Форми, системи і розміри оплати праці працівників встановлюються підприємствами самостійно в колективному договорі. Підприємства можуть використовувати державні тарифні ставки, оклади як орієнтири для диференціації оплати праці залежно від професії, кваліфікації працівників, складності і умов виконуваних ними робіт» [10]. Вперше була включена норма про індексацію заробітної плати в установленому законодавством порядку.

У 1990-х рр. минулого століття було проведено реформування інституту робочого часу і часу відпочинку. Так, відбулося зменшення максимальної тривалості робочого часу з 41 до 40 годин на тиждень [8], та збільшено тривалість мінімальної щорічної оплачуваної відпустки з 15 робочих до 24 календарних днів [11]. У колективних договорах стало можливим змінювати тривалість робочого часу та відпусток на користь працівників, оскільки була вилучена норма, яка не допускала зменшення тривалості робочого часу за угодою сторін. У регулюванні часу відпочинку було проведено виключення радянських свят (6-7 листопада річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції, 7 жовтня День Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік) та запроваджено поняття «неробочі дні», якими, зокрема, стали дні релігійних свят: 7 січня – Різдво Христове; один день (неділя) – Пасха (Великдень); один день (неділя) – Трійця [10].

Відбулися зміни і в інституті дисциплінарної відповідальності як щодо заохочень, так і дисциплінарних стягнень. До працівників підприємств, установ, організацій стало можливим застосовувати будь-які заохочення, що містилися в правилах внутрішнього трудового розпорядку; з переліку дисциплінарних стягнень виключили попередження, сувору догану та переведення на нижче оплачувану роботу, залишивши тільки догану або звільнення. Зберігався вплив трудового колективу на порушників дисципліни. Так, і донині власник або уповноважений ним орган має право передати питання про порушення трудової дисципліни на розгляд трудового колективу або його органу замість накладання дисциплінарного стягнення.

Протягом досліджуваного періоду було прийнято низку спеціальних Законів, які повному врегулювали існуючі інститути трудового права. Так, 1 березня 1991 р. було прийнято Закон «Про зайнятість населення» [13], 14 жовтня 1992 р. – Закон «Про охорону праці» [16], 1 липня 1993 р. – Закон «Про колективні договори і угоди» [14], 24 березня 1995 р. – Закон «Про оплату праці» від [15], 15 листопада 1996 р. – Закон «Про відпустки»

[6], 20 березня 1998 р. – Закон «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [17], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. [23]. Названими Законами було в основному виключено норми, які перешкождали розвитку ринкової економіки та відображали монополію державної власності, заборону приватної власності і підприємництва, надцентралізацію в управлінні економікою тощо. Ці акти спрямовувались на лібералізацію виробничих відносин, розширення сфери договірного регулювання трудових відносин, на виключення положень, які суперечили фундаментальним правам у сфері праці, які містили ратифіковані Україною міжнародні договори, зокрема, конвенції МОП.

Напрацювання судової практики вказували на способи подолання суперечностей між сучасними актами та застарілими нормами КЗпП. Вони містилися у кількох постановках Пленуму Верховного Суду України. Так, базовою для правозастосування норм трудового законодавства стала Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» 1992 р. [19], яка згодом зазнала змін 1 квітня 1994 р., 26 жовтня 1995 р. та 25 травня 1998 р. У ній було вказано, що «...вивчення судової практики в справах про трудові спори показує, що в основному ці справи судами України розглядаються і вирішуються правильно. ...У зв'язку зі змінами, внесеними до законодавства про працю, деякі положення вимагають роз'яснення». Останні торкнулися практично усіх інститутів трудового права, зокрема, через прийняття згаданих вище спеціальних Законів.

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» № 9 від 1 листопада 1996 р. містить кілька важливих настанов: Конституцією України кожній людині гарантовано право звернутися до суду для захисту своїх конституційних прав і свобод; Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії; суди зобов'язані при розгляді конкретних справ керуватися насамперед нормами Конституції України. У п. 8 Постанови було наголошено, що «...з урахуванням конституційного положення про те, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), судам підвідомчі всі спори про захист прав і свобод громадян. Суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви чи скарги лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку» [13]. Вказівка Пленуму стосується порядку розгляду трудових спорів, а саме – норми ст. 224 КЗпП, відповідно до якої комісія по трудовим спорам є обов'язковим первинним органом по розгляду трудових спорів.

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці» № 13 від 24 грудня 1999 р. зафіксувала, що вивчення судової практики у справах про оплату праці засвідчило, що деякі суди допускають помилки в застосуванні законодавства, яке регулює це питання. Слід відмежовувати сферу державного регулювання оплати праці від сфери її договірного регулювання. У постанові було наголошено, що норми і гарантії оплати праці, визначені законодавством для працівників підприємств, установ, організацій усіх форм власності, є мінімальними державними гарантіями і тому при договірному регулюванні вони не можуть бути погіршені. Йдеться як про мінімальний розмір заробітної плати, так і про норми оплати праці: за роботу в надурочний час; у святкові, неробочі та вихідні дні; у нічний час; за час простою, який мав місце не з вини працівника; при виготовленні продукції, що виявилась браком не з вини працівника; працівників молодше 18 років при скороченій тривалості їхньої щоденної роботи тощо; а також про гарантії для працівників на оплату: щорічних відпусток; за час виконання державних обов'язків; для тих, які направляються для підвищення кваліфікації, на обстеження в медичний заклад; при переведенні за станом здоров'я на легшу нижче оплачувану роботу або тимчасово на іншу роботу у зв'язку з виробничою необхідністю; для переведених на легшу роботу вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; при різних формах виробничого навчання, перекваліфікації або навчання інших спеціальностей; для донорів тощо; гарантії та компенсації в разі переїзду на роботу до іншої місцевості, службових відряджень, роботи в польових умовах тощо [18].

Висновки. Підводячи підсумок, можемо констатувати, що трансформація трудового законодавства в 1991–2000 рр. була спрямована на лібералізацію виробничих відносин, розширення сфери договірного регулювання, виключення положень законодавства про

працю, які суперечили фундаментальним правам у сфері праці та перешкождали розвитку ринкової економіки.

Основою подальших позитивних змін вітчизняного законодавства про працю стала Конституція України 1996 р. : прогресивні ст. ст. 43, 44, 45 розширили комплекс соціально-трудова права людини відповідно до визнаних у світі фундаментальних прав у сфері праці. По-новому сформульовано зміст права на працю із гарантуванням рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності. На конституційному рівні вперше заборонено застосування примусової праці і передбачено захист колективних соціально-економічних інтересів шляхом страйку.

Суттєвих змін зазнавав КЗпП 1971 р. Його пристосування до нових умов відбувалося кількома шляхами: законами України про внесення змін і доповнень; спеціальними актами, які по-новому врегульовували існуючі інститути трудового права; напрацюванням судової практики, яка вказувала на способи подолання суперечностей між сучасними актами та застарілими нормами КЗпП.

Основною тенденцією розвитку українського трудового законодавства у 1990-ті роки було виключення норм, які перешкождали розвитку ринкової економіки та відображали монополію державної власності, заборону приватної власності та підприємництва, надцентралізацію в управлінні економікою тощо. Законодавчі акти спрямовувалися на лібералізацію виробничих відносин, розширення сфери договірної регулювання трудових відносин, на виключення положень, які суперечили фундаментальним правам у сфері праці, які містили ратифіковані Україною міжнародні договори, зокрема, конвенції Міжнародної організації праці.

Аналіз стану розвитку національного законодавства про працю на початку ХХІ ст. свідчить про необхідність прийняття нового Трудового кодексу, який повинен закріпити досягнутий у попередні періоди становлення законодавства про працю рівень соціальних гарантій працівників та одночасно сприяти здійсненню господарської діяльності роботодавця з метою підвищення ефективності виробництва. Сучасне законодавство про працю має сприяти узгодженню інтересів працівників, роботодавців і держави на шляху формування ринкових виробничих відносин на кожному окремому підприємстві та економіки країни загалом.

Список використаної літератури

1. Прилипко С. Проект Трудового кодексу України – важливий етап реформування трудового законодавства України / С. Прилипко, О. Ярошенко // *Право України*. – 2009. – № 3. – С.14-21.
2. Декларація про державний суверенітет України : Декларація від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ : поточна редакція – Прийняття від 16.07.1990 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
3. Малий словник історії України // В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
4. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР № 1427-ХІІ від 04.08.1991 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
5. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : поточна редакція – Редакція від 30.09.2016 р., підстава 1401-19 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
6. Кодекс законів про працю України : Закон від 10.12.1971 р. № 322-VIII ВР : поточна редакція – Редакція від 30.04.2017 р., підстава 2005-19 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
7. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду від 01.11.1996 р. № 9 : поточна редакція – Прийняття від 01.11.1996 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>
8. Про внесення змін до Кодексу законів про працю України у зв'язку з встановленням 40-годинного робочого тижня : Закон України від 17.11.1993 р. № 3610-12 // *Відомості Верховної Ради України*. – 1993. – № 47. – Ст. 435.
9. Про внесення змін до статті 188 Кодексу законів про працю України : Закон України № 2418-ХІІ від 05.06.1992 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 33. – Ст. 478.
10. Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки : Закон Української РСР від 20.03.1991 р. № 871-12 // *Відомості Верховної Ради України*. – 1991. – № 23. – Ст. 267.
11. Про внесення змін, що стосуються відпусток, до Кодексу законів про працю України : Закон України від 18.09.1998 р. № 117-XIV // *Відомості Верховної Ради України*. – 1998. – №№ 43-44. – Ст. 268.

12. Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4.
13. Про зайнятість населення : Закон України від 01.03.1991 р. № 803-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР – 1991. – № 14. – Ст. 170.
14. Про колективні договори і угоди: Закон України від 01.07.1993 р. № 3356-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 36. – Ст. 361.
15. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 17. – Ст. 121.
16. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.
17. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 20.03.1998 р. № 137/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.
18. Про практику застосування судами законодавства про оплату праці : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.12.1999 р. № 13 : поточна редакція – Прийняття від 24.12.1999 р. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-99>
19. Про практику розгляду судами трудових спорів: Постанова Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.1992 р. : поточна редакція – Редакція від 25.05.1998 р., підстава v0015700-98 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92>
20. Кодекс законів о труде Украинской ССР : С изм. и доп. на 1 нояб. 1986 г. с прил. постатейно-систематизир. материалов – К. : Политиздат Украины. 1987. – 718 с.
21. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : Пакт Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 16.12.1966 р. : поточна редакція – Ратифікація від 19.10.1973 р., підстава 2148-08 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042
22. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 р. № 2148-VIII : поточна редакція – Прийняття від 19.10.1973 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу до ресурсу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2148-08>
23. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15/09.1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 45. – Ст. 397.

References

1. Prylypko, S., & Yaroshenko O. (2009). The Project of Labor Code of Ukraine – important stage of reforming the labor legislation of Ukraine. *Pravo Ukrainy (The law of Ukraine)*, 3, 14-21 (in Ukr.)
2. Verkhovna Rada of Ukraine (1990). The Declaration of State Sovereignty of Ukraine. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (in Ukr.)
3. Smolii, V., Kulchytskyi, S., Maiboroda, O. et al. (1997). In Smolii, V. (Ed.) *Small dictionary of Ukrainian history*. Kyiv: Lybid (in Ukr.)
4. Verkhovna Rada of Ukraine (1991). Act of Declaration of Independence of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 38, 502 (in Ukr.)
5. Verkhovna Rada of Ukraine (1996). Constitution of Ukraine. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (in Ukr.)
6. Verkhovna Rada of Ukraine (1971). The Code of Labor Laws of Ukraine. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (in Ukr.)
7. Supreme Court of Ukraine (1996). About the application of the Constitution of Ukraine in the implementation of justice (Determination). Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96> (in Ukr.)
8. Verkhovna Rada of Ukraine (1993). About amendments to the Labor Code of Ukraine regarding the establishment of a 40-hour working week (Law of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 47, 435 (in Ukr.)
9. Verkhovna Rada of Ukraine (1992). About amendments to Article 188 of the Code of Labor Laws of Ukraine (Law of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 33, 478 (in Ukr.)
10. Verkhovna Rada of Ukraine (1991). About amendments and additions to the Code of Labor Laws of the Ukrainian RSR in the transition of a republic to a market economy (Law of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 23, 267 (in Ukr.)
11. Verkhovna Rada of Ukraine (1998). About amendments concerning vacation to the Code of Labor Laws of Ukraine (Law of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 43-44, 268 (in Ukr.)
12. Verkhovna Rada of Ukraine (1996). About vacations (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр?test=SE7MfTNFZoChy4mMZiY7wHlnHI436s80msh8le6> (in Ukr.)
13. Verkhovna Rada of Ukraine (1991). About employment of the population (Law of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 14, 36 (in Ukr.)
14. Verkhovna Rada of Ukraine (1993). About collective agreements and contacts (Law of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 36, 361 (in Ukr.)
15. Verkhovna Rada of Ukraine (1995). About payment of wages (Law of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady*

- Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine), 17, 121 (in Ukr.)
16. Verkhovna Rada of Ukraine (1992). About the protection of labor (Law of Ukraine). Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine), 49, 668 (in Ukr.)
  17. Verkhovna Rada of Ukraine (1998). About the procedure for solving collective labor disputes (conflicts) (Law of Ukraine). Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine), 34, 227 (in Ukr.)
  18. Supreme Court of Ukraine (1999). About the practice of courts applying the legislation on payment of wages (Determination). Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0013700-99> (in Ukr.)
  19. Supreme Court of Ukraine (1998). About the practice of consideration by the courts of labor disputes (Determination). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92> (in Ukr.)
  20. Verkhovna Rada of Ukrainian SSR (1987) The Code of Labor Laws of the Ukrainian SSR. Kyiv: Ukraine Politizdat, 718 (in Rus.)
  21. The United Nations General Assembly (1966). About Economic, Social and Cultural Rights (International Covenant). Retrieved from http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (in Ukr.)
  22. Presidium of the Verkhovna Rada of Ukrainian SSR (1973). About the ratification of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights (Decree). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2148-08> (in Ukr.)
  23. Verkhovna Rada of Ukraine (1999). About trade unions, their rights and guarantees of activity (Law of Ukraine). Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine), 45, 397 (in Ukr.)

KULBASHNA Olena, Candidate of Sciences (Law), Associate Professor, Department of Intellectual Property and Civil Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: kulbashna@ukr.net

DEVELOPMENT OF LABOR LEGISLATION OF UKRAINE IN 1991 - 2000 YEARS

Abstract. Introduction. *In the last decade of the twentieth century Ukraine's labor legislation has undergone an intensive transformation. They were caused by several socio-economic reasons including the denationalization of the economy, the transition from the administrative-command system of planning the country's economic development to market conditions, the emergence of unemployment.*

From our point of view, it becomes a task of considering the positive and negative experience of adapting Ukrainian labor legislation to market conditions in 1991-2000 nowadays. Experience should be useful in the light of the development and adoption of the new Labor Code.

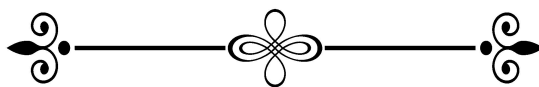
Purpose. *The purpose of the article is a retrospective analysis of the amendments to the current Code of Labor Law of Ukraine during the first decade of its independent existence, the revealing of the laws and ways of adaptation of the Labor Code of Ukraine, adopted in 1971, to the conditions of a market economy.*

Results. *The Constitution of Ukraine 1996 became the basis for positive changes in the national labor legislation in 1991-2000: Article. 43, 44, 45 expanded the complex of social and labor rights. The content of the right to work with the guarantee of equal opportunities in choosing a profession and a kind of work activity was formulated in a new way. At the constitutional level, for the first time, the use of forced labor was prohibited and the protection of collective socio-economic interests by strike was foreseen.*

Significant changes were experienced by the Labor Code of 1971. The adaptation of the Labor Code to new conditions took place in several ways: the laws of Ukraine on amendments and additions; Special acts that regulate existing labor law institutes in a new way; The development of jurisprudence, which indicated ways to overcome the contradictions between modern acts and obsolete norms of the Labor Code.

Key words: Industrial relations, Labor relations, labor legislation, liberalization of labor rules, human rights, right to work, the Code of Labor Laws of Ukraine, the Project of Labor Code of Ukraine.

*Одержано редакцією 19.04.2017
Прийнято до публікації 31.05.2017*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). – Кам'янець-Подільський : Видавець ФОП Зволейко Д.Г., 2016. – 612 с.

Сучасна українська історична наука розвивається у напрямку збереження інтересу до питань розвитку національно-визвольного руху, економічних та культурно-освітніх проблем, а також розробки таких нових напрямків як повсякденне життя різних соціальних категорій населення і мікроісторичних процесів. Разом з тим, військова проблематика зберігає актуальність, насамперед, переважно лише до періодів світових війн, менше – часів козаччини. Зважаючи на це, науковій ваги набуває необхідність фахової розробки інших історичних етапів, зокрема й періодів перебування українських земель у складі Російської імперії. Відтак, системне вивчення місця і ролі армії Російської імперії на теренах Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., її відносин з місцевою спільнотою і представниками державних органів влади, впливу збройних сил на економічні, соціальні й політичні реалії, визначення їх функцій, структури та основних напрямків діяльності, що стало предметом дослідження у монографії А. Ю. Скрипника, є актуальною науковою проблемою, яка не знайшла до цього часу належного висвітлення у вітчизняній науці. Варто додати, що сучасні реалії, пов'язані з необхідністю боротьби із військовою агресією Російської Федерації, визначають поточну важливість підготовки подібної студії.

Сконцентрувавшись на дослідженні таких основних тематичних векторів як: дислокація російських військ на Правобережжі, їх функції та завдання; диверсійна діяльність іноземних агентів у регіоні (розділ 2); створення апарату військово-адміністративного керування, маршіальні функції та кадрова політика губернських і повітових органів влади у 1800–1865 рр. (розділ 3); військова інфраструктура і логістика для армійських частин (розділ 4); репресивна складова, кримінальні елементи та дезертирство як прояви мілітарної девіації (розділ 5); автор сформулював та розробив проблему, яка ще не досліджувалася.

Підтвердженням цього факту, серед іншого, є перший розділ, де здійснено фаховий аналіз стану та ключових напрямів наукової розробки проблеми, охарактеризовано рівень і повноту джерельного забезпечення, розроблено авторську теоретико-методологічну модель вивчення заявленої теми. А. Ю. Скрипник довів, що незважаючи на безперервність роботи дослідників кількох поколінь, представників різних державних утворень, а відповідно ідеологій та світоглядів, різноманітність наукових шкіл, підходів та течій щодо студіювання минулого Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., сформульована проблема заслуговує на окреме дослідження.

Автор здійснив наукове дослідження високого фахового рівня, яке ґрунтується на ретельному джерелознавчому опрацюванні різновидових писемних документів кінця XVIII

– першої половини XIX ст. Дослідник опрацював фонди низки архівів України (Центрального державного історичного у м. Києві, областей: Київської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської, Черкаської та ін.) та Російської Федерації (Державного військово-історичного, Державного архіву древніх актів), рукописних відділів та газетних фондів декількох бібліотек.

Використані у роботі джерела, залежно від походження, місця зберігання, змісту і значущості інформації, умовно поділено на декілька груп: законодавчі акти Російської імперії; статистичні збірники; архівні документи й матеріали; друковані джерела; публікації періодичних видань газетного та журнального типу. Документи особистого походження: спогади цивільних і військових губернаторів, командирів військових підрозділів, мемуари та щоденники офіцерів, солдат, громадських та церковних діячів, краєзнавців; довідкові матеріали в енциклопедіях, довідниках, оглядах. Такий підхід забезпечив формування належної емпіричної бази, суттєво знизивши рівень суб'єктивізму авторських оцінок.

Предмет монографії, її мета і завдання зумовили логіку викладу та теоретично-методологічну основу монографічного дослідження А. Ю. Скрипника, яку складають принципи історизму, всебічності, об'єктивності, багатфакторності, системності.

Залучений у монографії інструментарій дав автору можливість виконати наукове дослідження, дотримуючись і виходячи з вимог та тенденцій сучасних українських історичних студій.

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків та іменного покажчика. Крім зазначеного першого розділу, у наступних:

- подано історично обґрунтовану періодизацію становлення та розвитку російської військової присутності на Правобережній Україні; досліджено дислокацію, структуру й механізми функціонування основних військових підрозділів та з'єднань (розділ 2);
- окреслено обсяг повноважень представників військового командування, охарактеризовано пріоритетні напрямки їх діяльності, завдання та функції; (розділ 3);
- з'ясовано ступінь впливу армії на соціально-економічні та політичні процеси, що відбувалися протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. (розділ 4);
- показано роль і значення збройних сил як безпосередніх представників та рушіїв колонізаторської політики Російської імперії у регіоні, визначено вплив мілітарної девіації на динаміку репресій та кількість кримінальних злочинів (розділ 5).

Варто підкреслити, що окреслені вище проблеми розглядаються на широкому історичному тлі, яке допомагає читачеві прослідкувати причини, хід та наслідки прийняття тих чи інших рішень російського самодержавства на землях Правобережної України у військовій сфері.

Кожний розділ монографії завершується висновками, які лаконічно відображають результати виконаного дослідження.

Підсумком проведеного науково-виваженого дослідження став об'єктивний по відношенню до тогочасної дійсності висновок про те, що регулярна армія Російської імперії стояла на Правобережній Україні на сторожі влади, колоніальної за змістом і направленої на експлуатацію людських, виробничих і природних ресурсів, частина яких йшла на утримання і забезпечення тих самих військовослужбовців. Дещо пафосним за формою, але беззаперечним за змістом, є узагальнення стосовно мілітаризаційної сутності російського самодержавства, яке в тандемі з агресивними засадами зовнішньої політики періодично, адміністративно-примусовим та насильницьким шляхом втягувала населення регіону до безпосередньої участі у загарбницьких війнах і організації тилового забезпечення, придушенні патріотичних повстань не лише всередині імперії, а й за її межами.

Дослідником обґрунтовано, що політика самодержавства у врегулюванні питань належного розміщення та утримання військ передбачала два шляхи. Перший – це спорудження необхідної кількості будівель військового призначення, що потребувало часу і коштів, а другий – шляхом введення земських повинностей для населення, перекласти цей тягар на їх плечі. Обравши другий варіант, самодержавство перетворило Російську імперію на лідера серед європейських держав з розповсюдження цього суспільного явища, що було ледь не єдиним засобом забезпечення збройних сил житлом. Окупаційно-споживчий характер присутності полків російської регулярної армії на території краю та відсутності перспективного стратегічного бачення розвитку збройних сил у вищих ешелонах влади призвели до небувалої обтяжливості для мешканців, що зумовлювало занепад господарств та зuboжіння.

Наукова новизна монографії А. Ю. Скрипника полягає в комплексному з'ясуванні ступеню впливу збройних сил Російської імперії на економічні, соціальні і політичні реалії, визначення її функцій, структури та основних напрямків діяльності. Більше того, автор увів до наукового обігу велику кількість архівних матеріалів, що дозволило дослідити тему з урахуванням балансу позитивних та негативних явищ.

Слушним доповненням та формою підтвердження основних авторських тверджень і узагальнень стали репрезентативні додатки. Зокрема цінними є ілюстрації штатів, відомостей про дислокації та квартирування військ, кондиції, рапорти тощо.

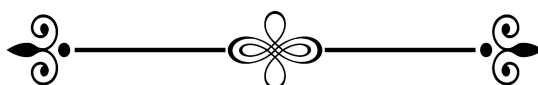
Не можна не відзначити, на нашу думку неабияку, масштабність порушеної проблеми, саму обширність її викладу, де тільки бібліографія складає понад 1860 позицій.

Беззаперечною перевагою монографії є наявність іменного покажчика, який, зважаючи на значний об'єм дослідження, допоможе читачеві швидко знайти потрібний текст у виданні.

Цінність фундаментального монографічного дослідження полягає не лише в суто пізнавальному аспекті. Вивчений і узагальнений історичний досвід підказує можливості вирішення деяких аспектів проблеми російсько-української війни, зокрема російської військової присутності на території України. Так А. Ю. Скрипник зазначає: «Такі сучасні реалії не є безґрунтовними і випадковими, тому що мають глибоке історичне коріння і традиції, що беруть свій початок з часів знищення козацької Гетьманщини, поступового поневолення мешканців України та перетворення її на імперську колонію...».

Загалом рецензована монографія Анатолія Юрійовича «Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.)» виконана на належному науково-дослідному рівні, у ній використано сучасну методологію розгляду та численні приклади для підтвердження теоретичних положень та залучено великий обсяг наукового апарату. Видання має новаторський та самостійний характер і є вагомим надбанням вітчизняної історіографії. Книга містить відповіді на численні питання не лише військової, а й суспільно-політичної історії Правобережної України 1793–1865 рр. та стане у нагоді не лише для широких дослідницьких кіл, а й усіх, хто цікавиться історичним минулим.

Лариса Синявська

CONTENTS

Methodology and historiography

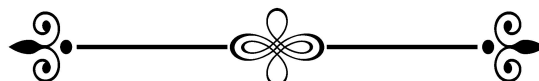
- Khalkhunov S.** Reaseach of Central Council Military Policy in Works of Ukrainian Diaspora Historians 1920–1930 5
- Ivangorodsky K.** Balts component in the Concept of East Slavic ethnogenesis by Valentin Sedov 13

Historical anthropology

- Temchenko A.** Insight into the mythology of numbers: seven-based cycles in treatment and magical practices of the East Slavs 26
- Netrebenko T.** Protection of women's rights in household measurements on Ukraine (X – XVI century) 33
- Kovbasiuk S.** «A Weak Vessel»: Perception of the medieval misogyny in the Northern Humanism 39
- Kotljarov P.** German school on the eve of reformation: attempts at school reform 46
- Vasylenko V.** Professors corporation of the St. Volodymir University in Kyiv in Socio-Cultural Space of the 19th centuries 51
- Drach O.** «Labour gave you scientific glory»: Oleksandra Yakivna Efimenko – Modern Era Female Scientist 54
- Sribnyak I.** Conditions of stay and cultural and educational activities of interned Ukrainian Soldiers in the Camp of Lancut, Poland (january-august 1921) in the light of archival documents 63
- Platmir Y. V.** Vynnychenko's works as representation of intellectual ideas about Ukrainian peasantry from Naddniprianschyna at the turn of the XIX–XX centuries .. 72
- Shpak M.** Polemical questions of history of the Shoah in Bulgaria: whom belongs the role of savior? 78
- Podenko V.** Ukrainian national self-identity: formation algorithms in the conditions of globalization processes 85
- Braichevska O., Kovalchuk Y.** Sweden foreign policy features in the conditions of modern geopolitical situation 90
- Sagan G.** Actualization of the «Rusyn issue» in Ćroatia at the beginning of the XXI century: origins and consequences 99

History of Ukraine

- Paramonova O.** Legal regulation of medical activityon Ukrainian lands in X-XIXth centuries 107
- Eidel E.** Sword of the Lord of Podol Spytka from Melshtyn (? - 1399) from the collection «The Feldman Family Museum» 116
- Silka O.** Public associations of Ukrainian village in late XIX – early XX century: to the problem 122
- Levitska N., Beregovyi S.** Repressed science and education in Ukraine (In the context of the 1920-s - 1930-s) 128
- Kulbashna O.** Development of labor legislation of Ukraine in 1991 - 2000 years 135

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історичні науки
№ 3. 2017

Відповідальний за випуск
Драч О. О.

Відповідальний секретар
Івангородський К. В.

Комп'ютерне верстання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 16.06.2017. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 14, 8. Тираж 300 пр. Зам. №

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.